МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНИКА»

ГРУШЕЦЬКА ВІКТОРІЯ ОЛЕКСАНДРІВНА

На правах рукопису

УДК 391[(=512:19)+(=512:143)+(=214.58)]:94 (477.75) "17/19"

ТРАДИЦІЙНИЙ КОСТЮМ ТЮРКСЬКОГО ТА ТЮРКОМОВНОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Спеціальність 07.00.05 – етнологія

Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Томенчук Богдан Петрович
кандидат історичних наук, доцент

Івано-Франківськ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....3
ВСТУП.....4
РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.....9
1.1. Аналіз джерельної бази.....9
1.2. Історіографія проблеми.....24
1.3. Методологічні аспекти вивчення традиційного костюму.....32
1.4. Особливості етнокультурних процесів в контексті розвитку традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення Криму.....39
РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ КОМПОНЕНТИ ТРАДИЦІЙНОГО КОСТЮМУ ТЮРКСЬКОГО ТА ТЮРКОМОВНОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ......56
2.1. Нижній (натільний) одяг.....58
2.2. Верхній одяг.....70
2.3. Взуття.....101
РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ДОДАТКОВИХ КОМПОНЕНТІВ КОСТЮМУ ЯК НЕВІД'ЄМНОЇ ЧАСТИНИ ТРАДИЦІЙНОГО ВБРАННЯ.....118
3.1. Головні убори.....118
3.2. Пояси.....143
3.3. Ювелірні прикраси та прикраси-елементи декору одягу і головних уборів.....152
ВИСНОВКИ.....174
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....179
ДОДАТКИ.....239

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ДА АРК	Державний архів Автономної Республіки Крим (м. Сімферополь)
ДПМТТК	Державний палац-музей тюрко-татарської культури (м. Бахчисарай)
КРУ БІКЗ	Кримська республіканська установа «Бахчисарайський історико-культурний заповідник» (м. Бахчисарай)
КРУ ЄКМ	Кримська республіканська установа «Євпаторійський краєзнавчий музей» (м. Євпаторія)
КРУ КММ	Кримська республіканська установа «Кримськотатарський музей мистецтв» (м. Сімферополь)
КРУ ЦМТ	Кримська республіканська установа «Центральний музей Тавриди» (м. Сімферополь)
КРУ ЯІЛМ	Кримська республіканська установа «Ялтинський історико-літературний музей» (м. Ялта)
МІЕКК	Музей історії і етнографії кримських караїмів (м. Євпаторія)
РЕМ	Російський етнографічний музей (м. Санкт-Петербург)

ВСТУП

Актуальність теми. Кримський півострів протягом тисячоліть є місцем перетину багатьох культур, на теренах якого відбуваються різноманітні етнічні процеси. Важливу роль у житті кримських етносів упродовж кінця XVIII – початку XX ст. відігравав традиційний костюм – стійкий набір компонентів вбрання, сформованих відповідно до специфіки природно-географічних, соціально-економічних умов проживання в регіоні, господарчої діяльності та художньо-естетичних уподобань його власників, у рамках якого зберігався ціннісний досвід життєдіяльності поколінь, відбивалися риси етнічної ідентифікації та національної самосвідомості. Побутування традиційного костюму серед кримських татар, циган-гурбет, кримських караїмів та кримчаків, що належать до тюркського та тюркомовного населення Криму, особливо позначилося на генетичній пам’яті етнофорів. На сучасному етапі всебічне висвітлення специфічних ознак традиційного вбрання як важливого історичного джерела має велике значення для збереження культурно-історичної спадщини населення краю.

Доцільність вивчення обумовлюється посиленням наукового інтересу з боку сучасних вітчизняних та зарубіжних дослідників до етнічної історії та традиційної культури жителів Криму, як самобутнього південного етнографічного регіону України. Отже, виникла необхідність у проведенні наукового висвітлення традиційного вбрання кримського тюркського та тюркомовного населення кінця XVIII – початку XX ст. як єдиного регіонального костюмного комплексу, що дозволить розкрити специфіку строю в межах півострова.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках загальної наукової теми «Історико-культурні та етносоціальні процеси на Прикарпатті» (номер державної реєстрації

0109U000838) кафедри етнології і археології ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника».

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у комплексному вивченні традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст.

Досягнення мети передбачає розв'язання наступних дослідницьких **завдань**:

- охарактеризувати джерельну базу, історіографію та методологічну основу дослідження;
- здійснити типологізацію основних компонентів строю (одяг, взуття);
- розробити типологізацію додаткових компонентів вбрання (головні убори, пояси, прикраси й елементи декору);
- виділити головні складові єдиного регіонального костюмного комплексу;
- висвітлити особливості використання, головні етапи та новації в розвитку строю.

Об'єктом дослідження виступає традиційний костюм як образно-художня система компонентів вбрання людини та визначальний показник етнокультурної автентичності народу.

Предметом дослідження є традиційний костюм тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст.

Хронологічні рамки та географічні межі дослідження визначаються кінцем XVIII – початком XX ст. Нижня межа – 1783 р. – приєднання Криму до Російської імперії, що зумовило збільшення питомої ваги народів Центральної та Східної Європи в краї, унаслідок чого відбулися зміни у розвитку традиційного строю дослідженого населення. Верхня межа – 1920-ті рр. – остаточне встановлення у Криму радянської влади, у зв'язку з чим змінилися умови побуту та господарської діяльності населення, відбувся перехід від традиційних типів вбрання до фабричних радянських зразків костюму, у складі якого збереглася невелика кількість найстійкіших традиційних елементів.

Географічні межі дослідження охоплюють територію Кримського півострова (сучасних Автономної Республіки Крим та м. Севастополя).

Методологічною основою дисертації виступають принципи узагальнення, історизму, об’єктивності, всебічності, наступності. Основними підходами є системний, семіотичний та міждисциплінарний. Для реалізації поставлених завдань використано комплекс загальнонаукових і конкретно-історичних методів: типологічний, історичної реконструкції, хронологічний, ретроспективний, історико-генетичний, порівняльно-історичний.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що:

уперше:

- запропоновано типологізацію основних і додаткових елементів строю кримських караїмів, кримчаків і кримських циган-гурбет, на підставі якої визначено критерії виокремлення особливих ознак різноманітних компонентів вбрання;
- виявлено, що традиційні костюми населення складають єдиний регіональний комплекс, про наявність якого свідчить типологічна, термінологічна, функціональна спорідненість вбрання;
- введено в науковий обіг ряд термінів, сформованих на базі складання основ і з’єднання терміна з терміноелементом, що фіксують родо-видові зв'язки між поняттями (головні убори «інелі фес», «шертлі фес» та інші).

удосконалено:

- особливості розподілу типів та варіантів традиційного строю кримських татар з урахуванням локально-територіальних особливостей регіону;
- хронологію використання компонентів костюму в традиційно-побутовій культурі досліджуваного населення;

отримало подальший розвиток:

- висвітлення ролі міжкультурних зв’язків та новацій, що позначилися на змінах у традиційному костюмному комплексі;

– вивчення особливостей функціонального призначення речей, знакових елементів строю.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що матеріали дисертації можуть бути використані у: науково-дослідницькій (при підготовці фундаментальних праць з етнології, української культури), навчальній (для підготовки монографічних видань, праць, підручників, науково-методичних посібників з етнології, культурології, мистецтвознавства, краєзнавства), історико-краєзнавчій (для вивчення історії рідного краю), музейній роботі. Зібраний фактологічний матеріал, науково-теоретичні узагальнення можуть слугувати для подальшого поглибленого аналізу дослідження.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є результатом самостійних наукових пошуків автора. У ній викладено власні концепції, ідеї та версії, а також особисті підходи, здійснені при розробці основних її положень.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційного дослідження виносились на обговорення низки наукових конференцій: XLI–XLIII наукових конференцій професорсько-викладацького складу, аспірантів і студентів Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського (м. Сімферополь, 2012–2014 рр.), III Міжнародної науково-практичної конференції «Етнографія Криму XIX-XXI ст. і сучасні етнокультурні процеси» (м. Сімферополь, 2–4 жовтня 2012 р.), Міжнародної наукової конференції «IV наукові читання пам'яті Усеїна Боданінського» (м. Бахчисарай, 17–19 жовтня 2012 р.), XXXIV–XXXV Міжнародних наукових читань «Культура народів Причорномор'я з найдавніших часів до наших днів» (м. Сімферополь, 2013 р.), Перших Всеукраїнських Наддніпрянських наукових читаннях: «Актуальні проблеми історії, археології та етнології для студентів, аспірантів та молодих вчених» (м. Дніпропетровськ, 11 квітня 2014 р.), IV Міжнародної науково-практичної конференції «Аркасівські читання» (м. Миколаїв, 11–12 квітня 2014 р.), П'ятої Міжнародної наукової конференції «Одеські етнографічні читання»: «Етнокультура порубіжжя: локально-

територіальні особливості» (м. Одеса, 25–27 червня 2014 р.), Третьої Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Етнічна культура в глобалізованому світі» (м. Одеса, 18-19 вересня 2014 р.), Третіх Всеукраїнських Яворницьких наукових читань (м. Дніпропетровськ, 5–6 листопада 2015 р.), П'ятої Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих вчених Одеського національного університету імені І. І. Мечникова «Етнічна культура в глобалізованому світі» (м. Одеса, 19-20 листопада 2015 р.).

Публікації. Результати дослідження висвітлені в 11 наукових публікаціях, з яких 6 – у фахових виданнях (2 – у виданнях України, включених до міжнародних наукометричних баз).

Структура та обсяг дисертації обумовлені поставленою метою та дослідницькими завданнями. Робота складається з переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, які містять десять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (588 позицій) і 14 додатків. Основний текст дисертації викладений на 178 сторінках, загальний обсяг – 363 сторінки.

.

РОЗДІЛ 1. ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА, ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ ТА ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Специфіка поставлених мети та завдань дослідження обумовили роботу з різноманітними історичними джерелами, спеціалізованою літературою, сукупністю методів наукового пізнання, дозволили схарактеризувати особливості етнокультурних процесів, що відбувалися на Кримському півострові в кінці XVIII – на початку XX ст., та розкрити специфіку історичного розвитку традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення Криму.

1.1. Аналіз джерельної бази

Використані в науковому дослідженні джерела розподілено на декілька основних груп та підгруп. Основними з них є: речові (на базі музейних предметів), письмові (першоджерела документального та особистого походження), образотворчі (художньо-образотворчі твори), фото- та кінодокументи (фіксація повсякденних особливостей традиційного костюму за допомогою фото-і кіноапаратів). Додатковими джерелами є такі: усні (народні повір'я, приказки, загадки тощо), лінгвістичні (терміни й поняття, що застосовували для позначення певних елементів строю, процесів його створення та використання у традиційно-побутовій культурі). Залучення вищезазначених джерел дозволило відтворити цілісний комплекс традиційного вбрання тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст.

Речові джерела містять у собі фіксовану інформацію, де відображається результат практичної діяльності людини (знаряддя виробництва і створені за їх

допомогою предмети матеріальної культури, придатні для задоволення людських потреб, які людина використовує в процесі своєї життєдіяльності, перш за все, різноманітні предмети особистого використання: одяг, взуття, головні убори, прикраси). Історичні висновки, засновані на речових джерелах – автентичних музейних предметах (експонатах), – є результатом наукової реконструкції. Через те, що місце речі в людському житті часто змінювалося в залежності від ролі та ставлення до неї, слід уточнити, що музейним предметом (експонатом) вважається речове джерело (історична пам'ятка, предмет), яке має історичну та культурну цінність, а також включено до музейного зібрання [543, с. 80-81].

Зразки традиційного костюму тюркського й тюркомовного населення Криму в дослідженні представлено автентичними музейними предметами (експонатами) кінця XVIII – початку XX ст., значна частина яких знаходиться в експозиціях і фондах як приватних, так і державних музеїв півострова. Основними закладами, що стали дослідницькою базою наукової праці, виступили такі кримські республіканські установи: Ялтинський історико-літературний музей (далі – КРУ ЯІЛМ); Етнографічний музей (далі – КРУ ЕМ), Кримськотатарський музей мистецтв (далі – КРУ КММ), Центральний музей Тавриди (далі – КРУ ЦМТ), Народний історико-етнографічний музей кримчаків у Сімферополі, а також Бахчисарайський історико-культурний заповідник (далі – КРУ БІКЗ), Євпаторійський краєзнавчий музей (далі – КРУ ЄКМ), Музей історії і етнографії кримських караїмів ім С. І. Кушуль (далі – МІЕКК) у Євпаторії, Феодосійський музей старожитностей та інші.

У Криму експозиції з елементами костюмних комплексів формувалися залежно від цілей створення музеїв, наукового профільного напряму й загального розвитку установ. Активний розвиток музейної справи припадає на перші десятиліття XX ст., у цей час були створені кримські музеї краєзнавчого та етнографічного спрямування: 1917 р. – Державний палац-музей тюрко-татарської культури (далі – ДПМТТК, директор У. Боданінський, на базі Ханського палацу, сучасний КРУ БІКЗ, етнографічний відділ Музею історії та

культури кримських татар), 1921 р. – Центральний музей Тавриди (директор О. Полканов), Євпаторійський краєзнавчий музей (директор П. Чепуріна) та Східний музей у Ялті (директор Я. Якуб-Кемаль, сучасний КРУ ЯІЛМ) тощо. На базі цих закладів створювалися окремі відділи, присвячені традиційно-побутовій культурі місцевих жителів краю. Необхідно зауважити, що комплексні експозиції типу «східної кімнати» з елементами вбрання, предметами побуту в цей період оформлювалися у вигляді фрагментів справжніх кімнат кримських мешканців. Традиція подібного експонування збереглася у сучасних закладах КРУ ЕМ, МІЕКК, КРУ ЯІЛМ [345, с. 128-129; 455; 358, с. 6-7; 486; 402, с. 4, 10].

Фонди вказаних вище кримських музеїв, сформованих упродовж 1920-х рр., мали наступні джерела поповнення:

1. Кримські етнографічні експедиції 1924–1927-х рр. Експедиція червня-серпня 1925 р. стала найбільш масштабним заходом, у процесі проведення якої було досліджено 63 населених пункти. Під час цих експедицій, разом із величезною кількістю різноманітних експонатів, фонди поповнилися як окремими елементами традиційного строю (одяг, взуття, головні убори, пояси, ювелірні прикраси), так і деталями його виробництва (тканини, вишивки, фрагменти оздоблення) [361, с. 14-15; 443, с. 368; 430, с. 32-35, 38; 26, арк. 28].

2. Придбання музеями та безоплатні пожертвування цінних предметів (деталей одягу, взуття чи прикрас) від місцевого населення після роз'яснювальної роботи співробітниками музею про необхідність збору предметів матеріальної культури з метою їхнього подальшого вивчення та збереження [430, с. 29; 367, с. 212].

3. Обмін етнографічними експонатами (деталями традиційного костюму), які дублювалися, між ДПМТТК з іншими музеями Криму (Східним музеєм у Ялті, ЦМТ – на базі рішень ІІІ Всекримської конференції музейних працівників (16-21 вересня 1924 р.) – та ЄКМ) [429, с. 46, 56; 430, с. 29-30; 483].

Упродовж 1920-30-х рр. особливості традиційного костюму, насамперед, кримських татар, циган і кримських караїмів кінця XVIII – початку XX ст. були

предметом вивчення багатьох дослідників, більшу увагу зазначеній проблематиці приділили вчені-етнографи Г. Бонч-Осмоловський і Б. Куфтін, з якими У. Боданінський, П. Чепуріна, Я. Якуб-Кемаль та інші кримські фахівці зустрічалися у Криму під час проведення етнографічних експедицій 1920-х рр., зокрема, директор ДПМТТК брав участь разом з Б. Куфтіним в етнографічній експедиції 1925 р. Також усі зазначені вище дослідники одночасно виступали на багатьох конференціях і засіданнях різних з'їздів, присвячених вивченню історії, археології та етнографії кримського тюркомовного населення регіону [430, с. 101; 427, с. 155-157; 428, с. 78-79; 494, с. 208].

Найбільш успішною та масштабною презентацією традиційного вбрання кримських татар стала паризька Міжнародна виставка сучасних ужиткових і промислових мистецтв 1925 р., де Кримський півострів за задумом організаторів радянського відділу виставки представили побутовим традиційним комплексом у вигляді інтер'єру кримськотатарської кімнати. У «Програмі участі Кримської Республіки в Паризькій виставці» зазначалося, що традиційні компоненти матеріальної культури повинні були неодмінно поєднуватися з елементами нового радянського побуту. Згідно з текстом Програми, серед компонентів традиційного строю планувалося продемонструвати святковий верхній одяг, взуття, головні убори, пояси, ювелірні прикраси тощо. Окрім того, у традиційне вбрання кримських татар було вдягнено чотири ляльки (у жіночий і чоловічий костюмні комплекси). У документі порушувалося також питання про джерела поповнення кримського павільйону. Частину предметів для виставки придбали шляхом покупки речей у населення в кримських селах, інші ж передбачалося замовити в Карасубазарі, художньо-промисловій школі Бахчисарая та Сімферопольській майстерні, у яких кримські ремісники виконали ряд замовлень на основі малюнків У. Боданінського і зразків, що зберігалися в Ханському палаці. Провідну роль у зібранні експонатів відіграли кримські музеї, а саме: ДПМТТК, ЄКМ, Східний музей у Ялті, ЦМТ. Упродовж лютого-березня 1925 р. директор ДПМТТК передав у Сімферопольський оргкомітет виставки підготовлені майстрами та

співробітниками музеїв необхідні експонати. Оригінальність, еклектичність, гармонійне поєднання традиційних та сучасних елементів, високохудожня майстерність виробів привернули увагу журі та відвідувачів виставки, які високо оцінили предмети традиційно-побутової культури кримських татар, особливо пов'язані з верхнім жіночим одягом (сукні), головними уборами (хустки, рушникоподібні покривала, шапки) та ювелірними прикрасами (браслети, поясні набори та інші) [430 с. 35-36; 5, арк. 10-11; 359].

У 1990-2000-х рр. значною подією для мешканців Кримського півострова стало заснування або відкриття на базі відділів інших закладів історико-етнографічних музеїв. У 1992 р. у Сімферополі розпочав роботу КРУ ЕМ як відділ ЦМТ (з 2009 р. – самостійна установа), також відкрилися моноетнічні кримські музеї: КРУ КММ (з 1992 р., кримські татари) і Народний історико-етнографічний музей кримчаків (з 2004 р.) у Сімферополі, МІЕКК (з 1996 р., кримські караїми) у Євпаторії [402, с. 4].

До першої групи речових джерел кінця XVIII – початку XX ст., використаних у дослідженні, належать автентичні компоненти традиційного строю (одяг, взуття, головні убори, пояси, ювелірні прикраси), матеріали виготовлення й оздоблення (різні техніки ткацтва, шиття) та інструменти, за допомогою яких створювалися компоненти. Матеріали музейних зібрань дають можливість показати спільний художній образ традиційного костюму окремих етнографічних зон зі своєрідними локальними особливостями, допомагають систематизувати та порівняти різні групи вбрання за функціональним призначенням, насамперед, виділити спільні типи статево-вікової категорії – одяг (жіночі та чоловічі сорочки, куртка, каптан), взуття (капці, туфлі, черевики, колодки, чоботи), головні убори (фес, чалма, шапка, хустки), пояси (пояси з тканини, металу) тощо. Понад половину дослідженої колекції складає зібрання традиційного строю кримських татар (КРУ БІКЗ, КРУ ЕМ, КРУ ЯІЛМ, КРУ КММ). Зразки елементів з КРУ БІКЗ та КРУ КММ мають найбільшу наукову цінність, відзначаються особливо широким асортиментом виробів та різних технік оздоблення традиційного костюму. Одяг за кроєм розподіляється

на приталений (куртки, кофти, жіночі сукні, чоловічі каптани), прямоспинний (халати, верхні вуличні жіночі покривала) та інші. Головні убори представлено різноманітними типами, зокрема, шапками (фес, смушеві шапки) і головними жіночими хустками й покривалами. Специфічним взуттям виступають вироби з дерева та шкіри (дерев'яні колодки (ходулі), черевики, чоботи). Окрім того, значну групу предметів становлять ювелірні, переважно жіночі, прикраси з металу (колекції КРУ ЯІЛМ, КРУ БІКЗ; КРУ КММ; КРУ ЕМ), більшу частину якої складають навершя на фес, поясні набори та браслети. У фондах КРУ БІКЗ, КРУ КММ, КРУ ЄКМ і КРУ ЯІЛМ зберігаються різні види тканин, фрагменти гаптування з позолочених ниток на жіночих головних покривалах та інструменти для створення одягу (ткацькі верстати, прилади для виготовлення повсті, вовни), взуття й прикрас (шевські інструменти та інструменти для виготовлення металевих виробів, художньої обробки каміння для інкрустації) [120, арк. 12, 43-48; 402, с. 13; 434; 358; 158; 268; 211; 213].

Традиційне вбрання кримських караїмів представлено в експозиціях і фондах КРУ ЄКМ, КРУ БІКЗ, КРУ ЦМТ, КРУ ЕМ, МІЕКК, Феодосійському музеї старовини; кримських циган-гурбет – у КРУ ЕМ. Зразки кримчацького традиційного костюму зберігаються в КРУ ЕМ, Народному історико-етнографічному музеї кримчаків. Найбільша колекція експонатів складається з верхніх наплічних елементів (сукні, куртки, каптани), взуття та головних уборів (шапки, головні покривала) [366; 402, с. 36; 434, с. 8-10; 280, с. 40; 472; 288; 516; 540, с. 7; 521, с. 228-229; 149; 150; 120, арк. 43-48; 556, s. 23, 25-26].

Декоративно-ужиткове мистецтво і побутова культура кримського тюркського та тюркомовного населення формувалися впродовж тривалого історичного періоду. Необхідно зазначити, що у відділах з категорією «історія» зберігаються різні групи музейних предметів, пов'язаних з проблемою дослідження: графіка та живопис, фотопам'ятки (зображальні джерела, предметом яких є традиційний костюм тюркського й тюркомовного населення Криму), тканини, шкіра, метал, дерево (основні та додаткові компоненти традиційного строю, матеріали виготовлення). Отже, у музеях досить широко

представлено (типологічно та хронологічно) різноманітні матеріали, що наочно ілюструють як повні комплекси традиційного вбрання (дорослий, дитячий), так і окремі його компоненти (типи, варіанти). Відзначимо, що речові джерела за умови їх чіткого датування та наукової паспортизації мають незаперечну перевагу в порівнянні з рядом письмових чи образотворчих джерел [280, с. 40; 472; 288, с. 41-42; 268, с. 347-350; 511, с. 131-132].

До першої підгрупи другої групи письмових джерел документального й особистого походження належать музейні акти приймання, списання або передачі предметів до інших закладів, книги надходжень, записи з кадіаскерських книг, звіти суспільно-наукових організацій і доповіді їхніх учасників, шлюбні договори («шетар» кримських караїмів з КРУ ЄКМ і МІЕКК), звіти етнографічних кримських експедицій 1920-х рр., проведених на базі музеїв (КРУ БІКЗ) тощо, предметом дослідження яких є особливості традиційного костюму зазначеного населення. Необхідно зауважити, що шлюбні договори є важливим історичним джерелом вивчення побуту й специфіки вбрання. Караїмські договори датуються XVI – серединою XX ст., більшість з яких складено на теренах Кримського півострова (Феодосія, Чуфут-Кале, Ялта, Бахчисарай, Сімферополь, Євпаторія та інші міста). Найважливішою частиною документу є другий розділ «шетар кетуббін» – шлюбний запис приданого нареченої, де фіксували речі та прикраси, які молода отримувала від нареченого (віно, могар, калим) та власні особисті елементи строю (одяг, взуття, прикраси) і побуту (посаг). До другої підгрупи входять документи особистого походження, зокрема, щоденник директора ДПМТТК У. Боданінського про літню етнографічну експедицію 1925 р. та роботу музейної установи [120; 26; 428, с. 74-79; 437, с. 202; 463, с. 14-15; 532; 511, с. 134, 138-139; 414; 469, с. 135-136; 149; 286, с. 112-116; 150; 333, с. 153-156; 301; 494; 433; 298, с. 41-50; 269, с. 34-45; 567, s. 65-78].

Важливу підгрупу різноманітних за тематикою джерел дисертаційного дослідження становлять документальні архівні матеріали, що містяться в Державному архіві Автономної Республіки Крим (м. Сімферополь): про

підготовку кримських експонатів до Міжнародної виставки сучасних ужиткових та промислових мистецтв (м. Париж, 1925 р.) (фонд Р.-652 «Рада Народних Комісарів у Кримській АРСР»); про підготовку фахівців та організацію першого чорно-білого кримськотатарського кінофільму «Алім» (м. Ялта, 1926 р.) (фонди Р.-460 «Народний комісаріат робітничо-селянської інспекції Кр. АРСР», Р.-663 «Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів Кримської АРСР»); про специфіку ремісничого виробництва в регіоні (насамперед, про шкіряні та сап'янові заводи Карасубазару і Бахчисараю; Кримську обласну татарську художньо-промислову школу Бахчисараю) (фонди Р.-26 «Канцелярія Таврійського губернатора», Р.-489 «Бахчисарайська міська управа») [1-7].

Цінні свідчення про традиційний костюм тюркського й тюркомовного населення Криму містяться в мемуарах, щоденниках, листах, спогадах російських (Ф. Воропонов, О. Горчакова, А. Демідов, В. Зуєв, Є. Марков, Г. Радде, П. Сумароков, О. Шишкіна), польських з Правобережної та Західної України (К. Качковський, А. Марчінковський) і західноєвропейських (Г. де Боплан, Е. Кларке, Е. Кравен, Р. Лайелл, А. Нельсон, Ч. Скотт, І.-К. фон Струве, М. Холдернесс) мандрівників, які відвідали Крим у кінці XVIII – на початку XX ст. [231; 233; 235; 237; 240; 246; 248, 249; 252; 258; 260; 229; 254; 255; 259; 261; 262; 250; 257]. У їхньому описі строю надається узагальнена фрагментарна інформація щодо чоловічого та жіночого одягу, взуття, головних уборів, поясів та прикрас. Однак відомості, залишені в цих працях, мають фактичну цінність, адже в них збережено дані про окремі елементи традиційного костюму, матеріали виготовлення, спосіб носіння, кольорову гаму виробів, які поступово змінювалися та виходили з ужитку.

До складу третьої групи використаних джерел належать образотворчі матеріали, що фіксують зовнішній вигляд дослідженого населення, де збережена в них інформація має різні форми вираження. У першу підгрупу входять іконографічні зображення – оригінали та репродукції, копії з малюнків, гравюр, чорно-білих літографій та хромолітографій, живописних картин кінця

XVIII – початку XX ст. тощо. Оскільки більшість відомих і опублікованих ілюстрацій залучалася фахівцями в якості додаткових матеріалів до текстової частини дослідження, одним з надважливих завдань розвідки виступає систематизація зазначеної групи джерел, введення їх у науковий обіг як окремого унікального феномену, де безпосереднім предметом вивчення виступає зображення традиційного строю. У процесі висвітлення проблеми в рамках порівняльного аналізу традиційного костюму в дисертаційному дослідженні використано оригінальні твори митців та вчених, а також численні їх публікації у вигляді художніх альбомів, каталогів виставок, опублікованих фотографій. Альбоми й колекції картин згаданих вище музеїв також містять твори (репродукції) образотворчого мистецтва вітчизняних і закордонних авторів [530; 452; 453; 403; 280 с. 40].

Найбільш ранні ілюстрації (на межі XVIII–XIX ст.) представлено гравюрами (розфарбовані, папір, листи на міді), створеними впродовж 1799–1801 рр. німецьким рисувальником Х.-Г. Гейслером (1770–1844), який брав участь в експедиції П. Палласа по Криму в 1793–1794 рр., а саме: «Кримська татарка і мулла», «Кримські татарки», «Кримська татарка. Кримський Мурза або дворянин», «Кримські цигани», «Кримський циган і циганка», «Кримські (гірські) татари», «Кримський караїм. Польський єврей», «Базар», «Народні розваги кримських татар» тощо. До цієї підгрупи зображень також належить твір російського художника О. Корнєєва (1782–1839), який відвідав Крим у складі експедиції 1802 р., його малюнок «Кримські татари» (гравер П. Кокере (1761–1839), 1812 р., папір, офорт, акватинта) увійшов до альбому «Народи Росії» (Париж, 1812 р.).

У першій третині XIX ст. поліграфічні можливості дозволили відтворювати малюнок у вигляді літографії, яка вперше з'явилася в Російській імперії у 1816 р. Вона замінила процес гравіювання і стала новим засобом художнього відтворення ілюстрацій. Одним з найважливіших джерел для висвітлення проблеми є чорно-білі та хромолітографії (кольорові літографії) французького майстра О.-Д.-М. Раффе (1804–1860), який у 1837 р. брав участь

у кримській експедиції А. Демідова. Його роботи, присвячені побуту кримських татар, кримських караїмів і циган, створювалися упродовж 10-ти років й увійшли в окреме видання альбому до книги А. Демідова «Подорож у Південну Росію і Крим через Угорщину, Волощину і Молдавію ...» (Париж, 1848 р.) [554; 555; 561; 562; 393; 373, с. 49; 531, с. 92; 235; 375; 175-187].

Німецький художник В. Кізеветтер (1811–1865) перебував у Криму з 1845 по 1847 рр. Він відвідав багато міст, у Бахчисараї мешкав в родині кримськотатарського купця, де вивчав мову та культуру місцевого населення краю. За цей період художник створив серію живописних робіт, перевагою яких стали зображення, виконані безпосередньо з натури, а не відтворені на пам'ять, тому їм притаманні більша об'єктивність та чітка передача специфічних ознак, зафіксованих митцем у певний період, адже головне завдання художника, що малює з натури, – домогтися максимальної подібності між предметом і його зображенням на малюнку. За цей час В. Кізеветтер написав понад двох десятків картин, на яких зафіксував повсякденне життя, побут й обрядові елементи життєвого циклу (весілля) кримських татар і циган. Понад 100 картин і макетів майстра знаходяться в Музеї європейських культур – Національні музеї Берліну (м. Берлін, ФРН). Хронологічний діапазон створення робіт є досить вузьким, проте саме у цей період регіональний костюмний комплекс тюркського та тюркомовного населення краю відзначився суттєвими змінами, пов’язаними з поширенням нових елементів строю й інновацій в стилі, крої, фактурі та кольоровій гамі виробів.

Автор ілюстрованої праці «Народи Росії» (Санкт-Петербург, 1862 р.) російський етнограф Г.-Т. Паулі (1817–1867) також зробив неоціненний внесок у дослідження та збереження образотворчих джерел, що ілюструють побут і костюми різних народів Російської імперії. В альбомі представлено дві хромолітографії «Кримські татари та мулла», «Караїми». У підготовці матеріалів до видання брали участь вчені-етнографи, тому воно включає різноманітні картини російських та інших іноземних художників, які зобразили одяг в контексті побутового укладу життя мешканців XIX ст. Цінним джерелом

інформації для висвітлення вагомих змін у традиційному строї у 20–30-х рр. ХХ ст. є корпус поліхромних зображень мешканців кримського передгір'я, зафіксованих у картинах художниці Н. Жаби (1875–1942) та інших митців. Важливими для подальшого вивчення строю є також чорно-білі замальовки олівцем та рисунки з зображенням як окремих елементів вбрання (куртка, тюбетейка, чоловіча сорочка та інші), так і різних мешканців Криму в традиційних костюмах, створених У. Боданінським у процесі проведення польових етнографічних експедицій 1920-х рр. та під час надходження зібраних експонатів до ДПМТТК, які він ретельно фіксував в експедиційних щоденниках [530, с. 66; 315, с. 5; 393; 452, с. 43, 77; 537; 355; 333, с. 154; 26, арк. 25-27, 42; 430, с. 32-35, 38; 361, с. 14-15; 443, с. 368; 266].

Отже, аналіз образотворчих джерел свідчить про те, що з середини XIX ст. відбуваються подальші зміни у зовнішньому вигляді костюмного комплексу: у наплічному одязі (куртка, жилет) з'являється комір-стійка, змінюється крій деталей, вироби починають шити з фабричних тканин тощо. Усі зображення мають ретельну прорисовку деталей та чітко фіксують кольорову гаму компонентів строю. У творах граверів і художників знайшли своє відображення характерні типажі кримських татар, кримських караїмів і циган, у вбранні яких простежується статево-вікова, професійна та соціальна диференціація.

До другої підгрупи образотворчих джерел належать скульптури малих форм (скульптурні керамічні статуетки) та ляльки, на яких зображено фігури представників тюркського та тюркомовного населення Криму в традиційних костюмах XIX – початку ХХ ст. або їхніх сучасних реконструкціях. Насамперед, це скульптурні статуетки з експозиції КРУ ЕМ «Етнічна історія Криму у керамічних фігурах» (1990-х рр., автор – А. Бородкін, КРУ ЕМ) і ляльки у кримськотатарських традиційних костюмах (фес, сорочка, шаровари, сукня) з фондів КРУ БІКЗ (1920-ті рр.) та приватних колекцій, зокрема, роботи З. Молли [44; 402, с. 5; 311, с. 354; 269, с. 43-45].

Четверту групу джерел складають старовинні фотографії, поштові листівки, присвячені курортним містам Криму, його мешканцям, та кадри з першого кримськотатарського кінофільму «Алім» (м. Ялта, 1926 р.). Нові досягнення науки та техніки зробили можливою фіксацію явищ матеріальної культури на фотографічних знімках. Інформація, яку несуть в собі джерела наративного походження і фотографії, принципово різна. Іноземні та вітчизняні мандрівники, особливо раннього періоду, фіксували, як правило, лише ті елементи в костюмі, які привертали увагу автора, наприклад, більш детально описували яскравий елемент (фес, сукня, куртка, головні покривала), що відрізнявся особливою красою та елегантністю. На відміну від сюжетних описів у путівниках чи нотатках, традиційний костюм, представлений на чорно-білій аналоговій фотографії кінця XIX – початку XX ст., мав переважно повсякденний характер. Серед світлин зустрічаються лише окремі комплекси святкового вбрання, які спеціально вдягали для фотографування. Головна особливість фотосвітлин полягає в передачі більш об’єктивного уявлення про зовнішній вигляд компонентів, оскільки подібні зображення дозволяють побачити цілісний комплекс вбрання. При цьому фотографія має також значні переваги у порівнянні з живописним портретом і нерідко з музейним предметом, де окремо представлені компоненти строю (комплекси в експозиціях зображають комбінований набір елементів, створений в сучасних умовах), які не дають можливість побачити традиційний костюм загалом [27; 38; 39; 89; 291; 491; 557].

Феномен фотографічного мистецтва більш посилився з відкриттям технічних можливостей відтворення світлини в поліграфії, і, насамперед, у вигляді відкритих листів і фотоілюстрацій. Поряд з живописом, графікою і фотоматеріалами, ілюстровані відкриті листи, де передня частина має зображення (репродукція картини, малюнок або фотографія), а зворотня (або адресна) призначена для поштового повідомлення і тексту, що пояснює ілюстрацію, стали невід'ємною частиною світу речей. Як інформативне зображальне джерело листівки введено в науковий обіг фахівцями, у

дисертаційному дослідженні також використано поштові листівки з зображенням кримського населення, що входять до серій «Типи Криму», «Типи кримських татар», «Тип провідника в Ялті», «Типи провідника» тощо. Вони представлені в різноманітних каталогах і зберігаються у фондах кримських музеїв, приватних зібраннях, насамперед, у колекціях Н. Ібраїмова, Б. Рибальченко та інших.

Окрім того, збереглася невелика кількість кольорових світлин-автохромів (діапозитивів на скляних пластинах братів Люм'єр), де зафіксовано елементи традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення півострова. Автохроми із зображенням мешканців Південного узбережжя Криму, одягнених в традиційне вбрання, були зроблені впродовж 1909-1914-х рр. П. Веденісовим (1866–1937), вони знаходяться у фондовій колекції КРУ «Алупкінський державний палацово-парковий музей-заповідник». У 1994 р. співробітники цього музею підготували інформаційний ілюстрований буклет «Кримське життя початку 20 століття у фотографіях Петра Веденісова», до складу якого увійшли наступні світлини: «Кримський полудень. Біля фонтана», «Провідник Гірського клубу» та «Музикантка (дружина П. Веденісова [В. Веденісова])» [400; 552 с. 171; 195; 193; 456; 459; 551, с. 217, 219; 550, с. 219-224; 413; 499;290; 291; 491].

Важливим джерелом інформації для дослідження специфіки традиційного вбрання є світлини з експозицій інших вітчизняних і закордонних музеїв, що містяться на інтернет-сторінках установ. Унікальні експонати зберігаються в наступних закладах: Музеї європейських культур – Національні музеї Берліну (м. Берлін, ФРН) (литі та ажурні інкрустовані браслети для рук, поясна ажурна пряжка з ланцюжками та інші елементи; кримські татари XIX – початку XX ст.); Караїмському етнографічному музеї (м. Тракай, Литовська Республіка) (компоненти верхнього вбрання, колиска «бешик», чорно-білі світлини, картини тощо; кримські караїми XIX – початку XX ст.); Російському етнографічному музеї (далі – РЕМ) (костюмні комплекси та окремі компоненти традиційного строю кримських татар, кримських караїмів, кримчаків та

кримських циган, літографії, картини, фотографії, керамічні статуетки тощо; вбрання кінця XVIII – початку XX ст.) та Музеї антропології і етнографії імені Петра Великого Російської академії наук (м. Санкт-Петербург, РФ) (костюмні комплекси й окремі компоненти вбрання кримських татар, циган та інші; XIX – початок XX ст.), тощо [160; 172; 188; 189; 201; 205; 206; 213]. Необхідно зауважити, що перевагою даної підгрупи джерел є те, що значна кількість зображень на документальних (фотографічних) відкритих листах, фотосвітлинах, які чітко датуються і визначаються за місцем фіксації, зображають повсякденне та святкове вбрання, надають можливість ознайомитися з міською культурою мешканців Бахчисарая, Феодосії, Ялти, Судаку, Сімферополя та інших міст краю. Попри те, що зображальні джерела представлені нерівномірно (найбільшу кількість складають елементи строю кримських татар, циган-гурбет та кримських караїмів, найменшу – кримчаків), їхній аналіз дозволяє виявити етноспецифічні особливості традиційного строю, відтворити єдину систему регіонального костюмного комплексу.

Цінним історичним джерелом дослідження строю виступають кадри з першого кримськотатарського фільму «Алім: повість про кримського джигіта у 8-ми частинах», предметом яких є різноманітні елементи традиційного вбрання кримських мешканців кінця XIX – початку XX ст. (консультант-художник по костюмах У. Боданінський). Восени 1925 р. український кінорежисер і сценарист Г. Тасін почав знімати на базі 2-ї фабрики Держкіно в Ялті Всеукраїнського кінофотоуправління німий чорно-білий фільм «Алім», заснований на сюжеті з життя кримських татар першої половини XIX ст., що базується на легенді про Аліма Айдамака (Азамат-оглу), який працював на фабриці в Карасубазарі, з часом став легендарним героєм багатьох народних переказів. Легенда про нього спочатку була перетворена у 1925 р. на п’єсу кримськотатарським поетом, режисером і драматургом У. Іпчі, який разом з українським поетом М. Бажаном створив сценарій до кінофільму. Необхідно зазначити, що зберігся автентичний чорно-білий портрет А. Азамат-оглу, він знаходиться у Феодосійському музеї старожитностей з середини XIX ст.

Головну роль героя в кінофільмі зіграв кримськотатарський артист театру та кіно Х. Емір-заде (1893-1958), який у 1923 р. першим отримав звання Народного артиста Кримської АРСР. Головну жіночу роль Сари в фільмі зіграла дружина актора А. Емір-заде. Стрічка знімалася на гірських масивах Чатир-Дагу та Ай-Петрі. Прем'єра показу відбулася 16 серпня 1926 р. у Сімферополі, а також прокат фільму проходив у кінотеатрах Києва, Москви та інших містах, у 1927 р. декілька його копій продали в Берлін та Париж. Головна мета кінокартини, створеної у період коренізації та підйому культурно-національного відродження жителів Криму, полягала у відображенні східної специфіки побуту та костюмів мешканців регіону. У 1935 р. стрічку перемонтували й випустили в прокат в новій редакції та згодом, за таємним розпорядженням «Українфільму» від 21 квітня 1937 р. № 700/р, заборонили до показу, а копії знищили. Необхідно зауважити, що знов показ кінофільму відбувся в рамках фестивалю «Німі ночі» (м. Одеса, 29 червня 2014 р.) та у Національному музеї літератури України (м. Київ, 18 листопада 2015 р.) [2; 577, с. 219; 6; 7; 388, с. 48-50] (див. рис. Р.1.2 – Р.1.4). Отже, цей художній фільм є першою успішною спробою висвітлення традиційного побуту кримських мешканців поза межами регіону, а створені на основі автентичних елементів костюми мають важливе значення для всебічного дослідження проблеми.

Додаткова група джерел представлена в розвідці прислів'ями, приказками, загадками, настановами, піснями та іншими фольклорними матеріалами, у яких зберігається інформація про назви деталей вбрання, кольорову гаму, матеріали виготовлення, а також лінгвістичними даними побутової лексики, що містяться в словниках і письмових джерелах [300, с. 27-67; 467, с. 184-189; 469, с. 139-151; 527, с. 27-70; 581; 513; 587; 481; 480, с. 52-219; 564, s. 33-45; 558; 579, с. 275-316].

Таким чином, різноманітні речові, образотворчі, усні, лінгвістичні, письмові джерела документального й особистого походження, що детально характеризують предмет дослідження, є основою для наукової роботи, метою якої виступає систематизація матеріалів та порівняльно-типологічна

характеристика традиційного костюму тюркського й тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст.

1.2. Історіографія проблеми

Аналіз наукових праць дозволяє виокремити їх в історіографічні групи за періодами досліджень: 1) кінець XVIII ст. – 1910-ті рр.; 2) 1920 – 1980-ті рр.; 3) з 1990-х рр. до сьогодення.

Поодинокі розвідки першого періоду починають з'являтися наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., зокрема, роботи П. Палласа «Короткий фізичний і топографічний опис Таврійської області» (1795 р.) та інші. У цих працях традиційному строю не приділено багато уваги, поверхово висвітлено деякі аспекти вбрання кримських татар і кримських караїмів (невелика кількість варіантів верхнього одягу, головних уборів, взуття, кольорова гама виробів і матеріал виготовлення елементів). Ситуація значно змінюється з другої половини XIX ст., так, у наукових роботах А. Андрієвського «Крим і кримські татари» (1892 р.), В. Кондаракі «Універсальний опис Криму» (1875 р.), Ф. Ліванова «Бахчисарай», «Чуфут-Кале» (1875 р.) простежується первинна систематизація елементів костюму з початковими спробами класифікувати його за наступними ознаками: крій, статево-вікова диференціація, колір, функціональне призначення елементу. Очевидці та краєзнавці, насамперед, С. Бейм «Пам'ять про Чуфут-Кале» (1862 р.), Гермоген [у миру Г. Долганов] «Таврійська єпархія: записки» (1887 р.), П. Дудоров «Крим і кримські татари» (1911 р.), С. Качіоні «У хащах Криму» (1917 р.), О. Котляревський «Кримські цигани» (1853 р.), Х. Монастирли «Одяг кримських татар» (1890 р.), О. Орловська «Крим» (1911 р.), Н. Святський «Про циган у Росії та в Криму» (1888 р.) й інші відзначали також загальні тенденції, пов'язані зі змінами технологічного процесу в виробництві традиційного одягу та взуття (фабричні тканини, змінений крій, нові типи), вказували на вплив європеїзованого костюму, елементи якого поступово замінювали традиційні

деталі вбрання спочатку в комплексі міського костюму (особливо у містян Південного узбережжя та передгір'я Криму), а потім і в одязі селян на теренах півострова [451; 282; 389; 390; 411; 412; 292; 232; 398; 376; 392; 423; 397; 489].

Наукові доробки, присвячені дослідженню традиційного костюму, надали можливість зберегти великий масив цінних даних, особливо періоду Східної війни (1853-1856 рр.), хвиль еміграції кримських татар до Османської імперії, зафіксувати особливості укладу життя та побуту тюркомовних мешканців півострова, висвітлити поетапний перехід до фабричного виробництва деталей строю і впровадження новаційних змін, пов'язаних з технологічним прогресом, та процес європеїзації складових строю загалом.

Радянський період досліджень характеризується розширенням кола наукових питань, поставлених до проблеми вивчення вбрання як частини матеріальної культури. Створення на півострові, окрім мережі музеїв, різноманітних науково-дослідних центрів та громадських об'єднань, наукових товариств і гуртків з вивчення історичних пам'яток, духовної і матеріальної культури краю (Таврійське товариство історії, археології та етнографії; Російське товариство з вивчення Криму з місцевими відділеннями, Товариство природознавців і любителів природи тощо) сприяли поглибленню знань про традиційно-побутову культуру тюркських і тюркомовних жителів краю, зокрема і про традиційний костюм.

Серед розвідок, що вперше присвячено вивченню традиційного строю тюркомовного населення Кримського півострова кінця XVIII – перших десятиліть XX ст. як окремого предмета дослідження, особливо відрізняються за своїм змістом, конкретністю та інформативністю праці У. Боданінського «Археологічне та етнографічне вивчення татар у Криму» (1930 р.), Г. Бонч-Осмоловського «Кримські татари: Етнографічний нарис» (1925 р.), «Шлюбні обряди татар гірського Криму» (1926 р.), І. Кая «Кримчаки» (1916 р.); Б. Куфтіна «Південнобережні татари Криму» (1925 р.), П. Чепуріної «Орнаментальне тканння кримських татар» (1929 р.), «Про побутове мистецтво кримських татар» (1930 р.), В. Філоненка «Кримські цигани» (1930 р.) та інших

[438; 546; 490; 430; 301; 305, 306; 377; 409; 532, 535, 533, 534, 536; 525]. У роботах зазначених авторів містяться цінні відомості про костюм кримських татар, кримських караїмів, кримчаків і кримських циган-гурбет. Особливу увагу дослідники приділили різноманітності компонентів і художньому декоруванню традиційного вбрання, ними окреслено також специфіку побутової лексики й термінології, розкрито причини уніфікації, нівелювання вбрання та наслідки впливу міської моди на традиційні форми. Фахівці 1920-х рр. зафіксували етап переходу від традиційного строю до нового загальнорадянського міського костюму, відзначивши, що у віддалених районах степових та гірських поселень півострова в складі нового комплексу залишилася лише невелика кількість збережених компонентів.

Загалом, у розвідках простежується порівняльний характер опису вбрання, окреслено специфіку етнографічного районування костюмних комплексів, висвітлено елементи класифікації строю за низкою ознак (матеріал виготовлення, конструктивні особливості, функціонування речей тощо). Так, завдяки ряду факторів, перш за все, спільній науковій діяльності та схожим маршрутам кримських етнографічних експедицій 1920-х рр., у вчених з'явилася можливість всебічно дослідити традиційний костюм місцевого населення.

Матеріали напрацювань багатьох фахівців привели до взаємодоповнюваності отриманої інформації, зокрема, особлива спорідненість у висвітленні специфіки традиційного кримськотатарського костюму поєднує наукові роботи У. Боданінського, Г. Бонч-Осмоловського та Б. Куфтіна. Фахівці зробили значний внесок у дослідження строю: вказали місцеві назви окремих елементів, використовуючи кримськотатарські терміни замість російських аналогів, чим істотно доповнили дані про повсякденне традиційне вбрання. У. Боданінський охарактеризував способи декорування одягу (облямівка «оя», тасьма «шерт», техніки вишивки «мик'лама» і «букме»), доповнив і уточнив назви багатьох компонентів костюму: «шертлі-єлек» (чоловіча сорочка без рукавів з тасьмою «шерт»), «пускуллі-фес» (головний убір фес з китицею «пускюль), «колан» та «к'апакли-к'ушак'» (пояси), «сирли-чорап» (вовняні

панчохи з кольоровим візерунком), «сокма-штан» (штани з домотканого сукна), ввів у науковий обіг поняття «кокус» (грудний виріз, звідси «кокслюк» – нагрудник під жіночу сукню «антер», що складається з декількох рядів монет або перлинних решіток) тощо. Г. Бонч-Осмоловський звернув увагу на жіночу поясну хустку-шаль «хіїх» («кіїх»), жіночий нагрудник з монет «бойнасти» у передгірських кримських татар («кокслюк»), кінці жіночих шароварів з червоного атласу «балак», виділив сучасну йому назву срібного жіночого пояса «гумуш-кушак» («учбаш-кушак»). Б. Куфтін вказав другу назву жіночої сукні «зубун» у кримських татар Південного узбережжя – «фістан», детально описав жіноче верхнє вуличне покривало «фередже» тощо. Окрім того, у вищеназваних роботах також охарактеризовано побут сільского та міського населення регіону та висвітлено перспективи розвитку традиційного строю з урахуванням нового радянського побуту: вказано на поступову відмову від верхнього покривала, ювелірних прикрас у жінок, зазначено тенденцію заміни «економічно й утилітарно необґрунтованих речей» (смушевої шапки, шкіряних чобіт, овчинного кожуха «узун-тон», куртки «камзол») на недорогі типи головних уборів (кепі, капелюхи), фабричного стандартизованого взуття та компонентів верхнього одягу (пальто, піджак) [301, с. 316-317, 323; 28, арк. 14-15; 116, арк. 44; 30, арк. 13; 81, арк. 48; 409, с. 26; 306, с. 90; 305, с. 101].

Специфіку сільського господарства, традиційних промислів і ремесел (шапкарства, гаптування, золотарства, шевського ремесла та інших), торгівлі, пов’язаних з виготовленням вбрання, вивчали М. Бененсон «Економічні нариси Криму» (1919 р.), В. Гордлевський «Організація цехов у кримських татар (з поїздки до Карасубазару)» (1928 р.), П. Нікольський «Бахчисарай: Культурно-історичні екскурсії» (1924 р.), «Населення Криму» (1929 р.), М. Ракіцький «Матеріали з економіки Криму: Експортні можливості краю» (1926 р.), І. Саркізов-Серазіні «Населення та промисловість» (1925 р.) [295; 323; 440, 441; 477; 487].

Отже, праці дослідників першої половини ХХ ст., присвячені висвітленню елементів традиційного костюму тюркського та тюркомовного

населення Кримського півострова, мають високу наукову цінність, дозволяють систематизувати компоненти вбрання, виявити етимологію назв, дослідити способи виготовлення та особливості функціонального призначення компонентів строю.

Слід зазначити, що у 1940–80-х рр. розвідки традиційного вбрання тюркського та тюркомовного населення Криму у радянській історіографії майже не проводилися. У 1941–1944 рр. під час Другої світової війни частина кримських караїмів та циган-гурбет зазнала репресій, більшість кримчаків загинула під час масового розстрілу 11–13 грудня 1941 р., кримські татари були депортовані з півострова 18 травня 1944 р. Через те, що кількість досліджень стосовно традиційно-побутової культури кримського тюркомовного населення суттєво скоротилася, праці вчених були присвячені лише деяким аспектам традиційного вбрання, зокрема, кримчаків Є. Пейсаха «До питання про старовинний національний одяг кримчаків» (1967 р.), де автор зосередив більше уваги на описі традиційного костюмного комплексу заміжніх жінок першої половини XIX ст. та новаційних змін строю, що відбулися наприкінці XIX – на початку XX ст.

Вагоме місце серед розвідок 1960-х – другої половини 1980-х рр., використаних в дослідженні, посідають наукові праці, у яких детально розкрито особливості систематизації та створення традиційних елементів строю, висвітлено способи художнього оформлення, функціональне призначення компонентів костюму казанських татар, анатолійських турків, тюркських народів Центральної Азії, Північного Кавказу кінця XVIII – початку XX ст. Зазначених питань у своїх роботах торкаються Н. Гаген-Торн «Жіночий одяг народів Поволжя (Матеріали до етногенезу)» (1960 р.), Д. Єремєєв «На стику Азії та Європи: нариси про Туреччину і турків» (1980 р.), В. Курильов «Одяг анатолійських турок» (1970 р.), М. Горелік «Середньоазіатський чоловічий костюм в мініатюрах XVI – XIX ст.» (1979 р.), Н. Лобачова «До історії середньоазіатського костюму (жіночі головні халати-накидки)» (1965 р.), О. Сухарєва «Досвід аналізу покроїв традиційного «тунікоподібного»

середньоазіатського одягу в плані їх історії та еволюції» (1979 р.), Є. Студенецька «Одяг народів Північного Кавказу XVIII – XX ст.» (1989 р.) та інші фахівці [468; 318; 354; 407; 324; 416; 508; 507].

На сучасному етапі безпосередньому вивченню традиційного вбрання кримського тюркського та тюркомовного населення присвячено дослідження вітчизняних С. Абдураманова «Жіноче покривало для голови – важливий компонент традиційної кримськотатарської культури (За матеріалами фондів КРУ БІКЗ)» (2012 р.); У. Аблаєва «До питання про класифікацію традиційних жіночих поясів кримських татар» (2012 р.), «Традиційні головні убори кримських татар: до проблеми класифікації» (2015 р.); Л. Аблямитова «Традиційний костюм кримських татар середини XIX – початку XX століття: типологія, регіональна специфіка, художні особливості» (2011 р.); Н. Акчуріна-Муфтієва «Декоративно-ужиткове мистецтво кримських татар XV – першої половини XX ст.» (2008 р.); І. Ачкіназі «Кримчаки: історико-етнографічний нарис» (2000 р.), «Знакові елементи традиційного одягу кримчаків XIX – XX ст.» (2002 р.); О. Желтухіна «Національний одяг кримських татар в XIX – XX ст.» (2001 р.); С. Ізідінова «Про мистецтво орнаментального тканння кримських татар» (1995 р.); Ю. Полканов «Національний костюм кримських караїмів» (1994 р.); А. Полканова «Перлини та перламутр в культурі корінних народів Криму», «Караїмська красуня XIX – початку XX століття» (2012 р.) та російських Л. Рославцева «Одяг кримських татар кінця XVIII – початку XX ст.: Історико-етнографічне дослідження» (2000 р.), «Кримські татари: Історико-етнографічне дослідження» (2008 р.); Л. Сластнікова «Кримчаки міста Євпаторія на початку XX ст.» (2007 р.) вчених [267; 270, 271; 568; 275; 284, 286; 360; 371; 462; 464, 465; 484, 485; 496].

У наукових роботах вказаних авторів систематизовано компоненти, охарактеризовано специфіку традиційного виробництва, конструктивні та функціональні особливості строю, орнаментальні мотиви та символіку кольору традиційних костюмів кримських татар, кримських караїмів і кримчаків. Крім того, проаналізовано семантичне значення і роль окремих елементів строю як

оберегів. Історіографічний аналіз показав, що більш детально висвітлено розвиток традиційного вбрання кримських татар (типологія, визначення етнорегіональних відмінностей), кримських караїмів та кримчаків (систематизація та опис елементів), однак, малодослідженою залишається проблема вивчення строю циган-гурбет (фрагментарні відомості). Щодо традиційного строю представників зазначеного вище населення поза увагою фахівців залишилися також наступні питання: обряд сповивання та дитячі елементи костюму, особливості створення, розвиток та функціональне призначення певних компонентів вбрання (вуличне верхнє жіноче покривало типу «фередже», шкіряні постоли, смушеві шапки та шапочки «фес», намиста, нагрудники під сукню, персні тощо); типологізація традиційних елементів костюмного комплексу кримських караїмів, кримчаків, циган-гурбет та виокремлення його окремих компонентів для субетнічної групи кримських татар передгір'я.

Для системного дослідження різноманітних аспектів традиційного вбрання кримських тюркомовних мешканців додатково залучено роботи сучасних вітчизняних (Т. Ніколаєва «Історія українського костюма» (1996 р.), Г. Стельмащук «Традиційні головні убори українців» (1993 р.), О. Федорчук «Українські народні прикраси з бісеру» (2007 р.)), російських (Ф. Гулова «Татарська народна вишивка», Т. Ємельяненко «Чоловічі традиційні головні убори (шапки) бухарських євреїв» (2009 р.), С. Мулламухамєтова «Зв'язок національного татарського костюму з елементами форми, конструкції та декору традиційного одягу інших народів» (2006 р.), турецьких (Н. Ертюрк «Мистецтво костюму епохи Османської імперії XVI – XVIII ст.» (2005 р.)) та інших вчених [444; 504; 523; 335; 352; 425; 570], у яких детально висвітлено традиційні компоненти вбрання українців, казанських татар, анатолійських турків, народів Північного Кавказу, визначено етнорегіональну специфіку складових елементів, конструктивні та функціональні особливості їхнього строю кінця XVIII – XX ст.

Окрему групу в історіографії займають публікації довідкових та енциклопедичних видань. Вагомий внесок у розробку наукової проблеми, пов'язаної, насамперед, із термінами, етимологією та знаковою функцією елементів костюму, зробили Г. Вейс «Історія культури народів світу. Костюм. Прикраси» (2004 р.), Н. Акчуріна-Муфтієва «Термінологічний словник кримськотатарського декоративно-ужиткового мистецтва» (2007 р.), Р. Андрєєва «Енциклопедія моди» (1997 р.), К. Буровік «Родовід речей» (1991 р.), Л. Орленко «Термінологічний словник одягу» (1996 р.) та інші дослідники [310; 571; 572; 575; 585].

Значну кількість праць у дисертаційній роботі також присвячено розвитку етнокультурних процесів та особливостям традиційно-побутової культури тюркомовного населення краю. Народну творчість, побут, обрядовість певних етапів життєвого циклу етнофорів тощо висвітлено в роботах українських О. Герцена «Кримські татари» (2007 р.), Д. Прохорова «Караїмські громади Криму наприкінці XVIII – на початку XIX ст.: правове становище, чисельність і географія розселення» (2011 р.), М. Араджіоні «Кримські цигани» (2007 р.), Т. Величко «Міжкультурні взаємовпливи в традиційній культурі населення Криму (на прикладі українських поселень)» (2013 р.), Л. Войтовича «Формування кримськотатарського народу: вступ до етногенезу» (2009 р.), О. Соболєвої «Динаміка змін передвесільних звичаїв кримських татар у другій половині XX – на початку XXI століття» (2008 р.), С. Гвоздевич «Українці Карпат і тюркські народи Криму: порівняльний аналіз родильної обрядовості» (2009 р.), Д. Ребі «Усна спадщина кримчаків» (2011 р.) та польських Д. Сметек «Порівняльний аналіз народних пісень кримських караїмів» (2015 р.), К. Станек «Жінка у караїмів. Її життя та звички в прислів'ях Мардковіча ...» (2015 р.) фахівців. Проблеми використання побутової лексики й різноманітних лінгвістичних аспектів торкаються В. Торопов «Кримський діалект циганської мови» (1994 р.), Д. Ребі «Кримчацька мова» (1997 р.), К. Мусаєв «Караїмська мова» (1997 р.), С. Ізідінова «Кримськотатарська мова» (1997 р.), Г. Богданович

«Мови та етноси в полілінгвокультурній ситуації Криму» (2002 р.) та інші [320; 471; 383; 309; 314; 497; 319; 481; 564; 566; 514; 479; 426; 370; 299].

Таким чином, фрагментарні, але суттєві етнографічні відомості про традиційний костюм тюркського та тюркомовного населення Криму зафіксовано у роботах кінця XVIII – початку XX ст. Серед групи праць зарубіжних фахівців виділяються розвідки російських, польських і турецьких дослідників. Ступінь вивчення наукової проблеми у першій половині XX ст. значно підвищився, він формувався на базі зібраного емпіричного матеріалу та ґрунтовних досліджень тогочасних співробітників різноманітних музеїв. Сучасний період висвітлення аспектів строю кримських татар, кримських караїмів, кримчаків та циган-гурбет характеризується переходом на новий дослідницький рівень, у якому поєднуються розвідки з питань матеріальної та духовної культури, історія походження, семантичні та лінгвістичні особливості традиційного костюму.

1.3. Методологічні аспекти вивчення традиційного костюму

Сучасний етап розвитку етнологічної науки щодо вивчення костюму характеризується активним процесом інтеграції та взаємодії у сфері міждисциплінарних досліджень, зокрема, спостерігається тенденція до поєднання різноманітних складових в одне ціле, що дозволяє створити єдину для всіх наукових напрямків теорію костюму. Елементи вбрання є важливим джерелом інформації для дослідження побуту, соціальної історії етнофорів. Завдяки чому важливе значення має порівняльний історико-етнографічний компонентний аналіз традиційного вбрання, що допомагає всебічно, з максимальною точністю і повнотою висвітлити специфіку строю як невід'ємної частини матеріальної та духовної культури людини [512, с. 3].

Розкриття змісту поняття «традиційний костюм» та його складових вирішено шляхом залучення системного, семіотичного та міждисциплінарного підходів наукового дослідження.

По-перше, системний підхід дозволяє скласти комплексне уявлення про традиційний костюм як сукупності певних елементів єдиної складної системи вбрання. У результаті взаємодії різноманітних функціональних одиниць (постійних і додаткових компонентів, деталей строю) та підсистем (споріднених локально-регіональних комплексів костюму кримських татар, кримських караїмів, кримчаків, циган-гурбет) у межах цілісної, відкритої та стійкої до впливу зовнішніх чинників (природно-кліматичних умов, суспільно-економічного розвитку та науково-технічного прогресу, міжкультурних зв’язків етнофорів у регіоні тощо) інтегративної системи (регіонального костюмного комплексу) виникають нові зв’язки та властивості в структурі, на підставі яких функціонують самобутні закономірності, відбувається поетапний процес розвитку строю.

По-друге, семіотичний підхід використовується для безпосереднього вивчення мови костюму (насамперед, семантичного значення орнаментальних мотивів та кольорової гами виробів), технологічних принципів його оформлення. Він надає можливість простежити перетворення реального культурного факту, події, явища, предмета в знак, проаналізувати його смислове наповнення та шлях перетворення в символ.

По-третє, міждисциплінарний підхід передбачає взаємопроникнення різних концепцій та методології, сприяє появі нових напрямків, пов'язаних із вивченням костюму як історичного джерела, де в процесі розкриття наукової мети й дослідницьких завдань використовуються спеціальні методи, необхідний категоріальний апарат, відповідні джерела дослідження. Так, на сучасному етапі розвитку історичної науки, окрім історії повсякденності, з'являється новий напрям – етнокостюмологія, що сприяє всебічному вивченню найрізноманітніших питань щодо костюму (висвітлює історію, соціокультурні та етичні аспекти, поліфункціональність строю, особливості семіотичного значення елементів, розкриває основи світогляду та ідентичності етнофорів, пов’язаних з використанням вбрання тощо). У результаті, за допомогою вказаних підходів аналізуються різноманітні трансформаційні зміни

традиційного строю, які відбуваються в межах певної території упродовж періоду, визначеного хронологічними рамками наукової роботи [302, с. 271; 342, с. 307; 458, с. 28; 495, с. 26-27].

В основу розвідки також покладено загальнонаукові принципи узагальнення, історизму, об'єктивності, всебічності, наступності. Принципи узагальнення та історизму допомагають узагальнити історичні факти, явища, дослідити умови використання костюмного комплексу в контексті культурно-історичного розвитку його носіїв, виокремити перехідні періоди побутування традиційних елементів і запровадження новацій. Принцип об'єктивності передбачає розкриття особливостей традиційного костюму на базі достовірних фактів (автентичних музейних предметів, зображальних джерел, свідоцтв очевидців тощо), складові елементи якого розглядаються в усій різноманітності проявів, під час вивчення виявляються переваги та недоліки їхнього використання, наводяться неупереджені висновки дослідження. Принцип всебічності надає можливість опрацювати доступну кількість широкого кола різноманітних джерел та спеціалізованої наукової літератури, які зусібіч розкривають особливості традиційного строю. Принцип наступності допомагає простежити спадковість розвитку висвітлення проблеми в історіографії та визначити місце автора дисертаційної роботи в процесі предмета дослідження, яке є логічним продовженням ранніх розвідок окремих костюмних комплексів тюркського та тюркомовного населення Криму.

Застосування загальнонаукових та спеціальних методів, покладених в основу емпіричного й теоретичного рівнів наукового пізнання, сприяло опису, систематизації та поясненню різноманітних фактів, пов'язаних з вивченням традиційного строю тюркських і тюркомовних жителів, які мешкали в Криму наприкінці XVIII – на початку XX ст. У розвідці розкрито також сутність етнокультурних процесів, які істотно вплинули на стадії змін костюму упродовж зазначеного періоду, на підставі окремих факторів та явищ сформовано цілісне уявлення про специфіку рис вбрання кримських татар, кримських караїмів, кримчаків та кримських циган-гурбет (появу, становлення,

історичну обумовленість використання та перспективи розвитку елементів у регіоні), дослідження яких допомогло об’єднати напрацювання в єдину наукову концепцію, в основі якої лежить твердження про функціонування єдиного регіонального костюмного комплексу кримського тюркського та тюркомовного населення.

Завдяки спеціальним методам наукового пізнання здійснено зіставлення даних про костюм, проведено його порівняльно-типологічний аналіз: 1) для цілісного висвітлення об’єкту дослідження завдяки описовому методу отримано необхідну інформацію, розподілену на систематизовані групи, пов`язані зі специфікою строю (виокремлення компонентних складових, характеристика техніки та матеріалу виготовлення, способів декорування, функціонального призначення речей); 2) метод історичної реконструкції дозволив вивчити функціонування вбрання в конкретному історичному контексті; 3) порівняльно-історичний метод сприяв виявленню ознак і розкриттю їхньої сутності, виокремлених у вбранні кримських татар, кримських караїмів, кримчаків і кримських циган-гурбет та обумовлених спільними соціокультурними процесами й періодами історичного розвитку; 4) хронологічний метод дозволив проаналізувати періоди розвитку компонентів в історичній послідовності, виявити причини змін та переходів в системі елементів; 5) використання історико-генетичного методу сприяло послідовному розкриттю властивості, функцій та змін у традиційному костюмі, висвітленню закономірностей та причинно-наслідкових зв’язків між ними; 6) завдяки ретроспективному методу вдалося виявити специфіку функціонування певних елементів вбрання через розуміння минулого, за подібністю відтворити відсутні деталі; 7) типологічний метод, заснований на порівнянні, допоміг виділити сукупність однопорядкових явищ як цілісність складових компонентів з характерними ознаками, представлених у вигляді логічних моделей – так званих «ідеальних типів», які мають певну організацію («тип» у вузькому сенсі слова; моделі нижчого («підтипи», «варіанти») та вищого («групи типів», «підгрупи типів») рівнів) [386, с. 114-115, 184-190; 502, с. 94-95; 519, с. 16-18].

Отже, за допомогою окресленого комплексу наукових підходів, принципів і методів пізнання розкрито цілісну картину розвитку традиційного строю тюркського та тюркомовного населення краю, здійснено систематизацію компонентів та ретроспективну реконструкцію вбрання.

Необхідним доповненням до дисертаційного дослідження є «Глосарій» і «Порівняльні таблиці побутової лексики, пов'язаної з виготовленням і використанням традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст.» (далі – порівняльні таблиці). Створення глосарію – анотованого термінологічного словника (див. додаток А) – для основних і додаткових деталей костюмного комплексу, предметів побуту, різних прийомів та технік виготовлення компонентів строю (декорування, техніки оздоблення, види тканин, елементи шкіряного взуття, прикрас тощо) сприяло більш повному аналізу та систематизації матеріалу. Характеристика різноманітних термінів і понять у словнику надає можливість детальніше їх описати та роз'яснити. У порівняльних таблицях (див. табл. Б.1.1 – Б.4.1) аналізуються сучасні та історичні терміни побутової лексики, до якої належать слова, що називають предмети та явища, поширені в побуті з-поміж тюркського та тюркомовного населення півострова наприкінці XVIII – на початку XX ст. Вони характеризують назви одягу, взуття, головних уборів, поясів, ювелірних прикрас, технік і необхідних інструментів для виробництва речей, елементів декору та матеріалів виготовлення традиційних компонентів костюму. Окрім того, додаються антропологічні назви частин тіла людини, які належать до частини поняття у складених термінах, що використовували на позначення елементів вбрання.

Висвітлення особливостей традиційного строю тюркського та тюркомовного населення Кримського півострова побудовано за проблемно-хронологічним принципом. Застосування зазначених вище підходів і методів дослідження у межах системного аналізу відбилося також на понятійно-категоріальному апараті даної розвідки («одяг», «костюм», «традиційний костюм»).

Поняття «одяг» і «костюм» є центральними в теорії костюму. Залежно від того як ці поняття осмислюються, формується предмет та об'єкт тієї чи іншої науки, що займається теоретичними розробками й історією розвитку строю, визначається характер і параметри конкретних досліджень. Існує дві системи одягу: одяг як самостійна система та одяг як підсистема костюму. Одяг як самостійна система – це сукупність предметів, які одягаються людиною і виконують основну утилітарну функцію, насамперед, того вбрання, що захищає тіло людини від кліматичних впливів і механічних пошкоджень. Одяг виступає частиною матеріальної культури. Загальна морфологія даної самостійної системи досліджується у складі наступних компонентів: наплічних і поясних компонентів одягу, взуття, головних уборів, поясів. В основу зазначеної морфології покладено принцип закріплення елементів даної системи на певній частині людського тіла. Загальному принципу відповідають наплічний (одяг, який спирається на верхню опорну поверхню тіла людини – плечі, точки опору лопаток і грудей), поясний (одяг, який спирається на нижню опорну поверхню тіла, обмежену зверху лінією стану, а знизу – лінією стегон), взуття, головні убори й пояси. Крім того, доповнення у вигляді прикрас (філігранні ґудзики, брошки тощо), які можуть бути пов'язані з будь-якою частиною тіла, ряд дослідників включають в аксесуари, інші фахівці чітко виділяють окремо прикраси та аксесуари. Зрозуміло, що морфологія елементів не повинна суперечити функціям, попри те, що основна функція прикрас – естетична та соціальна, необхідно пам'ятати, що вони є частиною декоративно-ужиткового мистецтва, яка виділяється з нього за утилітарною функцією [302, с. 265, 267; 152]. Тому в даній науковій роботі прикраси належать до одягу як підсистемі костюму.

Костюм, де одяг виступає в ролі його підсистеми, виступає сукупністю речей, які одягаються людиною і виконують не лише утилітарну, але й знакову, комунікативну та інші функції. Це окрема система, яка представлена зазначеними вище компонентами, що формується з урахуванням людського тіла та осмисленим, чуттєвим сприйняттям людини до костюму. У процеси

розвитку вбрання включено матеріальні та духовні аспекти культури, причому матеріальна складова елементів відступає на другий план, унаслідок чого відбувається перехід на новий рівень духовного сприйняття, де предмет (елемент костюму) трансформується в річ. У костюмі речі виступають як складові елементи системи, що мають нові властивості та містять у собі комплекс різноманітних значень та символів, виступаючи для носія (суб'єкта, особистості) певними одиницями символічного обміну інформацією від власника до інших людей, яка передається через стрій. Під інформацією в костюмі слід розуміти складність і своєрідність просторового розташування елементів і ступінь їхніх якісної та кількісної змін, особливість взаємин і новизну. Часто суб'єкт у рамках системи традиційного вбрання наділяє речі надприродною силою, які можуть мати магічні, переважно захисні властивості. загалом, знаковість в костюмі визначає функції його частин, відбиваючись на типі, матеріалах виготовлення, формі, кольорах, розташуванні та характері деталей, у способі носіння та художньому оздобленні компонентів. Колір в костюмі використовується для вираження соціальної та вікової диференціацій, релігійних уявлень носіїв. Головна специфіка художньої ідеї визначає фактичну ефективність традиційного костюму, що полягає в цілісності, порушення якої призводить до розпаду самого óбразу [302, с. 267-268, 270; 432, с. 63, 65; 385, с. 123-126].

У дисертаційній роботі традиційне вбрання аналізується як знаковий сформований вид костюму, характерний для традиційно-побутової культури та пов'язаний з особливостями етногенезу, природно-кліматичними умовами, зі способом життя, світосприйняттям, і системи, до складу якої входить певний набір компонентів, нерозривно пов'язаних між собою, що зберігають ціннісний досвід життєдіяльності поколінь. Як відомо, людина у своєму прагненні до естетичного ідеалу за допомогою умовних знаків у вигляді форм, конструкції, кольору, декору та інших складових вбрання виражала власне ставлення до суспільства й світу в цілому. Враховуючи багатий досвід минулих поколінь і пройдений культурно-історичний шлях розвитку традиційного костюму

етнофорів, необхідно також відзначити його гармонійність і повноту всього костюмного комплексу. У даному контексті традиційний стрій є набором невербальних знаків, своєрідним символічним «текстом», який знаходиться в постійній динаміці. Виходячи з вищевказаного відзначимо, що в дисертаційному дослідженні до основних компонентів традиційного вбрання як до неподільної системи належать одяг (верхній і нижній, наплічний і поясний) та взуття, а до складу додаткових компонентів включено головні убори, пояси та ювелірні прикраси.

Отже, завдяки науковим підходам, принципам та методам аналізується розвиток традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення Криму, характеризуються понятійно-категоріальний апарат та інтегральні напрямки дослідження вбрання, систематизуються складові компоненти костюмного комплексу строю та здійснюється його ретроспективна реконструкція.

1.4. Особливості етнокультурних процесів в контексті розвитку традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення Криму

До тюркського та тюркомовного населення Криму в дослідженні належать кримські татари, кримські караїми, кримчаки, тюркомовні кримські цигани-гурбети. Найбільш численним етносом серед них є кримські татари.

Кримські татари поділяються на три субетнічні групи: 1. Степові кримські татари «ног'айли» займали великі простори Західного, Північного і Східного Криму до передгір'я. Частина населення степового Криму називала себе «кипчаки» (к'ипщак') або «мангит»; 2. Область розселення передгірських кримських татар містила в собі населені пункти по лінії міст Бахчисарай – Сімферополь – Карасубазар (сучасний Білогірськ) – Старий Крим, у районі Зовнішньої і Внутрішньої гряд Кримських гір до Судака та Феодосії. Ця група населення йменувалося серед ногайців етнонімом «тат», «татлар», етнонім додавався до нащадків, етнічно різнорідного населення передгірського та

гірського Криму, що прийняли мусульманство, а також до частини ногайців, які перейшли в пізньому середньовіччі на осілий спосіб життя і змішалися з населенням передгірського Криму; 3. Кримські татари Південного узбережжя Криму «яли бойлю», які включали до свого складу також гірських мешканців, проживали на вузькій узбережній смузі шириною від 2 до 12 км від Балаклави до Коктебеля та на пласких ділянках Головної й південних схилів Внутрішньої гряди Кримських гір. Необхідно зазначити, що мешканці гірських схилів та морського узбережжя з південної сторони гірських масивів мали спільні риси в традиційно-побутовій культурі, тому в дослідженні використано загальновживану назву «південноузбережні кримські татари». Кримські татари за релігійною приналежністю є мусульманами сунітами (ханафійський мазгаб). Ендоетнонімом для всіх субетнічних груп стала назва «к'иримтатарлар», «к'иримлилар» [370, с. 299; 402, с. 3; 445, с. 9-10; 583; 320, с. 228-229; 314, с. 193-195; 325, с. 27-28; 159; 162; 179; 441, с. 8] (див. рис. В.1.1; В.2.1).

Кримськотатарська мова належить до тюркської групи алтайської мовної сім'ї, проте її діалекти істотно розрізняються між собою. Кримські татари з Південного узбережжя розмовляють на діалекті огузо-сельджуцької групи, він споріднений турецькій, гагаузькій, азербайджанській, туркменській мовам, у лексиці має запозичення з перської, грецької, італійської. Середній діалект, взятий за основу літературної мови, належить до кипчацько-половецької підгрупи, а степовий – до кипчацько-ногайської підгрупи кипчацької групи тюркських мов. Спорідненими з ними є карачаєво-балкарська, татарська, башкирська, казахська, киргизька та інші мови [422, с. 94; 350, с. 18; 370, с. 299].

Кримські караїми за релігійною приналежністю є неортодоксальними юдеями, що визнають лише Старий Завіт (Тору, П'ятикнижжя Мойсея – Танах). Ендоетнонім «караїми» насамперед з конфесіональним значенням починає зустрічатися у згадках про кримських караїмів Ескі-Криму (сучасний Старий Крим) та Кафи (сучасна Феодосія), починаючи вже з XIII ст.

Спираючись на спогади мандрівників, дані офіційних документів та дослідження сучасних авторів, слід виділити найпоширеніші екзоетноніми кримських караїмів. Як зазначає О. Б. Бєлий, існувало декілька назв: 1) «яхуді» та «яхуділер» іноді з уточненням «кирк-єрські» (Кирк-Єр – від ранньої назви Чуфут-Кале), зауважимо, що так називали євреїв у Кримському ханстві; 2) «євреї, жиди»; 3) «карай жарди», «карай яходи» («чорні жиди», ті, що сповідують «чорну віру», вірогідно, так могли їх називати тюркомовні сусіди); 4) «євреї (жиди, юдеї)-караїми (караїти)» (в етнонімі дається уточнення про релігійну приналежність до караїмізму, виділяються побутові та національні відмінності від ортодоксальних євреїв, так їх називали російські та європейські мандрівники); 5) «караїми» / «караїти» (використання мандрівниками та сусідніми народами цього екзоетноніму свідчить про перехід від конфесійного до етнічного етноніму як на державному, так і на побутовому рівнях). Слід зауважити, що упродовж багатьох століть ендоетнонім і пізніші екзоетноніми відбивають етноконфесійний та етнічний характер самосвідомості кримських караїмів. На початку XX ст. учасники з'їзду караїмського духівництва Криму (червень 1917 р.) і загальнонаціонального з'їзду караїмів (28 серпня 1917 р.) під час обговорення процесів етногенезу та питань власної етнічної ідентичності взяли за основу етноконфесійний підхід [394, с. 51; 379, с. 32; 294, с. 274-275; 461, с. 16-17; 247, с. 68; 517, с. 27, 31].

Мова кримських караїмів (або східнокараїмська) належить до західнокипчацької гілки кипчацької групи тюркських мов і близька до половецької, розглядається лінгвістами як кримсько-караїмський етнолект кримськотатарської літературної мови, що пояснюється спорідненістю діалектів і тривалим періодом взаємозбагачення. Окрім того, Т. Ковальський і А. Зайончковський визначили, що загалом найближчою до караїмської мови є карачаєво-балкарська [289, с. 126; 426, с. 255; 381, с. 258; 346, с. 30; 374, с. 29-30; 312, с. 89; 578; 542, с. 141; 582, с. 380; 460, с. 64-65; 559, s. 9].

Найважливішим центром для кримських караїмів в регіоні стало місто-фортеця Чуфут-Кале (Джуфт-Кале), населення якого майже повністю

складалося з представників цього населення, які також проживали з часів середньовіччя у Мангуп-Кале (до кінця XVIII ст.), Феодосії та Євпаторії.

Завдяки урядовим наказам «Про дозвіл євреїв караїмів вільно приїжджати в столиці та інші внутрішні міста Імперії» (10 жовтня 1852 р.), «Про нерозповсюдження на караїмів заборони прирахування до портових міст північно-східного узбережжя Чорного моря й володіти в них власністю» (26 липня 1853 р.) і закону про зрівняння караїмів в правах з російськими підданими (8 квітня 1863 р.) кримські мешканці упродовж 40-60-х рр. XIX ст. отримали можливість оселитися також в Бахчисараї, Євпаторії, Севастополі, Сімферополі, а після Східної війни (1853-1856 рр.) – у містах за межами Криму (Мелітополі, Херсоні, Миколаєві, Одесі, Москві тощо). На початку 1860-х рр. у Чуфут-Кале проживало лише 10 родин, на межі XIX-XX ст. місто повністю спорожніло. У кінці XIX – на початку XX ст. найбільші за кількістю громади кримських караїмів зафіксовано в Євпаторії, Феодосії, Севастополі, Сімферополі та Бахчисараї [299, с. 35; 381, с. 258-259; 470; 541 с. 29-30; 297, с. 103-104; 343, с. 389; 441, с. 12-13; 304, с. 31-32, 34; 471, с. 35-37; 317, с. 3-4; 479, с. 309-311; 526, с. 161-164, 179-191].

Етнонім «кримчаки-євреї» уперше зустрічається у «зверненні євреїв-землевласників колонії Рогатликой у міщанство міста Карасубазара» 18 серпня 1859 р. У документах XVIII – XIX ст. кримчаки називають себе по-кримськотатарськи «срель балалари» або на івриті «бене Йисраель», тобто «сини Ізраїлю». У джерелах раннього періоду на івриті чи кримськотатарською мовою кримчаки називаються «єгудим», «яхуділер» або «чуфутлар» (усі екзоетноніми перекладаються як «євреї»). Назва «кримчаки-євреї» (спрощена пізніше до російської «кримчаки» і кримськотатарської «кримчахлар») походить, імовірно, від кримськотатарського екзоетноніму «яхуділер киримча» («євреї кримського напряму віросповідання») [382, с. 251; 538, с. 94-96; 285, с. 262].

Мова кримчаків (чагатай) як кримчацький етнолект середнього діалекту кримськотатарської мови відрізняється переважно наявністю гебрейської

лексики і входить до кипчацько-половецької підгрупи кипчацької групи тюркських мов [479, с. 309; 383; 584].

З XVI ст. кримчацька громада зосереджувалася в Карасубазарі. Лише з середини 1840-х рр. у зв'язку із землеробською колонізацією почався процес розселення кримчаків за межі передгірського міста. У 1860-х рр. кримчацькі родини проживали також у Сімферополі, Євпаторії, Бахчисараї, Феодосії, Керчі та Севастополі. У Карасубазарі вони жили у східній частині вздовж лівого берега р. Кара-су, цей район протягом усього періоду дослідження називався «Кримчацька сторона», у Феодосії кримчаки оселилися поблизу молитовного будинку к'аал XIV ст. (на схилах г. Митридат), у Старому Криму мешкали біля пагорба Кемаль-Ата, де знаходилося кримчацьке кладовище, а в Сімферополі з кінця XIX ст. – проживали компактно у південній давній частині міста поруч з кримськими татарами та кримськими караїмами [404, с. 391; 286, с. 65, 98, 105; 297, с. 104; 474, с. 261; 441, с. 13; 496, с. 158; 304, с. 34; 384, с. 128; 155, с. 311-312].

Групи кримських циган за зовнішнім виглядом, мовою та способом життя досить різко відрізнялися одна від одної. У роботі досліджуються цигани-гурбети, які розмовляли на діалекті турецької мови. Ця група циган мігрувала до Криму в пізньому середньовіччі з території Анатолії. Одна частина гурбет вважає себе нащадками кочових тюрків-сельджуків, інша – потуречених курдів. Імовірно, сунітами вони стали вже в Криму, проте у релігійних поглядах зберігали елементи шиїзму та зороастризму. Основними місцями розселення у кінці XVIII – на початку XX ст. були міста Карасубазар, Перекоп, Сімферополь, Євпаторія [421; 489, с. 59; 525, с. 82-83, 87; 390, с. 487; 283, с. 242, 244; 402, с. 14]. Отже, Кримський півострів є унікальним поліетнічним осередком, де сформувалася велика кількість етносів, зокрема й кримські татари, кримчаки, кримські гурбети та кримські караїми. Залишаючи осторонь дискусії про етнічне походження, однозначно можна назвати їх тюркомовним населенням, оскільки їхні мови (етнолекти) беззаперечно належать до спільної тюркської гілки алтайської мовної сім'ї.

Тюркське та тюркомовне населення Криму серед інших мешканців півострова значно зменшилося протягом кінця XVIII – початку XX ст. На відміну від попередньої тривалої доби (середина XVI ст. – перша половина XVIII ст.), коли етнічна ситуація в Криму була відносно стабільною, у зазначений період вона змінилася кардинальним чином. Так, у 1778 р. Кримський півострів залишила більша частина християнського населення (вірмен і греків). Наприкінці XVIII ст. в районі Балаклави були розселені архіпелазькі греки. Згідно з даними ревізії на 1795 р. кримські татари становили 87,6% населення, росіяни – 4,3%, греки – 1,9%, кримські цигани – 1,7%, кримські караїми – 1,5%, українці – 1,3%, євреї (у тому числі кримчаки) – 0,8% [316; 383; 299]. Отже, загальна питома вага досліджуваного населення наприкінці XVIII ст. перевищувала 90%.

Після приєднання Криму до Російської імперії в 1783 р. на півострів почали прибувати переселенці з України, Молдови, Білорусії, центральних губерній Росії. Державна політика імперії сприяла також появі на півострові німецьких, болгарських, польських, естонських, чеських колоній тощо. Через значну кількість міграцій згідно з переписом населення 1917 р. основними етнічними групами на півострові були росіяни (41,2%), кримські татари (28,7%), українці (8,6%), євреї (у тому числі кримські караїми та кримчаки 6,4%), німці (4,9%), греки (2,9%) [316; 304, с. 34; 286, с. 117]. У результаті, тюркське та тюркомовне населення Криму на початок XX ст. становило лише третину мешканців регіону.

Зауважимо, що українці мали тісні економічні зв'язки (чумацтво, торгівля) та етнокультурні відносини з тюркомовним населенням Кримського півострова ще за часів існування Кримського ханства та Запорізької Січі. Хвилі переселення українців до Криму упродовж кінця XVIII – XIX ст. та середини XX ст. вплинули на етнічний склад передгірського та степового районів краю. Культурний обмін та взаємозв’язки відбувалися серед мешканців спільних поселень: українці–росіяни–кримські татари / українці–росіяни–болгари–німці тощо. За спостереженнями тогочасних дослідників, відомо, що провідною

мовою спілкування для більшості мешканців краю на ранньому етапі стала кримськотатарська або використовували окремі кримськотатарські слова та фрази побутового характеру (назви речей, елементів вбрання та знарядь праці), для позначення компонентів строю, виготовлення речей кримськими ремісниками [313, с. 119-120; 299, с. 33-38; 309, с. 106-107].

Після встановлення протекторату над Кримським ханством у 1475 р. Османська імперія створила у східно-південній частині Криму свою провінцію з центром в Кафі (Феодосії). Унаслідок чого протягом багатьох століть турецькі мода та культура поширювалися спочатку на узбережжі, і далі – у передгір'ї та степу. За свідченнями мандрівників, османський вплив на костюм тюркського та тюркомовного населення краю простежується до середини – останньої третини XIX ст. Окрім того, процес трансформації матеріальної культури кримського тюркського та тюркомовного населення прискорився після декількох великих хвиль переселення переважно степових кримських татар до Османської імперії, особливо кінця XVIII ст. та середини XIX ст. Порожні села або не відроджувалися, або заселялися мешканцями кримського передгір'я й південного узбережжя. Будівництво залізниці та розвиток туристичної галузі другої половини XIX ст. в Криму сприяли появі нових речей в побуті, поширенню загальноєвропейської культури. Зазвичай, усі нововведення в костюмі спочатку відбувалися в міському середовищі, особливо серед заможної молоді, далі нові тенденції в крої, формах, декоруванні деталей тощо поширювалися на інші верстви міського та сільського населення (останні довше використовували ранні типи строю). Проте, майже незмінними на початку XX ст. залишилися різноманітні комплекси вбрання з-поміж сільських мешканців східної частини Керченського (в районі Сивашу) і Тарханкутського півостровів [419, с. 59].

Тривалий період спільного проживання в регіоні привів до взаємозбагачення матеріальної культури кримських татар, кримських караїмів, кримчаків та кримських циган-гурбет. Кримські татари як представники панівної групи сприяли об'єднавчим процесам в культурно-побутовій сфері, у

період Кримського ханства вони стали законодавцями моди. Велике значення для розвитку та запровадження основних стилей, новацій у вбранні мала столиця даної держави – м. Бахчисарай. У результаті, культурному обміну сприяли наступні чинники: поширення кримськотатарських звичаїв, традицій, мовна близькість, міжнаціональні шлюби, наприклад, між кримськими татарами та циганами-гурбетами [411, с. 48; 279, с. 25; 253, s. 44-45].

Межі в етнокультурному розвитку різних груп тюркомовного населення повільно стиралися та формували єдиний культурно-побутовий простір, який позначився на спільних рисах розвитку житла, вбрання, занять, укладу життя загалом. Наприклад, у будинках однаково планували розташування кімнат «ода», розподіляючи їх на чоловічу та жіночу частини. Якщо житло будували небагаті люди, то їхнє помешкання складалося з одного приміщення, де відокремлювалося місце для жіночої половини та перегороджувалося тканиною або тонкою стіною. Мешканці з середнім рівнем достатку мали житло, у якому проектували наступні кімнати: передня «аят», кухня «аш-хана» та ще декілька житлових кімнат «селямлік», «соба» (вітальня, часто з окремим входом), «дерен ев» (спальня) тощо, вікна яких виходили лише у внутрішню частину двору або в стелю будови.

Найкращий одяг та прикраси часто залишали у вітальні для огляду гостям, перш за все, подібні речі в якості посагу виставляли наречені та молоді жінки. Верхній одяг (сукні, куртки) та прикраси (браслети, намиста, набрані пояси) тюркські й тюркомовні жителі Криму зазвичай розкладали на меблях, відкритих дерев'яних балках, кримські татари також розвішували під стелею на мотузках і розкладали на полицях вишиті головні убори (рушникоподібні покривала, хустки) та різноманітні рушники. У такому стані елементи вбрання залишалися протягом першого року подружнього життя, їх нерідко використовували у побуті, ховати речі у скрині дозволялося через рік після весілля та народження дітей. Загалом вбрання зберігали в спеціальних нішах «к'амере», зроблених із внутрішнього боку стін переважно спальних кімнат та в дерев'яних скринях «сандик'», куди, насамперед, ховали новий і святковий

одяг [379, с. 29; 404, с. 392; 262, p. 225; 260, s. 124-125; 258, s. 99; 261, p. 58; 408, с. 31, 43-46; 277, с. 4-6, 12].

Природно-кліматичні зони Кримського півострова мали важливе значення для формування та розвитку традиційного костюму. Завдяки особливостям рельєфу та природно-кліматичним умовам у кожному регіоні для мешканців Криму існували свої види господарської діяльності. Три четвертих території півострова належать до степової зони, значна частина якої має солонцюваті ґрунти майже без рослинності, тут випасали верблюдів (прибережна степова територія), та пасовиська зі степовим різнотрав'ям (ковил, полин, перекотиполе тощо), що використовували для вигону овець, волів, коней. У передгір'ї та на Третій Гряді Кримських гір були земельні ділянки, придатні для садівництва, землеробства і скотарства, на яких вирощували технічні культури, розводили тутових шовкопрядів для виготовлення шовку-сирцю. Отже, у Криму створювали власні типи тканин, повсті, смушки, овчини тощо, які використовувалися у процесі виробництва компонентів костюму.

Вівчарство для Криму стало важливою галуззю сільського господарства. До останньої третини XIX ст. основний акцент у розведенні кримських овець був спрямований на м'ясо-молочне виробництво та на розведення особливих овечих порід, пов'язаних безпосередньо з виготовленням різних елементів традиційного строю. Переважний вибір у розведенні певних порід цих жуйних тварин диктувався низкою факторів: природні умови місць випасу, ринки збуту сировини і готової продукції, прадавні традиції використання матеріалів з овчини, шкіри й смушки для певних елементів костюму тощо. На півострові розводили такі породи овець: місцеву смушеву «малич» (грубововняна, смушева, м'ясна); «цигей» (напівтонкорунна, шубна, вовно-м'ясна); іспанську «шпанку» (тонкорунна); «чонтук» (грубововна, курдючна, шубна) тощо. У степових районах краю великі території, призначені для випасу отар, мали короткий період природного травостою, тому це змушувало чабанів рівнини, як і передгірських та південноузбережних вівчарів, переганяти отари на Яйлу,

частіше за все на пасовиська Чатир-Дагу [477, с. 39; 240, с. 77; 332, с. 12; 300, с. 65; 297, с. 280; 446, с. 97; 251, с. 101].

Вовну, овчину та шкіру зазначених порід овець використовували для створення і пошиття певних елементів вбрання. Залежно від географічних особливостей місцевості у сезон випасу найбільше поголів'я овець породи «малич» і «чонтук» було зосереджено в степах Криму, «цигей» та «шпанки» – на вершинах Кримських гір. Забарвлення у «чонтук» мало переважно рудий колір, вовна була коротшою та грубішою, ніж в інших овець. Овчини (шкури, зняті з дорослих овець) характеризувалися високими теплоізоляційними властивостями, міцністю, легкістю, їх використовували для пошиття верхнього наплічного зимового одягу, особливо, кожушків «тончук». Вівці гірської породи «цигей» та «шпанки» мали високоякісну довгу, рівну та м’яку вовну, з неї виробляли пряжу для тканини, виготовляючи з останньої окремі компоненти нижнього та верхнього одягу (штани, каптани, фартухи тощо), головні убори (хустки, чалма), пояси. Овець «малич» випасали на Тарханкутському та Керченському півостровах. Головна продукція цієї породи – смушки, які виготовляли зі шкурок новонароджених ягнят (чоловічі шапки, шуби, декорування елементів строю). Як зазначають дослідники, сорти овчини та м’якої шкіри кримських овець, що за якістю не підходили для хутряного й овчинно-шубного виробництва, використовувалися у шевському ремеслі [477, с. 39; 487; 492, с. 94; 251, с. 41-43; 250, с. 42; 568, арк. 77; 265; 451, с. 69-70; 153].

У північній степовій частині Криму розводили переважно двогорбих верблюдів-бактріан, що мали довгу вовну з жорстким волоссям (20 %) та м’яким пухом (80 %). Традиційно з волокон пуху, що збирали влітку під час линяння молодих верблюдів, виготовляли тканину, основними перевагами якої є: щільність полотна та легкість, якісне фарбування прядива, цінні теплоізоляційні властивості матеріалу (сухе тепло не сприяє виділенню зайвої вологи тіла, шкіра дихає, створюючи відчуття комфортності та свіжості). З неї шили верхні компоненти вбрання (штани, башлики тощо) [240, с. 44; 451, с. 67].

Технічні рослинні культури сіяли в різних регіонах півострова, провідними з них стали льон-сирець та бавовник, з яких шили різноманітні елементи одягу. Волокна з цих рослин мали наступні характеристики: тонкість, легкість, міцність, теплоізоляційні властивості, якісне забарвлення. До середини XIX ст. льон «кетен» вирощували у передгір'ї та на Південному узбережжі Криму (поблизу Сімферополя й Алупки), на початку XX ст. його посівна площа охоплювала степові рівнини півострова (Керченський, Феодосійський, Євпаторійський райони). Бавовник сіяли у передгірській частині та степу (Керченський, Феодосійський та Євпаторійський райони). Якісні властивості сировини забезпечили лляним і бавовняним домотканинам довготривале та поширене використання, особливо серед сільських і небагатих мешканців краю.

Заможні жителі для створення одягу купували імпортні матеріали, насамперед, парчу, атлас, шовк. Наявність великої кількості завезеної тканини з країн Близького Сходу, Центральної Азії тощо, перш за все, з волокон шовку «йипеклі бурма», мали ряд переваг (еластичність, м'якість, легкість, добре вентилювалися і не подразнювали шкіру) та обумовили широке використання в елементах строю (сорочки, сукні, куртки, штани, пояси тощо). Необхідно зауважити, що через низьку продуктивність вирощування та якість шовкової тканини, несумісність ґрунту й кліматичних умов для шовковичного дерева, листя якого входили до раціону гусениці, у Криму шовківництво вважалося нерентабельним видом господарської діяльності, тому невелика кількість шовкових тканин з місцевої сировини використовувалися для створення вбрання набагато рідше [533, с. 83; 249, с. 60; 484, с. 126; 275, с. 98, 336; 234, с. 115; 257, p. 222].

Таким чином, різноманітні матеріали для пошиття компонентів традиційного костюму виготовлялися з місцевих пуху верблюдів, волокон рослин, вовни, шкіри овець та кіз, завдяки чому домоткане сукно (прядіння), повсть (валяння), смушка та овчина широко використовувалися для створення

одягу (наплічний – каптани, бурки, куртки, кожухи, поясний – штани, фартухи, для ніг – шкарпетки), головних уборів (шапки), взуття тощо.

У кримських тюркомовних жителів існували комплекси однотипних професійних костюмів, зокрема, уніформа провідників-екскурсоводів «суруджі» Південного узбережжя Криму, міських ремісників та чабанів півострова. Формений одяг залежав від специфіки діяльності та мав особливі елементи, що об'єднували людей за професійною спрямованістю, відбиваючись певною мірою також на характері та світогляді носіїв подібного вбрання.

Ремісники в містах, пов’язані з виготовленням сировини, різноманітних інструментів та елементів строю, мали давні традиції, зберігали свої звичаї та окрему культуру побутування. Як правило, майстри майже повністю забезпечували необхідними виробами власні громади, спеціалізація їхньої діяльності відбилася також на прізвищах представників тюркського та тюркомовного населення півострова. Завдяки антропонімам, що зафіксували своє походження від професій, пов’язаних з виробництвом костюму, відомо, що майстри виробляли сировину (шкіру та сап’ян, чинбарі «табак» розподілялися на фахівців з виготовлення шкіри овець «мешин», кіз «сахтіян» (спочатку були лише кримські татари, пізніше кримчаки, кримські караїми, вірмени, причому останнім дозволялося додатково виробляти шкіри корів для підошви «гьонджу»)); одяг (шубники «куркчі»), взуття (шевці мали власну спеціалізацію – майстри, що виготовляли чоботи «аяхк’апчі» / «тікіджи», туфлі без задників «папуччі», «башмакчі»); головні убори (шапкарі «колпакчі»), ювелірні прикраси (сканщики «куюмджи»), а також кравці «терзи» тощо [404, с. 395; 3; 457, с 51; 474, с. 262; 496, с. 158; 266, с. 18].

Торговельні відносини особливо сприяли економічному розвитку та культурному обміну між населенням краю. Морські порти, ремісничі ряди, базари (торговельним днем була п’ятниця) та заїжджі двори «таш-хан» у містах, а також різноманітні ярмарки стали центрами торгівлі в Криму. Основними предметами реалізації, пов'язаними з виготовленням і використанням строю, були місцеві й імпортні товари: тканини, шкіри, сап'ян,

овчина, хутра, барвники та клей (шевський) (тваринного й рослинного походження), рослинні глини, фурнітура, дорогоцінні каміння, елементи вбрання (бурки, смушеві шапки, туфлі, пояси, сережки, браслети) та інші [232, с. 62, 85; 252, с. 250; 363, с. 216; 297, с. 416].

У результаті, жвава торгівля забезпечувала міським купцям «сатиджи», насамперед кримським татарам і кримським караїмам, постійний прибуток. Оскільки вони належали до більш заможної категорії населення, то мали можливість виготовляти вбрання з дорогих привізних тканин, замовляти місцевим ремісникам велику кількість прикрас для костюмного комплексу, носити ошатний одяг.

Продавці часто спеціалізувалися на певному товарі. Так, торговці різноманітним взуттям «калафа» мали право реалізовувати продукцію лише у встановленому місці (у шевському ряді «араста»), переходити на інші місця без попередження та крайньої потреби їм не дозволялося, за порушення інші «калафа» могли конфіскувати майно та повернути назад до попереднього місця у торговельному ряді. Процес продажу взуття, який детально описали В. Гордлевський та М. Бененсон, свідчить про наступні етапи реалізації товару: чинбар приносив шкіри на шевський ряд, проте часто сам не міг продати власні вироби ремісникам, бо сировину отримували через скупників «делал» торговці взуттям, які особисто передавали ремісничим майстрам до цеху придбані шкіри для подальшого крою та пошиття на замовлення певних типів взуття. Заможні шевці одразу купували сировину у чинбарів, але самостійно реалізовувати виготовлений товар на ринках без посередництва «делал» та «калафа» було набагато складніше [323, с. 139; 285, с. 64-65].

Місцеві жителі виробляли на невеликих заводах та фабриках сап’ян, шкіру (для взуття, поясів), різноманітні цехові майстри, що займалися різьбленням (дерев’яне взуття, інструменти, колиска «бешик», скрині для одягу), шапкарством (фес, смушеві шапки), ткацтвом, вишивкою, валянням повсті (бурки, головні убори), золотарством (прикраси та елементи для одягу) забезпечували предметами побуту й елементами вбрання не лише кримських

мешканців, велику кількість речей поставляли й за межі півострова (південна частина України – овчини, сап'ян, смушеві шапки, взуття; міста Північного Кавказу, Анатолії, Середнього Поволжя та в інші центри – бурки, смушеві шапки, фес, різноманітні ювелірні прикраси) [154, с. 32-33; 307, с. 171-172; 257, p. 304; 261, p. 87; 275, с. 71].

Процес навчання ремісників, зокрема, шевців міського цехового товариства з кримчацької та кримськотатарської громад, детально охарактеризували мандрівники та очевидці. Хлопчиків віддавали до вчителя – майстра «уста» – з семилітнього віку, які впродовж наступних 5–7 років опановували усі етапи виробництва взуття (підготовка сировини, заміри та розкрій деталей, фарбування шкіри, оволодіння техніками з'єднання елементів тощо). У кінці першого терміну учні «шегірт» могли якісно реставрувати старе взуття. Поки тривало навчання, майстер був зобов'язаний забезпечувати їх житлом, годувати та купляти одяг, видавати щоп'ятниці невелику кількість грошей. Найважчим покаранням за непослух та лінь для учнів було повернення додому. У 14–15 років учні ставали підмайстрами «к'алфа», їм починали виплачували щомісячну заробітну плату, яка була в два рази вищою, ніж та, яку вони отримували за весь рік навчання у першому періоді підготовки. Окрім того, за ремонт взуття, який підмайстри робили на замовлення, додатково отримували власні кошти.

«Уста-баш» – голова майстрів – зберігав заощадження цеху, слідкував за порядком в майстерні, за зовнішнім виглядом «уста» та учнів. Він вирішував внутрішні суперечки в колективі, у разі виникнення серйозних проблем збирав усіх майстрів на нараду «ланджа». Якщо «шегірт» або «к'алфа» бачили на вулиці у робочому вбранні (повсякденний одяг, покритий довгим фартухом) і без взуття, тоді «уста-баш» штрафував шевську майстерню та закривав її на три дні.

Необхідно сказати, що до чистоти та дотримання санітарних норм ставилися дуже суворо. Усю відповідальність покладали на господаря лавки. Якщо бачили, що він та учні мали неохайний вигляд, знаходили в його

приміщенні брудні тари з водою після шкір, інструменти тощо, тоді влаштовували своєрідний обряд осоромлення майстра, пов'язаного також з елементами вбрання. По-перше, брали його верхні штани «туман», виливали на них знайдену брудну воду та вивішували їх на дереві перед входом у майстерню для загального осуду. По-друге, за невиконання обов'язків і недотримання чистоти, порядку, за неякісний товар, майстра позбавляли звання, закривали лавку, попередньо знімаючи з нього робочий фартух, після чого йому повертали звання підмайстра, забороняли самостійно виробляти взуття та набирати нових учнів [404, с. 390; 323, с. 137].

Отже, компоненти традиційного костюму є невід'ємною та важливою частиною повсякденного життя мешканців краю, об'єднаних за мовним принципом, професійною спрямованістю. Вони характеризують систему поглядів, цінностей, естетичних уподобань, особливості світосприйняття та самоідентифікації етнофорів. У дослідженні різноманітні етапи й процеси розвитку вбрання, особливості його використання висвітлено скрізь призму регіонального культурно-побутового простору тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст., які мають спільні ознаки в сільськогосподарській, ремісничій, кустарній, промисловій галузях виробництва, торговій сфері, формах і способах організації навчання й трудової діяльності загалом, в оформленні житлового приміщення тощо.

Таким чином, виявлено, що основними джерелами з висвітлення традиційного вбрання тюркських і тюркомовних жителів, які мешкали на теренах Кримського півострова з кінця XVIII – на початку XX ст., є речові (музейні предмети), образотворчі, письмові зразки особистого й документального походження.

У результаті, науково-дослідницькою базою для всебічного вивчення даної проблеми виступають фондові та експозиційні зібрання кримських музеїв (КРУ БІКЗ, КРУ ЕМ, МІЕКК, КРУ ЄКМ, КРУ КММ); гравюри, літографії, живописні картини, старовинні світлини, поштові листівки; мемуарна

література та різноманітні документи (звіти, книги надходжень, шлюбні договори).

Історіографічний аналіз письмових джерел і сучасної наукової літератури дозволив визначити, що на даний момент найбільш дослідженими питаннями є розробка типологічних рядів компонентів традиційного кримськотатарського костюму, характеристика жіночого вбрання кримських караїмів і традиційного строю кримчаків першої половини XIX ст., де висвітлено конструктивні особливості, способи художнього оформлення, специфіку кольорової гами костюмних комплексів, розкрито семантичне значення певних елементів.

Стан вивчення наукової проблеми засвідчив також ряд малодосліджених аспектів: висвітлення специфіки вбрання кримських караїмів (чоловічий комплекс костюму), кримчаків і циган-гурбет (статево-вікові особливості, функціональне призначення), виокремлення традиційних елементів дитячого строю загалом тощо.

Для досягнення мети та вирішення основних завдань, поставлених у дисертаційній роботі, використано системний, семіотичний, міждисциплінарний підходи, ряд принципів, загальнонаукових та спеціальних методів пізнання, які забезпечили наукову об'єктивність і достовірність дослідження та сприяли всебічному розкриттю різноманітних питань вивчення традиційного строю.

Унаслідок тривалого спільного проживання тюркомовних кримських татар, кримських караїмів, кримчаків та кримських циган-гурбет на невеликій території (Автономна Республіка Крим і м. Севастополь), мовної спорідненості етнофорів (спільна тюркська гілка алтайської мовної сім'ї), їхня традиційна культура зазнала значних взаємовпливів, домінуючою з-поміж яких стала кримськотатарська. Міграційні процеси XIX ст. сприяли уніфікації традиційно-побутової культури кримських мешканців. Істотний вплив на костюмний комплекс даного населення краю чинили зразки османського, східнослов’янського та загальноєвропейського вбрання.

Більшість елементів традиційного строю створювалася в межах Кримського півострова місцевими фахівцями, уміння, художні вподобання та високопрофесійність яких зафіксовано та представлено на різноманітних компонентах вбрання. Схожі форми організації навчального процесу та трудової діяльності ремісників – представників тюркомовних громад регіону, спільний ринок збуту їхньої ремісничої продукції (сировини, складових елементів вбрання) позначилися на спорідненості типів строю та художньому оздобленні компонентів.

РОЗДІЛ 2. ОСНОВНІ КОМПОНЕНТИ ТРАДИЦІЙНОГО КОСТЮМУ ТЮРКСЬКОГО ТА ТЮРКОМОВНОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТ.

Одяг і взуття як основні компоненти вбрання розподілено за статево-віковими ознаками на чоловіче та жіноче, дитяче й доросле. У середині вікових груп є градації: маленькі діти, підлітки, молодь, люди зрілого та похилого віку. Зазначимо, що виокремлення дитячого костюму як самостійної групи елементів виникло в колі європейських держав лише у другій половині XVIII ст. До цього часу він був лише зменшеною копією дорослого варіанту. Використання окремих простих і легких компонентів для дитячого строю пояснюється різким ускладненням форм, появою більшої кількості типів і нашарувань у дорослому західноєвропейському костюмному комплексі, завдяки чому останній був не завжди зручним для повсякденного носіння маленькими дітьми та підлітками.

У процесі вивчення даної проблеми встановлено використання специфічних деталей традиційного вбрання тюркомовних жителів Криму, які спеціально створювалися для молодшого і старшого покоління, відрізняючись від загальних зразків певним набором компонентів, особливою кольоровою гамою, фактурою та матеріалами виготовлення виробів. Діти та літні люди мали меншу кількість елементів, у яких довше зберігалися традиційні форми.

Найбільші зміни відбувалися в строї юнаків та дівчат шлюбного віку, які мали найкращі типи одягу, використовували весь комплекс костюму. Після весілля в жіночому вбранні відбувалася зміна певних елементів, пов’язаних з переходом у новий соціальний статус (дружина, новий представник родини чоловіка) та народженням дітей (материнство). Чоловічі елементи строю мали стримані відтінки, як правило, темні, з перевагою чорного, синього, нерідко зустрічалися контрастні поєднання світлих і темних кольорів, які шили з

щільних непрозорих тканин. Жіночі елементи виготовляли з матеріалів, що мали легкі та м'які лінії у фактурі, які частіше прикрашали фалдами, вишивкою, тасьмою, мереживом.

Утилітарна функція вбрання містить у собі фізіолого-гігієнічну, захисну від несприятливих впливів кліматичного та виробничого середовищ, механічних пошкоджень й адаптивну до навколишнього природного середовища та господарських занять функції, що грали важливу роль у процесі створення та використання традиційного вбрання. У результаті, створювалися різні компоненти й типи верхнього одягу та взуття (конструктивні особливості, якість матеріалів виготовлення), які відрізнялися за рівнем пристосованості до особливостей клімату, сезонам, ландшафту: для південних та північних районів; гірничої, лісової та степової зон; певної пори року з урахуванням метеорологічних особливостей та погодних явищ (вітер, атмосферні опади, температура повітря). Отже, у залежності від рельєфу місцевості та природно-кліматичних умов формувалися специфічні локальні комплекси вбрання.

Основні компоненти традиційного строю відповідно до утилітарної функції розподілено за призначенням: за сезонами – на літні, демісезонні (у перехідні сезони, восени й навесні, застосовується до взуття і верхнього одягу), зимові, всесезонні типи строю, які носили протягом усього року; нижні (натільні) та верхні; на побутові (повсякденні) та святкові (обрядові) елементи. Захисна від наврочення (апотропейна) та семіотична (знакова) функції строю відбиваються, в основному, через матеріал виготовлення, колір, художнє оздоблення виробів, які мають символічне значення та створюють невербальну мову вбрання. Традиційний костюмний комплекс тюркського та тюркомовного населення Криму містить у собі чимало різноманітної інформації, дешифровка якої виступає важливим аспектом наукового дослідження [385, с. 122; 303, с. 52-53; 302, с. 270-271]. У результаті, кожна з позначених функцій має складну систему з розвиненою ієрархією елементів, структурою динамічних і взаємозалежних зв'язків.

2.1. Нижній (натільний) одяг

У дисертаційній роботі розглянуто компоненти обов'язкового комплексу, до якого включено наступні складові: пелюшки для сповивання немовлят; сорочки (наплічний одяг); штани (поясний одяг); шкарпетки / півпанчохи та підв’язки (компоненти одягу для ніг).

Першими елементами одягу для новонароджених дітей у тюркомовних мешканців Криму кінця XVIII – початку XX ст. були натільні пелюшки, ними сповивали немовлят упродовж тривалого часу. Після народження, коли у дітей заживала пуповина, відбувався урочистий обряд сповивання «бешик той» у пелюшки «к’индаг» / «к’индах» (кримські татари, кримські караїми, кримчаки, кримські цигани-гурбети). Імовірно, що назва пелюшок походить від поняття пуповини «к’индаг» і символізує зв’язок перших елементів одягу з народженням. Дітей укладали в опорну дерев’яну колиску «бешик», часто інкрустовану перламутром, різьбленням та декоровану різними оберегами й амулетами. Традиційна колиска – вузьке дерев'яне ліжко, висотою до 70-75 см і довжиною майже до 100 см, зі спинками, яку закріплювали на дугоподібні полози для зручного розгойдування. Набір речей, який входив до складу колиски, включав у себе постільну білизну «бешик-тошегі», покривало, два сповивачі «багирдак» і дві пелюшки «к’индаг» / «баг». Дитину щільно сповивали, закріплюючи їй руки та ноги спеціальними широкими декорованими шовковими зав’язками або ременями «бешик-баг», які закручували на верхню дерев’яну вісь колиски. Таким чином, вони забезпечували туге сповивання дитини, нерухому фіксацію в колисці, що охороняло її від травм.

Необхідно зазначити, що більшу частину першого року життя немовлята проводили саме в колисці, вони майже не рухалися та не мали нагальної потреби у додатковому одязі, окрім пелюшок та сорочки. Приблизно з 9–11-ти місяців від народження, коли діти починали ходити, їхній одяг часто доповнювали новими елементами (дитячою верхньою довгою сорочкою,

шапочкою, першим шкіряним взуттям тощо) [300, с. 41; 479, с. 63; 32; 308, с. 717; 337, с. 11-12; 458, с. 203-204] (див. рис. Г.1.3 – Г.1.5; Л.18.1).

Нерозпашний (як і розпашний) наплічний нижній одяг, що носили кримські тюркські та тюркомовні мешканці, був переважно тунікоподібним. Одним з найважливіших завдань, які вирішують при вивченні вбрання, виступає питання про принцип конструювання елементів. І перш за все, розглядається проблема крою як основи одягу й взуття та технологічного рішення задачі пристосування матеріалу (особливо тканини для одягу, шкіри – для взуття) до форм людського тіла. Загалом деталі певного типу одягу, створених з основного матеріалу (не підкладки), конструкція яких будується за основними вимірами фігури людини, визначають об'ємно-просторову форму виробу; до них належать перед (пілочки), спинка, рукави (у плечових виробах), полотнище спідниці та половинки штанів (у поясних виробах) [151; 152; 508, с. 78].

Тунікоподібний наплічний одяг шився з прямого шматка тканини (30–50 см шириною), який перегинали пополам на плечах (зі згином, а не зі швом) так, що з нього утворювалася основна частина виробу – стан (перед і спинка). Передом називається передня деталь виробу (без розрізу, з наскрізним розрізом, з таким, що доходить до середини грудей); пілочкою – деталь переду, розрізаної до низу на дві частини (дві пілочки). Відзначимо, що характерною особливістю як нижнього наплічного, так і верхнього одягу загалом є спорідненість крою вбрання для людей різних статей та віку. Простота тунікоподібного крою не перешкоджала прояву в костюмі соціальних відмінностей, які проявлялися в матеріалі виготовлення та оздобленні виробу. У результаті чого він, як вдало знайдене конструктивне рішення й оптимально пристосоване до природних і побутових умов регіону, майже не змінювався століттями [485, с. 19; 360, с. 25; 318, с. 7; 369, с. 87; 508, с. 78-79; 152] (див. рис. Г.2.1; Г.2.2).

У кримських татар на Південному узбережжі Криму сорочка (Тип I) (суцільний стан та кроєна) називалася «кольмек» (чоловіча) і «сайяхли

кольмек» (жіноча); у передгірських кримських татар, кримчаків, циган-гурбет – «кульок» / «кетен кольмек»; у степових кримських татар – «камзол» («кольок» / «кульок»); у кримських караїмів – «кольмек» / «кольмег» / «кетен кольмек» [520, с. 166; 360, с. 23; 524, с. 141; 485, с. 19, 25; 462, с. 26; 465, с. 142; 468, с. 591-592; 300, с. 33, 53] (див. табл. Б.1.1). Варто зауважити, що більшість схожих назв, зазначених вище термінів, зумовили використання в дисертації загальновживаного терміну «кольмек».

Сорочки тунікоподібного крою з суцільного прямого стану (Група 1, Тип І, Підтип І) побутували серед усіх верств населення. У менш забезпечених жителів вони шилися з домотканої лляної тонкої матерії «атма» («атма албаш» з товстих кольорових ниток, «атма кереке» у вертикальну смужку, міцні та стійкі до зносу тканини), а в багатих – з атласу «атлас» та шовку «йипек». У більшості випадків сорочки були білого або кремового кольорів, проте як виняток зустрічалися вироби червоного, рідше зеленого та синього (чоловічі сорочки з атласу у передгірських та південноузбережних кримських татар), а також червоного та жовтого (жіночі вироби заможних кримських татар зі степових районів) кольорів. З другої половини XIX ст. з'являються сорочки з однотонних фабричних тканин темних тонів. Найчастіше коротку чоловічу сорочку заправляли в штани та підперізували поясом «к'ушак’», а жіночу – носили поверх нижнього поясного вбрання [485, с. 19, 25, 28; 468, с. 591-592; 568 арк. 59; 532, с. 190; 73; 530, с. 75; 371, с. 12-13; 74; 409, с. 26; 88; 534, с. 485] (див. рис. Г.7.1; Г.8.1; Г.9.1; Г.9.3; Г.12.1).

Сорочка чоловіча розпашна тунікоподібного крою (Варіант 1) була широко розповсюджена в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. Судячи з описів очевидців та образотворчих джерел даного періоду, подібні вироби кроїли до стегон, з запáхом справа наліво, шили або без коміра («голошийка») і з вузькими довгими рукавами (жителі степових районів і передгір'я – кримські татари, кримські цигани), або з відкладним коміром і широкими довгими рукавами (жителі передгір'я – кримські гурбети, у яких сорочка за

призначенням була нижнім і верхнім вуличним наплічним одягом) [485, с. 25; 530, с. 43, 119, 127; 75; 525, с. 83] (див. рис. Г.3.1.; Г.13.2; Л.1.1; Л.5.1; Л.20).

Під час порівняння чоловічих та жіночих нерозпашних тунікоподібних сорочок XIX – першої половини XX ст. із суцільного прямого полотнища (Варіант 2) у кримських татар і циган-гурбет, кримських караїмів і кримчаків виділено характерні ознаки (див. рис. Г.3.2; Г.5.1; Г.6.1).

По-перше, у сорочках використовували прямі широкі та довгі рукави, які пришивалися до стану «бой» / «к'ияфет» по прямій лінії; а з боків, під рукавами, містилися прямі боковини та клини (в окремих жіночих варіантах для розширення подолу). Сорочки з короткими рукавами (до ліктів) зустрічалися у малюків до 4-5 років. Специфіка в крої рукавів проявлялася в тому, що тканина розташовувалася поперек, а не уздовж руки і пришивалася до стану кромкою, завдяки чому під час опускання (піднімання) руки вона ставала на рукаві поперечною, а при витягнутій руці на рівні плеча – уздовженою (це особливо помітно на підтипах одягу зі смугастої тканини) [236, с. 149; 409, с. 26; 246, с. 398; 360, с. 23; 468, с. 592; 444, с. 60; 530, с. 71, 111, 123; 568, арк. 59-60; 181; 508, с. 79-80; 88; 121] (див. рис. Л.16.1; Л.17.2; Л.18.1; Л.18.2).

По-друге, на місці з'єднання рукавів з боковинами часто робилися парні трикутні вставки-ластовиці «уч'кошелі к'ия» (всього чотири), які утворювали нижню частину пройми та оберігали рукави від розриву, забезпечували рукам вільний рух. Вони вшивалися під прямим кутом спереду і ззаду (усередині сорочки) у нижній частині пройми, перекриваючись боковинами. Слід зазначити, що їх не використовували в деяких варіантах чоловічих сорочок передгір'я та жіночих варіантах у степових кримських татар [485, с. 19, 28, 36; 508, с. 79].

По-третє, хлопчики-підлітки та дорослі чоловіки носили короткі (до стегон), а маленькі діти, дівчата та жінки – довгі сорочки (нижче колін, до середини литок). Винятком були лише короткі (до стегон) сорочки у маленьких дітей циган-гурбет. Окрім того, дитячі елементи шили зазвичай з широким

подолом [530, с. 65, 67, 111; 185; 187; 184; 229, с. 53; 525, с. 83; 503, с. 320; 180] (див. рис. Л.7.1; Л.9.1; Л.15.1; Л.16.2).

По-четверте, при пошитті сорочок також особливе значення мала форма горловини (вирізу для шиї). У Криму простежуються дві основні форми – вертикальний і горизонтальний виріз. Згідно з порівняльними матеріалами, у тих етнофорів, що використовували декілька форм вирізу для шиї, останні мали не етногенетичне, а функціональне призначення. Вертикальний виріз (виріз мисом / клином) у сорочках часто робили в жіночому одязі, особливо у період грудного вигодовування немовлят, а горизонтальний виріз зустрічається у виробах маленьких дітей (до 5-ти років), дівчат, молодих жінок (до народження першої дитини) та чоловіків. Грудний вертикальний розріз у горизонтальному вирізі горловини робили центральним або бічним (варіант «косоворотки»). Необхідно зауважити, що в деяких музейних колекціях зберігаються сорочки без вирізаної горловини, які з моменту виготовлення так і не були використані власниками. Як зазначає Л. Аблямитова, подібні сорочки часто призначалися в якості подарунка для майбутніх чоловіків (жінок), коли не знали точного діаметру голови наречених і тому залишали вироби без вирізу [246 с. 399; 134; 360, с. 23; 568, арк. 60; 243, с. 175; 468, с. 592; 485, с. 28; 79; 530, с. 67, 69, 107, 111; 525, с. 83; 318, с. 11; 452, с. 77; 180; 508, с. 80; 135; 136] (див. рис. Г.7.2; Г.8.2).

У сорочках, які носили тюркські та тюркомовні жителі Криму, кроїли декілька варіантів комірів. Найбільш ранні та поширені в кінці XVIII – першій половині XIX ст. сорочки робили без коміра (варіант «голошийки»). У виробах до середини XIX ст. з'являється комір-стійка «тік як'я». Сорочки з відкладним коміром, які рідко зустрічалися у першій половині XIX ст., отримали широке розповсюдження в кінці XIX – на початку XX ст. [485, с. 19; 74; 452, с. 77; 186; 179; 468, с. 596; 568, арк. 61; 121; 530, с. 119; 508, с. 81] (див. рис. Г.4.1; Г.4.2).

Кроєні сорочки (Група 2, Тип I, Підтип II) зі скошеними плечима (Варіант 1), «косоворотки» (Варіант 2) та з горизонтальним розподілом остову в області грудей (Варіант 3) побутували серед досліджуваного населення

Криму з останньої третини XIX ст. до першої чверті XX ст. Поява даного підтипу пов'язана з поширенням фабричної тканини, яка не обмежувала ширину стану виробу (вузька домотканина залежала від ширини ткацького станку) і дозволяла змінити ширину основи та її конструкцію. Формувалися кроєні сорочки під впливом європеїзованих зразків крою (переважно у великих містах) (див. рис. Г.1.1; Г.5.2; Г.6.2).

Особливими рисами кроєних сорочок Варіанту 1 є наступні: 1. Часто шили з плечовими розрізами та без ластовиць 2. Центральний вертикальний грудний розріз і борти виробу застібалися на ряд маленьких ґудзиків «догме» / «садеф» або гачків «к'опча» і начіпних петель «ілік», нерідко до сорочки пришивали лише один ґудзик біля коміра. 3. Рукави звужувалися в області зап'ястя та закінчувалися розрізами або манжетами, які обшивали вузькою чорною тасьмою та з'єднували за допомогою в'язаних з чорного шнурка «к'айтан» маленьких ґудзиків «орумлі садеф» та петель [568, арк. 61; 188].

Чоловічі сорочки типу «косовороток» (Варіант 2) відрізнялися особливим бічним грудним розрізом, розташованим частіше з лівого боку, який укріплювали обшивкою та планкою. Шили їх з ластовицями, вшивними рукавами, низ останніх оформлювали манжетами та одним ґудзиком з начіпною петлею. Косоворотки традиційно вдягали на тіло, проте вони зустрічалися і в якості верхнього літнього елементу вбрання. Під впливом російського типу сорочок, починаючи з 1870-1880-х рр., вони поширилися у містах і приміських поселеннях переважно серед південноузбережних і передгірських кримських татар (мали назви ранніх варіантів), у степових кримських татар такі вироби з'явилися в побуті на межі XIX – XX ст. і почали називатися «каптан» / «зубун» [485, с. 19, 25; 568, арк. 68; 202; 196; 190; 586, с. 133-134] (див. рис. Г.9.2; Г.9.3).

Кроєні сорочки з кокеткою (Варіант 3) кінця XIX ст. одразу поширилися серед кримських жінок у містах передгір'я та узбережжя південної частини краю. Для зміцнення деталі й захисту від розриву робили подвійну кокетку, до центрального грудного вирізу пришивали спеціальну планку для ґудзиків, низ рукавів оформлювали нешироkими манжетами. Щоб сорочка не обмежувала

рухів під час праці та сидіння на підлозі, за рахунок пришитих в області боковин симетричних косих клинів збільшували ширину подолу. Для зручності носіння сорочок цього варіанту під сукнями подібного крою, їх шили вужчими в області плечей, робили два симетричні розрізи на боковинах (в області розташування ластовиць) для щільного з'єднання та стягування виробу додатковими ґудзиками. Нагрудний центральний розріз з коміром-стійкою з'єднували рядом ґудзиків та петель [568, арк. 64-65; 403, с. 32, 112].

З другої половини XIX ст. у більшості варіантах сорочок з'являються манжети «к'апак'» на рукавах і внутрішня підкладка «астар» в області верхньої частини спинки та переду, як підоснова, що пришивалася від плечей і доходила до середини грудей та спини. Повсякденні сорочки шилися однотонними, майже без декору, а святкові, особливо жіночі та для молодих чоловіків, прикрашалися вишивкою в місцях розташування манжетів, коміра й уздовж подолу (бавовняні нитки зеленого, червоного та чорного кольорів, стилізований рослинний і геометричний орнаменти, вплив української традиційної сорочки; кримські татари), а також мереживом, тасьмою, в області коміра нерідко стягувалися зав'язками-шнурками з китицями (кримські татари, кримські караїми, цигани-гурбети, кримчаки) [485, с. 19, 28; 568, арк. 60; 134; 88; 121; 532, с. 190; 404, с. 394; 202] (див. рис. Г.8.2; Г.9.2).

Отже, сорочки є обов'язковим компонентом зшитого нижнього одягу, які входили до складу традиційного костюму кримських татар, кримських караїмів, кримчаків та циган-гурбет. «Кольмек» мали декілька підтипів та варіантів, що відрізнялися за наступними ознаками: кроєм (розпашні / нерозпашні, тунікоподібні, суцільний прямий стан; кроєні, зі скошеними плечима, кокеткою та варіант косовороток), конструктивними особливостями деталей (форма вирізу для шиї та коміру, грудного розрізу (центральний чи з лівого боку), ластовиць, боковин / клинів; довжина рукавів і основи виробу тощо), матеріалом виготовлення (домотканина або фабричні види), оздобленням виробу (манжети, ґудзики, гачки та петлі, вишивка (колір ниток, орнаментальні мотиви)). У складі регіонального костюмного комплексу виокремлено особливі

підтипи та варіанти сорочок: розпашні вироби з наскрізним центральним розрізом (у кримських татар і циган-гурбет, степові райони, передгір'я, до середини XIX ст.); сорочки типу «косовороток» з бічним неглибоким вирізом в області лівої пілочки (у кримських татар, з 70–80-х рр. XIX ст.) тощо.

Основним типом нижнього поясного одягу для тюркського та тюркомовного населення Криму були штани (Тип II). Загалом крій нижніх та верхніх штанів збігався. Діти у віці до 4-5-ти років ходили лише в сорочці, дітям молодшого віку (5-12-ти років) шили штани з тканин різноманітних відтінків кремового, жовтого, рожевого, блакитного кольорів. Темні кольори (коричневий, чорний) зустрічалися рідше, ніж у дорослих. Штани для парубків та чоловіків шили з домотканої «атми» (льон, вовна), пізніше з фабричних тканин (ситець, сукно) кремового (у чоловіків кримських татар (нижні) і циган-гурбет (як нижні, так і верхні), зеленого, синього (у заможних чоловіків середнього віку та провідників Південного узбережжя Криму) і чорного (у літніх чоловіків) кольорів. Жіночі шаровари кроїли з тканин більш яскравих кольорів (червоного і темно-рожевого – носили всі представниці дослідженого населення, бордового, зеленого, жовтого, блакитного – кримчаки, кримські караїми, цигани-гурбети). У більшості чоловічих варіантах зустрічалися внутрішні бічні кишені [186; 308, с. 718; 177; 179; 530, с. 53, 63, 65, 67, 75, 111, 123, 127, 129; 180-182; 231, с. 166; 194; 442, с. 155; 468, с. 592; 525, с. 83; 187; 520, с. 167; 139; 547, с. 161] (див. рис. Г.13.2; Л.4.1; Л.8.1; Л.13.1).

Підтипи традиційних штанів тюркського й тюркомовного населення краю виділено на підставі основних ознак крою: ширини холош, за способом кріплення на талії (шнурок для стягування, вшивний пояс) і наявністю вставок між холошами.

Штани «з широким кроком» (шаровари) (Підтип I, Варіант 1) були широко розповсюджені з кінця XVIII до 70-х рр. XIX ст., у 1920–30-х рр. вони зустрічаються переважно в костюмі хлопчиків, людей середнього та похилого віку. У кримських татар, імовірно, і в циган-гурбет, штани мали назву «шальвар» (як узагальнене поняття), а також «туман», «дон» / «унчик'урли»

(кримч. – штани із зав’язками) – у жінок степових кримських татар і кримчаків, «кончек» / «штан» – у кримських караїмів, кримчаків, кримських татар різних районів. Шаровари, які використовувалися у зазначених мешканців півострова, виділялися за наступними ознаками: 1) ширина та глибина кроку змінювалася за рахунок вставок (трикутної – степові райони; прямокутної – Судак, передгір’я; ромбоподібної – Ялта, Алушта, південне узбережжя; трапецієподібної – Бахчисарай, Судак, Балаклава, передгір’я), розташованих між верхньою частиною холош та з’єднанням косих клинів, т. зв. «дно», похідні варіанти форми якого використовувалися у залежності від варіантів вставок (штани з ромбоподібним дном тощо); 2) закріплювалися на талії за допомогою тонкого шнурка без твердої основи «учкур» / «к’айтан»; 3) шилися переважно з однотонних тканин домашнього виробництва. Необхідно зазначити, що «шальвар» були подібні до штанів багатьох народів, зокрема, зустрічалися схожі варіанти в костюмі українців, турок, казанських татар [485, с. 20, 25, 36; 468, с. 592; 467, с. 185; 404, с. 395; 524, с. 145, 147; 138; 479, с. 57; 527, с. 48; 396, с. 40] (див. рис. Г.10.1; Д.25.2; Л.21.1 – Л.21.2).

Шаровари кроїли широкими на талії та просторими в області стегон, з широкими зборками, з довгими холошами «балак» (до кісточок). Чоловічі варіанти робили з внутрішніми вертикальними глибокими кишенями, розташованими у бічних швах холош (відсутні у кримчаків), також вони мали клини, які залежно від віку розподілялися наступним чином: широкі клини доходили до кісточок – для чоловіків похилого віку; вужчі клини – для чоловіків середнього віку (кримські татари). Усі «шальвар» / «кончек» зав'язувалися на талії спеціальним вузьким шнуром «учкур» / «к’айтан» (шнур для затягування шароварів), який протягували через особливу складку, пришиту вздовж верхнього краю шароварів. В області кісточок холоші на жіночих виробах також закріплювалися за допомогою шнурків та прикрашалися зав’язками з маленькими китицями «пускюль» або вишитими манжетами (Південне узбережжя Криму, передгір’я). Представниці заможних верств тюркомовного населення часто носили більш вузькі шаровари з

трапецієподібним дном, які шили з шовку, а на початку ХХ ст. – атласу (святковий варіант для інших верств населення). Окрім того, деякі жіночі варіанти додатково стягувалися під колінами у великі складки за допомогою тонкого шнурка (Судак, Сімферополь, передгір'я) [525, с. 83; 568, арк. 68-69; 194; 530, с. 111, 113, 123; 363, с. 59; 514, с. 8; 246, с. 399; 138; 229, с. 53].

Окремо необхідно виділити двоскладні дівочі та жіночі штани, які використовували в традиційному костюмі у кримських татар (Підтип I, Варіант 2). Холоші подібних шаровар кроїлися з двох типів текстилю різного кольору: верхня частина – з домотканини білого кольору, нижня (кінці «балак»), що називалася «ал яхонт муз» (тур. – «червоні від зніяковіння»), – з червоного та квітчастого (кумачу, атласу або шовку) [435, с. 282; 257, p. 220-222; 243, с. 175; 362, с. 102] (див. рис. Г.10.2; Л.19.2).

Отже, на основі свідчень мандрівників та очевидців, різноманітних зображальних джерел виявлено, що штани «з широким кроком» носили упродовж усього періоду дослідження, які завдяки крою та особливостям тканини мали ряд переваг: не мали чіткого розподілу на передню та задню частини, тому вдягалися будь-якою стороною; стали зручним елементом вбрання для вершників; за відсутності пояса в комплексі вбрання, бічні глибокі кишені – практичні й декоративні деталі нижнього одягу – забезпечували надійне зберігання особистих речей носія тощо.

Чоловічі штани європейського зразку з прямими вузькими холошами та пришитим поясом (Підтип II) з'являються в побуті дослідженого населення з 70-80-х рр. XIX ст. У південноузбережних і передгірських кримських татар вони називалися «іч-топ», подібні штани одночасно поширилися і серед кримських караїмів, кримчаків та циган-гурбет передгір'я (Сімферополь, Судак, Карасубазар, Бахчисарай, Ялта). На початку ХХ ст. цей підтип штанів входив до складу чоловічого вбрання по всій території розселення кримських тюркомовних жителів, який використовувався серед різних верств населення, особливо молодих чоловіків, до 20-30-х рр. ХХ ст. Під впливом міської європеїзованої моди зі штанами відбулися кардинальні зміни: їх робили з

фабричних бавовняних тканин, із вшивним нешироким поясом, без вставки, клинів, з прямими довгими вузькими холошами [525, с. 83; 485, с. 20, 28; 568, арк. 68-69; 468, с. 596; 158; 164; 188] (див. рис. Г.10.3).

Таким чином, штани як обов'язковий і необхідний елемент традиційного вбрання тюркського та тюркомовного населення Криму носили упродовж кінця XVIII – початку XX ст. У залежності від крою та кількості складових деталей (вставка, клини, пояс тощо) вони розподілялися на два підтипи:

1. Штани «з широким кроком» (шаровари) без вшивного пояса, з широкими холошами та вставками між ними (найпоширенішими з яких є ромбоподібні, трапецієподібні та трикутні). Трималися подібні штани за допомогою вузького шнурка, що стягував їх в області стегон і талії, формуючи великі складки (чоловічі та жіночі варіанти), окрім того, у деяких варіантах холоші стягувалися додатковими шнурками під колінами та в нижній частині виробу, яка декорувалася тасьмою, зав'язками з китицею або манжетами (у жіночих шароварах);

2. Штани європейського зразку (без вставок, з прямими холошами, з вшивним поясом, з фабричних бавовняних тканин) належали до комплексу чоловічого костюму, який поширився наприкінці XIX ст. Вони спочатку побутували серед міського тюркомовного населення, згодом їх стали використовувати на всій території Кримського півострова. У степових кримських татар і циган-гурбет передгір'я в цей період зберігається більш ранній варіант штанів південноузбережних або передгірських кримських татар, кримських караїмів та кримчаків.

Нижнім одягом для ніг є шкарпетки та півпанчохи. Взуття, особливо в холодну пору року, носили разом з високими шкарпетками (Тип III, Підтип I) (виріб, що покриває кісточки та частину ікри) або півпанчохами (Підтип II) (виріб, що покриває кісточки й доходить до колін) «чорап» (чоловічі) (кримські татари Південного узбережжя Криму та передгір'я, цигани-гурбети, кримчаки, кримські караїми).

Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. нижні елементи для ніг шили з теплих відтінків жовтого тонкого сап'яну (Підтип II, Варіант 1), які широко побутували серед заможних верств тюркського та тюркомовного населення у передгірських та степових містах Криму (Бахчисарай, Карасубазар, Сімферополь, Феодосія, Євпаторія). Окрім того, шкіряні вироби часто носили в якості літнього вуличного взуття, дослідники пояснюють цей факт зручністю у використанні, необхідністю захисту підошви людини від холодної кам'яної підлоги, розташованої в середині різних будівель, адже їх не знімали при вході до різних приміщень (школи, мечеті тощо). Менш забезпечені мешканці носили шкарпетки з вовняних ниток, в'язання яких розпочинали з краю халяви і до носка (Підтип I, II, Варіант 2). У холодну пору року степові мешканці вдягали по дві пари шкарпеток. Жінки (переважно з міст) носили високі, довжиною майже до коліна, вовняні півпанчохи з кольоровим візерунком «сирли чорап» / «чорап» (південноузбережні та передгірські кримські татари, кримчаки, цигани-гурбети) або «к'алчин» (кримські караїми) (Підтип II, Варіант 3). Селянки найчастіше за все використовували їх у холодну пору року. У степових районах Криму мешканці також носили онучі з білого та кремового сукна, вовни «булгар-сарди», які нерідко використовували в комплексі зі шкіряними постолами (Підтип III) [485, с. 40; 465, с. 143; 431, с. 80, 83; 436, с. 61; 243, с. 174, 176; 152; 404, с. 395; 407, с. 249].

Шкарпетки, півпанчохи та холоші шаровар, якщо останні носили поверх взуття, підтримувалися за допомогою розшитих позолоченими нитками підв'язок «чорап-бав» / «чорап-баг» (для чоловічих та жіночих святкових варіантів у південноузбережних і передгірських кримських татар, кримчаків) або «к'алчинбав» (для жіночих – у кримських караїмів) (Тип IV). Традиційно вони виготовлялися з вузької довгої смужки (3х20 см) оксамиту, атласу або шовку бордового, червоного та фіолетового кольорів, укріпленої картоном (підкладкою). Святкові варіанти прикрашали рослинним та геометричним орнаментом, вишитих за допомогою позолочених ниток (армованими волокнами, обвитими зовні тонким дротом з дорогоцінних металів, переважно

золота, срібла), а шнурки та стрічки для зав'язування декорували китицями, ажурними петлями [66-68; 535, с. 697-698; 465, с. 143; 286, с. 154; 403, с. 54-55; 547, с. 161] (див. рис. Г.14.1 – Г.14.3). Необхідно відзначити, що високі шкарпетки та півпанчохи, які носили в комплексі з вузькими підв’язками, стали поширеними елементами вбрання серед більшості міського населення краю.

Отже, під час дослідження виділено найпоширеніші компоненти нижнього вбрання: пелюшки «киндаг», сорочка «кольмек», штани «шальвар» / «штан» та шкарпетки / півпанчохи «чорап» з підв’язками. Найбільша кількість спільних рис у компонентах наплічного та поясного одягу (тунікоподібні сорочки, штани «з широким кроком») й елементів строю для ніг зафіксована серед мешканців передгір’я.

Форма шийного вирізу сорочки, додаткові клини, довжина холош штанів тощо регламентували статево-вікові особливості, суспільний стан носіїв строю. Зміна крою, форми, способів носіння та функціонального призначення речей відбувалися через вплив технологічних новацій (появу нових тканин фабричного виробництва, додаткових деталей), заміну естетичних уподобань, які простежуються в кольоровій гамі, художньому оздобленні елементів (вишивка, ґудзики, китиці в області манжетів та коміра у сорочках). Більшість нововведень зустрічається переважно в компонентах вбрання для молодих людей, особливо мешканців передгір’я та узбережжя регіону.

2.2. Верхній одяг

Навколишнє середовище безсумнівно впливало на зовнішній вигляд жителів півострова. Оскільки м'якість клімату та відсутність різких перепадів температури в передгір'ї та на Південному узбережжі Криму зумовили використання переважно демісезонних наплічних компонентів строю (куртки, безрукавки, сукні, каптани, халати), для їхнього утеплення застосовували бавовняну підкладку, а коміри, манжети рукавів, борти пілочок і подоли оздоблювали хутром. Через сильні морози, хуртовини взимку у степових

районах Криму та зливи восени носили теплі речі (плащ, короткий кожушок, довгу шубу з овчини, бурку тощо).

До складу верхнього поясного одягу належать елементи жіночого традиційного костюму (спідниці, фартухи, поясна хустка-шаль (кріпилася ззаду)) та чоловічі штани з тканини, овчини, шкіри. Жіноча спідниця «етек» (Тип I) як самостійний елемент вбрання зустрічалася у кримськотатарських, кримчацьких дівчат і жінок. Її носили поверх шароварів, стягуючи в стані в складки за допомогою тонкого шнурка. Зауважимо, що в першій половині XIX ст. спідниці шили з тканин світлих тонів, довжиною нижче колін. По краю подолу вони гаптувалися темною смужкою у вигляді облямівки, гармонійно підкреслюючи межу між різними частинами строю [246, с. 399; 178; 183; 468, с. 597] (див. рис. Л.15.2).

Фартухи (Тип II) «пештамал» (південноузбережні, передгірські кримські татари), «оглюк» («онлук») (степові кримські татари), а також фартухи кримчацьких, караїмських і циганських жінок досить часто використовувалися в традиційному вбранні. Молоді заміжні жінки шили їх з домотканої матерії, а міські та забезпечені жінки – з дорогих тканин, як яскравих, так і темних кольорів, з великими візерунками [485, с. 30; 489, с. 53; 468, с. 597; 404, с. 396; 434, с. 7, 10; 246, с. 399; 465, с. 143; 407, с. 244] (див. табл. Б.1.1).

«Пештамал» мали вигляд плата, що збиралося з одного боку і пришивалося до вузького пояса. З другої половини XIX ст. фартухи шили зі смугастих або картатих тканин. Г. Радде зазначав, що дівчатка до 14-ти років ходили без них. Проте під час порівняльного аналізу дитячого костюму за даними образотворчих матеріалів вдалося встановити, що фартухи носили дівчатка віком від 5-ти років і старше. При їх пошитті використовували орнаментальний вид ткання «тахта кетерлеген» (у степу) і «тахтали» (у передгір'ї та на Південному узбережжі Криму). Слід зазначити, що при цьому виді ткання використовувалися товсті кольорові нитки, чим і пояснюється висока міцність виготовленого матеріалу. Фартухи зав'язувалися на талії за допомогою тонкого шнурка або поясу. У центрі «пештамал» прикрашали

вишитим вертикальним рослинним орнаментом, мереживом або тасьмою, по краях – облямівкою темного кольору, унаслідок чого ці елементи вбрання контрастно виділялися на фоні сукні або спідниці. Молоді жінки почали носити типи європеїзованого одягу без фартухів з 70-80-х рр. XIX ст., останні вдягали поверх сукні лише вдома, натомість у костюмі літніх мешканок Криму вони побутували до 20-30-х рр. XX ст. [246, с. 399; 178; 182; 180; 452, с. 77; 465, с. 143; 286, с. 154; 489, с. 53; 468, с. 597; 38; 160; 534, с. 487] (див. рис. Д.1.1 – Д.1.4; Д.2.1; Д.2.2; Ж.15.2; Ж.15.3; Ж.17.1; Л.16.1; Л.19.2).

З кінця XVIII ст. до складу вбрання дослідженого населення входять великі поясні хустки-шалі (Тип III) з вовни «кіїх» («хіїх») / «араба-шал» / «бель шали», «бель баг'и» / «боін-явлук» переважно червоного кольору. Прикрашали їх бахромою, гаптуванням (рослинні мотиви), складали по діагоналі та зав'язували в області стану таким чином, що довгий кут виробу спускався по спині майже до кісточок, а передні кінці ховали під фартух та пояс [485, с. 32; 389, с. 266; 146; 568, арк. 103; 570, с. 18].

Чоловічі верхні штани (Тип IV) повторювали форми нижніх варіантів. У побуті використовували наступні підтипи зазначеного поясного одягу: штани «з широким кроком» «шальвар» (шаровари з вовняної домотканої тканини) / «дон» (шаровари, зшиті з льняної домотканої тканини) (Підтип I, Варіант 1, 2). Як зазначає О. Желтухіна, кримські татари носили «учкурли-штан» – верхні шаровари фабричного виробництва з бавовняних тканин сірого та чорного кольорів, які підперізувалися поясом «учкур» (поставляли їх із материкової частини України й Росії), (Підтип I, Варіант 3). Поширеними серед усіх мешканців краю були штани європейського зразку «іч-топ» (вузькі холоші розташовувалися поверх шкарпеток і взуття), «сокма-штан» із сукна, верблюжого пуху та «шак-шир» (зі шкіри, вовни (хутром всередину) дорослої вівці, їх носили здебільшого вівчарі та небагаті мешканці краю) (Підтип II, Варіант 1, 2) [362, с. 101; 332, с. 18; 275, с. 116; 392, с. 14] (див. рис. Г.11.2; Д.3.2; Д.21.2; Д.29.1; Д.29.3).

Увесь комплекс верхнього наплічного одягу розподілено на групи за наступними ознаками:

1. За функціональним призначенням і особливостями використання (Група 1):

– основні елементи одягу, які використовували щодня (куртки, каптани, сукні, халати, шуби та інші);
– допоміжні елементи, які носили в особливих випадках (під час довгого перебування поза межами житлового приміщення) (плащ з капюшоном (носили подорожні в негоду, вівчарі), чоловіча бурка, жіноче вуличне верхнє покривало типу «феред же»).

2. За силуетом (приталений, прямоспинний), довжиною виробу (короткий, довгий), за видами застібки й кріплення (без застібки, на ґудзиках, на поясі) основних і допоміжних елементів верхнього одягу (Група 2).

Складові елементи верхнього наплічного одягу розподілено на типи, підтипи та варіанти у залежності від крою, довжини виробу та способів кріплення. Згідно з реформою вбрання 1826 р., проведеною султаном Махмудом II (1808-1839), та законами, затвердженими переважно в епоху Танзимата, на теренах Османської імперії ранні компоненти вбрання замінювалися на нові різноманітні елементи (типи верхнього наплічного одягу, головних уборів тощо). Зміни у турецькому костюмі торкнулися також деяких компонентів традиційного строю тюркського та тюркомовного населення Криму. Так, на півострові різноманітні короткі (довжиною до стегон) куртки (Тип I) майже повністю замінили довгополі типи одягу в костюмі кримських татар, циган-гурбет (чоловічий і жіночий варіанти). У вбранні кримських караїмів та кримчаків вони, наряду з короткими кофтами, каптанами, стали невід'ємною частиною традиційного костюмного комплексу. Усі підтипи курток носили поверх сорочки, жилету (чоловічі) або сукні (дівочі й жіночі). Більшість з них шили з довгою червоною смужкою сукна, яку в ролі оберегу розташовували в області з'єднання бортів [40; 423, с. 593; 246, с. 397; 243, с. 175; 354, с. 116; 553, s. 7; 212; 227].

Куртки «мійтан» (Підтип І) (у південноузбережних також «камзол», передгірських та степових кримських татар «єлек» і кримських циган-гурбет) мали турецьке походження. Вони у першій половині XIX ст. поширилися спочатку на Південному узбережжі та передгір'ї Криму, які з кінця XIX ст. широко побутували і в степових районах краю. Подібні вироби носили переважно небагаті мешканці півострова [485, с. 20, 21, 23, 26; 525, с. 83; 530, с. 47, 61, 111, 123; 187; 184; 248, с. 199].

Для створення «мійтан» використовували різні види смугастої тканини: щільну шовкову типу «дорогі», атласну (у передгір'ї), бавовняну, суконну (з другої половини XIX ст.) матерії. Куртки кроїли без швів на плечах, з V-подібним грудним вирізом, ластовицями, мали нагрудні накладні кишені, на пілочках по боках – нижні невеликі розрізи. Вузькі рукави пришивали по прямій лінії, довжина яких в чоловічих варіантах змінювалася в залежності від віку носія: у молодих – вище ліктя, у людей середнього віку – до ліктя, у літніх – до зап'ястя (найвужча ділянка рукавів в області манжет). Завдяки частому ряду ґудзиків і петель зі шнурка, що розташовувалися в області центрального наскрізного розрізу та скріплювали передню частину виробу, додатковому підперізуванню поясом, куртки щільно стягували торс. [252, с. 98; 485, с. 20-21; 246, с. 397-398; 410, с. 212; 306, с. 89; 308, с. 719; 362, с. 100] (див. рис. Д.3.1; Д.3.2; Д.4.1; Д.4.2; Л.19.2).

«Мійтан» шили з різноманітних яскравих матеріалів жовтого, червоного, (особливо в степу), синього, бордового (з другої половини XIX ст.) кольорів, де забарвлення смужок не збігалося з основним фоном виробу. З другої половини XIX ст. на куртках з'являється комір-стійка. Усі шви нерідко підкреслювали шнурком з чорного сутажу. До кінця XIX ст. у незмінному вигляді цей підтип залишився лише в передгірських районах. Слід зазначити, що «мійтан» у строї кримськотатарських і циганських дівчаток зустрічалися рідше, ніж у хлопчиків, дитячі варіанти шили з короткими вузькими рукавами (до ліктів) [246, с. 398; 410, с. 212; 306, с. 89; 435, с. 281; 423, с. 593; 485, с. 20; 535, с. 698-699; 520, с. 167; 41; 363, с. 59].

З першої половини XIX ст. до 1910-х рр. серед заможних верств населення (у чоловіків південноузбережних кримських татар) та гірських провідників «суруджі» (співробітників Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу, професійне вбрання) поширилися куртки «арнаут-єлегі» (Підтип II). Вони спочатку поставлялися з території Османської імперії, проте згодом їх стали виготовляти на замовлення ялтинські майстри. Вірогідно, що цей підтип курток (і жилетів) «арнауцької» роботи спершу з'явився на півострові після переселення до Балаклави в 70-х рр. XVIII ст. архіпелазьких греків-арнаутів, що служили в албанському війську, у яких даний підтип курток входив до складу вбрання. На світлинах і поштових листівках кінця XIX – початку XX ст. із зображенням провідників зафіксовано короткі (до талії) куртки з чорного, зеленого, темно-синього, рідше червоного сукна, атласу або оксамиту, які мають комір-стійку, широкі рукави, що звужуються в області зап’ястя. Борти їхні з'єднані встик (наскрізний прямий центральний розріз), із запахом справа наліво, іноді зустрічаються варіанти з грудним бічним розрізом-косовороткою, що доходив до середини лівого борту. На деяких екземплярах довгий рукав не скріплювали по внутрішньому шву, а кроїли разом з боковиною, без швів на плечах. Куртки застібалися за допомогою частого ряду або симетрично повторюваного набору півсферичних ґудзиків, пришитих через певну відстань групами від трьох до п’яти штук, оздоблених металевими золоченими нитками «казаз-догмесі», та виготовлених з дорогоцінних металів. Поширений центральний декор (рослинний орнамент, контрастні нитки, техніка «букме», золототкана тасьма «шерт») розташовувався на комірі, по краях бортів та подолі. Тонкою смужкою «шерт» декорували й манжети на рукавах (див. рис. Г.11.2; Д.6.1; Д.6.2; М.1.1 – М.1.3; М.3.1).

Додатково куртки мали накладні одинарні нагрудні або нижні кишені із закругленими нижніми кутами, які часто декорувалися вишивкою. Їх безпосередньо використовували для зберігання кишенькових механічних годинників з круглим металевим корпусом «брегет» (однойменна назва від прізвища французького майстра А.-Л. Бреге і торгової марки «Breguet»), які

мали круглий корпус, поєднаний з коротким ланцюжком та брелоком. Найбільш популярною комбінацією носіння «брегет» стало кріплення ланцюжка до брелока, що розташовувався на вишитій частині виробу або на одному з нагрудних ґудзиків куртки (див. рис. М. 2.1; М.3.1).

Варто зазначити, що «суруджі» упродовж другої половини 1910-х – першої половини 1920-х рр. носили подовжену (до стегон) однобортну куртку прямого силуету, яку шили з сукна однотонного синього кольору з коміром-стійкою і прямими довгими вузькими рукавами, що застібалися в області зап'ястя на ряд маленьких чорних ґудзиків. Борти подібної куртки були без декору та з'єднувалися між собою потайною внутрішньою застібкою на ґудзиках. Нагрудні накладні кишені з суцільнокроєним клапаном також використовували для зберігання годинників [485, с. 21; 339, с. 156; 362, с. 100; 351, с. 101, 108; 203; 400; 239, с. 44; 518, с. 207; 488, с. 81] (див. рис. М.1.4).

Куртки «бельтон» (Підтип III) поширилися у південноузбережних і передгірських кримськотатарських жінок з другої половини XIX ст. Їх шили з оксамиту або атласу бордово-лілових тонів. Вони мали приталений силует, V-подібний грудний виріз без коміра, підкладку, кроїлися довжиною до стегон. Пілочки робили косими, під час з'єднання вони накладалися одна на одну справа наліво. По подолу робили розрізи та вшивні клини. Прикрашалися «бельтон» широкими смугами золоченої тасьми «шерт» і гаптуванням армованими нитками в техніці «букме» з великими візерунками на рукавах, в області спинки та на бортах [485, с. 30; 403, с. 28-29] (див. рис. Д.5.1).

З останньої третини XIX ст. у жіночому костюмі кримських татар з'являються оксамитові куртки «ельбаде» (Підтип IV) бордового кольору, що мали складний європеїзований крій. Довжиною куртки робили до стегон. Вузький біля зап'ястя рукав з відкладною манжетою кроїли окремо, його збирали у широкі складки в області плеча. Відкладний комір пришивався до кроєної основи та доповнювався лацканами. Приталена спинка мала шов у центрі, до неї приєднували деталі, розрізані у вигляді півкола. Верхні кути пілочок доходили до пройми, нижні – підкреслювали лінію талії та утворювали

пишні складки на стегнах. Стягувалися куртки за рахунок грудних виточок, пілочки з'єднували внутрішні гачки, до лівого борту пришивалася нагрудна накладна кишеня. Комір, манжети на рукавах, верхня частина спинки та борти, поділ, кишеня розшивалися рослинним візерунком з позолочених ниток [485, с. 30-31, 38] (див. рис. Д.7.1; Д.9.1).

Куртки під назвою «марка» / «салта-марка» (кримч. «салта» – «виняткове») (Підтип V) з'являються на початку XIX ст. в районах Південного узбережжя Криму, насамперед, у костюмі кримськотатарських підлітків зі знатних родин, а також в Бахчисараї та інших містах передгір'я (кримські татари, кримські караїми, кримчаки). З другої половини XIX ст. такі куртки називалися «марка». Декоровані варіанти, як і в анатолійських турок, вважалися святковими та весільними елементами строю. Виготовлялися чоловічі куртки з сукна синього, чорного, іноді темно-червоного кольору, жіночі – з оксамиту бордового, зеленого кольорів, синього, фіолетового атласу та чорного сукна. Їх робили довжиною трохи вище талії (35–40 см; кримські караїми) або до стегон (50–55 см, кримські татари, кримські караїми, кримчаки, цигани-гурбети), з підкладкою, зі швами на плечах, без коміра (жіночі варіанти) або з коміром-стійкою, відкладним коміром (чоловічі) і часто без застібок. Зазвичай вони мали широкий прямий короткий або довгий рівний рукав, який пришивався до стану по прямій лінії, під прямим кутом входив у пройму. Куртка гаптувалася рослинним візерунком з металевих позолочених і посріблених ниток, шнурків «кайтан» (техніка «букме») або тасьмою «шерт» (галуном), заможні чоловіки прикрашали комір дрібними перлинами. Візерунок мав чітку схему розташування на деталях виробу, а саме: в області спинки, плечах, коміра, манжет і в кутах передніх пілочок [244, с. 367; 392, с. 10; 473, с. 150; 388, с. 50; 485, с. 21; 42; 43; 243, с. 175; 407, с. 242]. Отже, зазначені підтипи курток, поширюючись у краї з території Османської імперії, із запозичених поступово перетворилися на основні традиційні елементи строю тюркського та тюркомовного населення Криму, які мали власні особливості

крою та різноманітні техніки оздоблення (див. рис. Д.8.1 – Д.8.3; Д.9.2; Д.15.2; Д.28.1; Д.28.2; Ж.16.1.1; Ж.17.2.2; К.10.2).

До складу верхнього наплічного короткого одягу кримських татар, кримських караїмів та кримчаків належать оксамитові, атласні (жіночі) та суконні (жіночі, у кримських караїмів також і чоловічі варіанти) кофти «хирха» (Тип II), які за кроєм і довжиною виробів були схожі на куртки «марка» (Тип I, Підтип V). Вони мали короткі (в області плеча; атласні вироби кримських караїмів) або середньої довжини (у межах ліктя; усі варіанти кофт) рукави. Жіночі «хирха», як і куртки «марка», відрізнялися від чоловічих відсутністю коміра. Поділ, борти й рукави кофти також прикрашалися мереживом, розшитим вузьким посрібленим суташом «кайтан» або тасьмою «шерт» (рослинний орнамент) [465, с. 142; 337, с. 9; 36; 37; 570, с. 16; 161; 189; 452, с. 43] (див. рис. Д.9.3; Д.10.1 – Д.10.4).

Зимові підтипи курток і кофт повторювали крій і декоративне оздоблення літніх варіантів (гаптування, тасьма «шерт»), кроїли їх довжиною до 50–60 см. Такі елементи верхнього вбрання часто називалися шубками «тон» / «друбе» / «курк» / «хсха-єні-курт» (кримські татари, кримські караїми, цигани-гурбети, кримчаки). Вони доповнювалися коміром-стійкою і довгими рукавами, утеплювалися за допомогою підкладки з бавовни. Куртки у заможних жінок та дівочі варіанти «друбе» і «курк» (південноузбережні, передгірські кримські татари, кримські караїми), що входили до посагу, окрім гаптування позолоченими нитками, тасьмою «шерт», додатково прикрашали уздовж бортів, манжет і подолу хутром білки, куниці, горностаю [465, с. 143; 468, с. 597; 532, с. 190; 300, с. 36, 38; 243, с. 175; 389, с. 266; 485, с. 33-39; 535, с. 698; 337, с. 10, 12; 174; 180; 172; 203] (див. рис. Д.11.1 – Д.12.2; К.10.4).

Менш поширеним коротким наплічним елементом строю тюркського та тюркомовного населення Криму були короткі (до пояса) безрукавки (жилети), які мали узагальнену назву «єлек» (рідше «багр-єлек») (Тип III). Чоловічі варіанти практично повністю повторювали крій і схему декорування курток, жіночі безрукавки побутували рідше, вони були схожі з курткою «марка»

(Тип I, Підтип V). Даний тип найчастіше зустрічався в костюмі кримських татар, іноді серед передгірських циган-гурбет. Безрукавки носили поверх сорочок, їх шили з синього, червоного, чорного та коричневого сукна й оксамиту, з тканин в смужку, зі шкіри (у чабанів «тері-єлек»). У кримських татар узбережжя «єлек» носили без застібок, безрукавки, подібні до курток «арнаут єлегі» для провідників «суруджі», а також для мешканців передгір'я іноді відрізнялися від курток спинкою, виготовленою з шовкової тканини контрастного кольору. Зазвичай у чоловічих «єлек» був втачний комір-стійка, борти з'єднувалися встик за допомогою маленьких ґудзиків, а ближче до пройми на лівому борті пришивали накладну кишеню для годинника [9; 10; 530, с. 127; 248, с. 199; 485, с. 21, 26; 409, с. 25; 423, с. 593; 360, с. 24; 399, с. 288; 396, с. 9, 21] (див. рис. Д.13.1; Д.13.2; Л.21.2; Н.2.3; Р.1.1).

Наплічний верхній довгий (нижче колін, до литок) одяг представлено різними типами вбрання. Верхні довгополі розпашні каптани (Тип IV) у Криму мали декілька назв: «к'афтан» / «бешмет» /«камзол» / «зибин» / «чекмень», були представлені в костюмі кримських караїмів, кримчаків і циган-гурбет (чоловічий варіант) та у всіх статево-вікових групах кримських татар (дитячий, чоловічий і жіночий варіанти). Чоловіки вдягали їх поверх натільної сорочки та під халат (на застібках-ґудзиках), а жінки – на сукню (без застібок). Вони були поширеним верхнім домашнім та вуличним одягом наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. У кримських татар з 1830-х рр. їх замінили на куртки, а з 70-80-х рр. XIX ст. перестали використовувати у побуті кримські караїми та кримчаки.

Каптани, представлені в Криму, шили з шовку, атласу і тонкої вовняної матерії (чоловічі), оксамиту та шовку (жіночі), менш забезпечені – носили вироби з домотканого нефарбованого сукна, пізніше з фабричних тканин (ситцю, сатину) (чоловічі). Носили каптани з тканини світлих однотонних кольорів, особливо жовтого, бежевого, кремового (у чоловіків кримських татар, кримських караїмів і кримчаків); зі смугастого текстилю (атлас, шовк «шамаладжа») яскравих кольорів: зеленого, малинового, синього, коричневого

(у кримських татар і караїмів, циган-гурбет) [442, с. 106; 525, с. 83; 532, с. 190; 229, с. 53; 434, с. 10; 164; 575, с. 52; 458, с. 31; 223] (див. рис. Д.29.1 – Д.29.3; Ж.8.1; Л.2.1; Л.3.1).

Даний тип одягу робили з горизонтальним округлим коміром або вирізом мисом, з суцільним центральним розрізом від коміра до подолу (у жінок без застібок), з високим стоячим (кримські татари, цигани-гурбети, кримські караїми)) або широким відкладним коміром з лацканами, що обрамляють V-подібний виріз горловини в області нижньої частини коміра (кримські караїми). Кроївся з довгими або короткими рукавами, які звужувалися на зап'ястях, що вшивалися в пройму під прямим кутом. Від лінії талії нижня частина елементу розширялася за допомогою вшивних відрізних бічних клинів, що утворювали дрібні складки. З боків і в області стану, ближче до спини, робили невеликі складки-кути. Довжина жіночого варіанту залежала від віку власниць: у дівчат і молодих жінок – до колін, у літніх – до кісточок. Він часто застібався на ряд густо розташованих ґудзиків, пришитих від коміра до талії або від середини грудей до талії. В області стану щільно затягувався поясом, що надавало фігурі стрункості і граціозності. Краї коміра та рукавів виробу, а також ґудзики часто обшивалися тасьмою [246, с. 399; 282, с. 22-23; 442, с. 106; 237, с. 170; 248, с. 199; 407, с. 240; 565, s. 76] (див. рис. Л.4.2; Л.6.1; Л.7.1; Л.8.1: Л.10.1; Л.11.1; Л.12.2; Л.13.2).

Улітку чоловіки нерідко носили каптани разом з халатом, а взимку різноманітні варіанти цього компоненту вбрання утеплювали тонким шаром бавовни, обшивали комір і борти хутром. Завдяки крою, якісним матеріалам виготовлення, особливому способу носіння, елементам оздоблення, каптани мали вишукані та елегантні форми, вдягнені в комплексі з білими сорочками вважалися святковим елементом традиційного строю. З останньої третини XIX ст. каптани майже повністю виходять з ужитку тюркомовного населення Криму, замінюючись на міський одяг (переважно приталені з одно- та двобортними застібками, лацканами піджак й пальто типу редінгот) [229,

с. 53; 246, с. 399; 282, с. 22-23; 507, с. 91; 290, с. 41] (див. рис. Д.14.1; Д.30.1 – Д.30.3; Л.11.2).

Жіночі сукні (Тип V) змінювали вигляд протягом усього дослідженого періоду. Ранні варіанти нагадували довгополі каптани, з 1830-х рр. почали зустрічатися у Криму сукні, мода на які поширилася з території Османської імперії. З останньої третини XIX ст. під впливом міської культури, вбрання сусідніх народів, серед мешканок тюркського та тюркомовного населення краю розповсюджуються вироби зі складним європеїзованим кроєм. Усі сукні вдягали поверх сорочок. Більшість дівочих та жіночих варіантів були подібними за кроєм та силуетом. На півострові з 20-х рр. XIX ст. носили сукні «антер» (кримські караїми, кримські татари, цигани-гурбети) / «к'афтан» (кримчаки) (Підтип I). Жінки у кримських караїмів та кримчаків використовували цей підтип елементу строю до 70-80-х рр. XIX ст., а південноузбережні та передгірські жінки у кримських татар і циган-гурбет – до перших десятиліть XX ст. Сукні шили розпашними, на підкладці. Повсякденні варіанти виготовляли зазвичай зі смугастої тканини «шамаладжа» (з червоними, зеленими, рожевими, блакитними смужками), з появою фабричних тканин «антер» створювали з барвистого ситцю або сатину. Святкові варіанти шили з різноманітних видів тканин: з жакардового шовку та шовку-муару, дамаського атласу, оксамиту тощо [243, с. 175; 485, с. 29; 465, с. 142; 91; 94; 94; 97; 532, с. 190; 235, с. 341; 468, с. 593, 597; 252, с. 215] (див. рис. Д.15.1; Л.7.1; Л.8.2; Л.12.1; Л.14.1).

Сукні першого періоду щільно обтягували торс до талії та різко розширювалися від стегон завдяки вшивним клинам «джабе», також від поясу вони мали глибокий колінчастий запáх справа наліво. Довгий вузький рукав пришивали до верхньої частини основи, він був з’єднаний з боковиною і плавно переходив в плече без верхніх швів. В області зап’ястя рукав оформлювали оксамитовими, розшитими золоченими нитками (у техніці «мик’лама») і перлинами нарукавниками (манжетами) «єн' к'апак'», які розподілено на два варіанти, перші з яких відгорталися, другі – повністю знімалися, останні

закріплювалися поверх низу рукава за допомогою тонких шнурків, які часто спеціально зав’язували у майстринь. Зауважимо, що манжети виконували важливу роль під час молитов і проведення обрядових церемоній, їх відвертали, щоб закрити кисті рук і тим самим уникнути порушення релігійних норм [485, с. 29; 535, с. 697; 243, с. 175; 286, с. 154; 401, с. 257; 434, с. 7-8, 10; 99].

У залежності від віку власниці «антер», змінювалася довжина цього елементу строю: у молодих шили вироби до колін, у жінок зрілого віку – до середини литок, у літніх – до кісточок. Внизу з боків сукні мали невеликі розрізи, прикрашені ґудзиками та обшиті облямівкою. Місця, які виглядали з-під швів та розрізів, додатково обшивалися тією ж тканиною, що і сукня, а також часто оброблялися тонкою золототканою тасьмою «шерт», якою обшивали поділ, борти та комір сукні. На початку ХХ ст. варіант суконь з оздобленим галуном називали «шертлі-антер», він зберігся переважно серед літніх кримськотатарських жінок. У передгірських жінок серед кримських татар, циган-гурбет зустрічалися також варіанти з відкладним круглим коміром, з накладними або внутрішніми кишенями, розташованими в області талії. Борти сукні та рукави традиційно застібалися на в'язані, дерев’яні чи скляні ґудзики й металеві гачки з петлями [246, с. 399; 90; 41; 117; 403, с. 30, 112; 98; 485, с. 29; 100; 101; 96; 161].

У кінці XIX ст. зустрічаються перехідні, європеїзовані екземпляри суконь, які теж мають назву «антер» (Підтип II). Ці приталені елементи вбрання виготовляли з жакардового шовку, довжиною до кісточок, з широким подолом, з V-подібним шийним вирізом або із закритим коміром, з широкими рукавами в плечах, зі складками, зібраними й завуженими, як і в області гаптованих манжет. Від крою раннього підтипу залишився бічний горизонтальний розріз на талії, який розташовувався зліва від центру, іноді він мав вигляд кута, який закріплювали на ґудзик. Довжина сукні коливалася від 120 см до 170 см, ширина подолу – від 230 см до 290 см, а довжина її рукава – від 60 до 70 см. Найбільш поширеними кольорами для суконь стали рожевий, ліловий, червоний, синій, коричневий. На початку ХХ ст. з'являються також сукні

«російського покрою»: шовкові «іпек-антер» та оксамитові «к'адіфе-антер». Вони відрізнялися від інших суконь особливостями крою: відрізні по талії, мали зборки в області спідниці, комір-стійку, кроєний рукав з нарукавником «єн' к'апак'» (Підтип III, Варіант 1, 2) [485, с. 29; 468, с. 596-597; 41; 45-47; 113; 403, с. 31, 33; 180; 150; 91; 92] (див. рис. Д.1.1; Д.1.4; Д.16.1 – Д.17.3; Ж.14.2; Ж.16.1).

У степовому Криму в кінці XIX ст. зустрічався варіант сукні «каптан» (Підтип IV), який шили з кашеміру (частіше жовтого або помаранчевого кольору). За більшістю ознак він був схожий на ранній варіант передгірських і південноузбережних суконь «антер», проте мав також і власні риси, наприклад, на спинці виробу та з боків вшивали по два зібраних у складки в області стану трапецієподібних полотнища-клина. Зустрічалися у степовій частині краю сукні з яскравого ситцю, у яких низ рукавів прикрашали оксамитові розшиті манжети. На початку XX ст. подібні сукні носили лише заможні кримські татарки. У степових районах також з'являється варіант сукні «російського покрою» «каптан», подібний до варіантів передгірських та південноузбережних кримських татар. Рідше зустрічалися сукні, зшиті по типу косовороток (Підтип V), які поширилися серед дівчаток підліткового віку. Отже, різноманітність варіантів даного елементу вбрання забезпечила побутування типу протягом усього періоду. Нові варіанти вбрання спочатку поширювалися серед дівчат, молодих жінок, літні мешканки краю намагалися зберегти ранні варіанти строю і продовжували носити сукні традиційного розпашного крою [485, с. 36-37; 235, с. 274; 468, с. 597] (див. рис. Д.18.1; Ж.14.1; Ж.19.2).

У процесі дослідження традиційних суконь стало необхідним виділення в окремий тип нагрудників, якими закривалося глибоке декольте розпашних суконь «антер» раннього періоду, вони мали певні етнодиференційні особливості. Необхідно зауважити, що даний елемент жіночого костюму майже не використовувався у кримських циган, тому основну увагу приділено нагрудникам, поширеним серед кримських татар, кримських караїмів та кримчаків.

Нагрудник (Тип VI) під глибоке декольте жіночої сукні (грудний виріз мисом «кокус» / «коклюк») вдягали зазвичай під час виходу на вулицю та перед приходом гостей. Залежно від матеріалу виготовлення і зовнішнього вигляду нагрудник ділився на декілька підтипів та мав різні назви:

1. Нагрудник з монет «кокслюк» / «бойнасти» (Підтип I) використовувався в костюмі у південноузбережних і передгірських кримських татар.

2. «Інджилі-кафас» (Підтип II) з перлинних решіток у формі п'ятикутника (у кримських караїмів, заможних степових кримських татар), бісеру (у менш забезпечених степових кримських татар).

3. Нагрудник з тканини (Підтип III): накладний верхній нагрудник-намисто «зюре» (Варіант 1) на оксамитовій основі, прикрашений золоченим гаптуванням (рослинний орнамент, техніка «мик'лама») носили у передгірських кримських татар; нагрудник-хустку під сукню, кольорову вовняну квадратну хустку світлих тонів «оглік» з вишивкою (рослинні мотиви) (Варіант 2) використовували у кримчаків [56; 57; 434, с. 10; 404, с. 395; 262, p. 227] (див. рис. Д.20.1 – Д.20.3; Ж.12.3; Ж.15.1; Ж.18.1; Ж.18.2; К.3.2).

Отже, простежується тенденція поступового зменшення розмірів нагрудників і декольте сукні, через те, що «антер» до кінця XIX – початку XX ст. стали кроїти практично без грудного вирізу, з втачним коміром-стійкою або відкладним коміром.

У холодну погоду сукні «антер» утеплювали бавовняним чохлом «зубун» або «к'апак'-антер» (тур. – «чохол під сукню») (Тип VII). Чохли повторювали крій суконь, але мали більш короткі вузькі рукави з манжетами, тому поділ та рукави на сукні подовжували. «Зубун» робили довжиною до колін, з вирізом на грудях «кокус», він щільно стягував торс жінки, а нижче поясу по боках значно розширювався завдяки особливим вшитим клинам «джабе» [485, с. 29, 33; 306, с. 89].

Халати (Тип I) як прямоспинний наплічний довгий одяг (нижче колін, до литок) використовувалися в традиційному костюмі тюркських і тюркомовних

мешканців Криму з кінця XVIII ст. до останньої чверті XIX ст. (у кримських караїмів і кримчаків), і до початку XX ст. (у кримських татар, циган-гурбет). Чоловічий варіант носили поверх куртки, жилета, каптану, жіночий – сукні.

Халат з короткими рукавами (в області плечей) (Підтип I) (південноузбережні, передгірські кримські татари) носили знатні жителі в кінці XVIII – початку XIX ст. Мали комір-стійку та внутрішні кишені, розширений низ, довжиною сягали литок. Шили їх зазвичай з легкої шовкової тканини сірого, синього, зеленого кольорів на жовтій підкладці та з жовтими рукавами [485, с. 22] (див. рис. Д.29.1; Л.3.2; Л.6.1; Л.8.2; Л.10.2).

Халат з широкими довгими та короткими рукавами (до ліктя, зап'ястя) (Підтип II) («татт» / «джуббе» кримські татари, кримські караїми, «архалух» кримчаки) носили часто чоловіки-міщани (ремісники, торговці). Шили халати з великим запáхом (справа наліво), довжиною до кісточок, на підкладці, переважно з широкими довгими рукавами. Вони мали декілька варіантів оформлення горловини: без коміра, з коміром-стійкою або відкладним коміром. Їх носили розпашними, іноді затягували поясом. Наприкінці XVIII ст. основним матеріалом для виготовлення халатів були однотонні тканини, перш за все, домоткане сукно природних кольорів вовни, іноді пофарбованої (бурий, чорний, сірий, синій, коричневий – чоловічий варіант), чим особливо виділялася на світлому контрастному фоні сорочки, каптана або куртки. З першої половини XIX ст. для халатів також використовувалася шовкова тканина в смужку «шамаладжа». Середня довжина виробів сягала 125-140 см, а ширина подолу – 250 см [485, с. 22, 26; 105; 252, с. 243; 286, с. 153; 229, с. 53; 452, с. 77; 404, с. 394] (див. рис. Л.12.2; Л.13.1).

Роль зимового верхнього наплічного довгополого одягу також виконували каптани, халати певних варіантів, які утеплювали бавовною й обшивалися хутром [485, с. 21, 23; 532, с. 190; 229, с. 53; 230, с. 10]. Проте для степових районів узимку використовували спеціальний зимовий хутряний одяг прямоспинного крою.

Шуба (Тип II) кроїлася з довгими рукавами, була нагольною (овечим хутром всередині й недубленою шкірою назовні), іноді могла покриватися тканиною (дорожчий варіант). Комір, поділ і рукави також обшивалися смужкою хутра (наприклад, чорною смушкою овечої породи «малич»). Залежно від довжини й покриття у вбранні тюркського та тюркомовного населення Криму використовувалося два підтипи даного елементу строю.

1. Шуба з овчини коротка, довжиною до стегон і рідше колін (Підтип I), яку нерідко шили без рукавів, називалася «тончук» / «кска-тончк» / «хсха-єні-курт» (нагольний кожушок). Узимку її носили вдома замість каптана. Кожушок з'єднували за допомогою ґудзиків та петель, підперізували поясом. Побутував даний підтип шуби до 20-х рр. XX ст. [306, с. 89; 435, с. 281; 409, с. 26; 485, с. 26-27; 451, с. 69; 362, с. 101].

2. Шуба з овчини довга (нижче колін) (Підтип II) шилася трохи приталеною, вона була більш монолітною, з широкими рукавами й відкладним коміром. Її носили як розпашний одяг поверх курток, халатів, каптанів тощо, іноді могли застібати на ґудзики та начіпні петлі. Даний підтип шуби також розподілено на декілька варіантів. Довгий, дорожній та широкий нагольний (без покриття тканиною) кожух (Підтип II, Варіант 1) «курк» / «узун-тон» (кримські татари, кримські караїми, кримчаки, цигани-гурбети) виготовляли з великим відкладним коміром з нефарбованої та нестриженої грубовоняної овчини (кримська порода «чонтук»). Його носили менш забезпечені жителі півострова. Щоб не псувалося хутро, під час дощу або сильної спеки виріб вивертати назовні, а в період холодів та сильних морозів «узун-тон» носили хутром всередину [435, с. 281; 479, с. 30; 485, с. 23, 26-27, 39; 468, с. 592; 229, с. 53; 237, с. 170; 404, с. 394; 230, с. 10; 465, с. 143; 290, с. 26].

Шуба «тон» / «ельтири», яку нерідко покривали зверху тканиною (сукном або оксамитом), була більш міцним і якісним виробом (Підтип II, Варіант 2). До середини XIX ст. її носили представники заможних і знатних жителів півострова, особливо в містах, які зазвичай мали по декілька варіантів різних шуб. Подібна «тон» відрізнялася від довгополого кожуха більш якісною

обробкою овчини або смушки, мала акуратно підстрижене хутро, за кроєм була наближена до каптана. Низ рукавів жіночої шуби часто оформлювали відкладними манжетами, які прикрашалися по шву металевими ґудзиками. Довжина жіночих шубок була різною: у молодих – до стегон та колін, у літніх – до кісточок [485, с. 26-27; 465, с. 143; 214; 424, с. 80; 507, с. 16; 435, с. 282; 575, с. 49].

Допоміжні елементи костюму (плащ-накидку та бурку) прямоспинного покрою використовували для захисту тіла людини й вбрання від несприятливих погодних умов. У негоду чоловіки на плечі накидали широкий коричневий плащ-дощовик «джаб-шурлук» / «узун-чекмень» (Тип III), довгі та широкі рукави якого закривали зап'ястя, а низ виробу – литки ніг. Плащ шили з вузьких смуг домотканого сукна, його часто носили разом з капюшоном «башлик» [485, с. 26-27; 306, с. 89; 435, с. 281; 329, с. 229] (див. рис. Л.5.1; Н.1.5).

Як верхній дорожній чоловічий одяг у Криму поширилися також бурки з овчини та повсті «капуджі» / «табунчі» (у степових кримських татар) / «курк» (у передгірських та південноузбережних кримських татар) (Тип IV). Для виготовлення бурки з хутра використовували високоякісну чорну або сіру овечу довговорсну вовну. Подібні речі носили заможні мешканці. За зовнішнім виглядом бурка – накидка-плащ трапеціїподібної форми, довжиною до колін, поділ якої закривав спину та ноги носія. Накидували бурку на плечі, в області шиї зав'язували шнурками, які протягували крізь спеціально пришиті петлі. Головні особливості овчинної «курк» (легкість, міцність, властивість вовни не пропускати вологу, по довгим ворсинкам якої стікала дощова вода і танув сніг) зробили її важливим елементом вбрання під час тривалої подорожі, що захищала вершника та його коня від спеки, сильних злив, вітрів або морозів, використовувалася в ролі тимчасового намету вночі [485, с. 26-27; 186; 248, с. 187; 336, с. 63; 257, p. 265] (див. рис. Д.21.1 – Д.21.3).

Регламентація норм поведінки в громадському житті тюркомовних жінок Криму безпосередньо стосувалася їх зовнішнього вигляду, особливо в той час,

коли вони перебували за межами свого будинку або двору. Одна з головних причин такого життєвого укладу полягала в тому, щоб ховатися від сторонніх поглядів, уникаючи образи. Жінки кримських караїмів, які сповідували караїмізм, і кримчаків, які сповідували юдаїзм, у своєму традиційному вуличному костюмі кінця XVIII – останньої чверті XIX ст., як і кримські татарки-мусульманки, виходячи на вулицю, носили поверх сукні (каптана, куртки) і головного убору додаткове верхнє покривало типу «фередже» (Тип V). Цей елемент костюму мав важливе значення в традиційно-побутовій культурі кримських караїмів і кримчаків. На даний час у традиційному жіночому строї кримських циган використання цього елементу не зафіксовано. У Центральній Азії подібне покривало побутувало у жіночому вуличному костюмі узбеків, каракалпаків, туркмен, таджиків, а в Анатолії – у жіночому традиційному одязі турків [286, с. 149, 152; 391; 416, с. 35; 241, с. 24; 254, p. 317; 468, с. 592; 453, с. 40; 530, с. 82-183, 111, 113; 328 с. 205].

На розвиток верхнього покривала, як кримських татар, так і кримських караїмів і кримчаків, незалежно від релігійного аспекту, могли вплинути особливості, що тісно пов'язували між собою характерні ознаки суспільного розвитку, зокрема, історична пам'ять, мова, менталітет, звичаї та традиції в матеріальній та духовній культурі. Враховуючи важливість і специфіку використання «фередже» в традиційному костюмі дослідженого населення, а також невирішеність багатьох питань у сфері вивчення даного типу верхнього одягу в Криму, у дисертаційному дослідженні приділено більше уваги ретроспективному аналізу його основних аспектів розвитку та знаковим функціям компонента.

Жіночий костюм для виходу на вулицю кримських татар, кримських караїмів і кримчаків припускав наявність широкого покривала, яке накидалося поверх головного убору і верхнього наплічного одягу (сукні, каптана) та приховувало жінку з голови до кісточок. У Криму не було єдиної назви для цього елемента одягу, крім того, використовувалося кілька певних форм і способів його носіння. Усе різноманіття верхніх покривал, що

використовувалися в Криму, висвітлено в рамках окремого типу «фередже», яке розподілено за способом носіння на дві групи: 1) халатоподібна наплічна накидка (покривало) – Група 1, Підтип I; 2) наголовне покривало (накидка) – Група 2, Підтип II, III, IV (див. табл. Д.22.1; рис. Д.25.1).

Отже, зібрані в таблиці дані показують, що найбільшою популярністю у вказаних представниць тюркомовного населення Криму користувалося покривало під загальною назвою «фередже» («паранджа» у степових кримських татар), що носили і як халатоподібну наплічну накидку (Підтип I), і як наголовне покривало (Підтип II, III). У побуті використовувалися їхні аналоги або схожі варіанти, зокрема наголовне покривало «камзол». Для дослідження найбільший інтерес представляють халатоподібні верхні покривала. Їхній зовнішній вигляд – за кроєм традиційний халат – не залишає сумніву в тому, що вони розвивалися саме з наплічного розпашного одягу [485, с. 31, 39; 520, с. 167; 244, с. 369; 237, с. 170; 243, с. 176]. Окрім того, головна особливість цього підтипу полягає і в тому, що у наголовних варіантах широкі рукави поступово втрачали утилітарне значення і перетворювалися на псевдорукави.

Фахівці відзначають, що жінки носили подібне верхнє покривало упродовж 30–40 років, тобто «фередже» не доводилося шити занадто часто. Уперше його готували для дівчинок віком 12–14-ти років, а потім одне-два – для заміжніх жінок. Унаслідок цього даний тип одягу практично не зберігся до наших днів, рідко зустрічається він і в музейних колекціях. Наприклад, у фондах КРУ БІКЗ збереглися лише два халатоподібних покривала: наголовна і наплічна накидки «фередже» XIX ст. із с. Ай-Серез (сучасн. с. Межиріччя Судацької міськради) (експедиція ЦВК, дата надходження 1925 р.). На прикладі зазначених музейних предметів можна з'ясувати особливості їхнього крою. Це прямоспинний розпашний тунікоподібний одяг (з наскрізним центральним розрізом), до якого пришиті на лінії плечей прямі рукави (вузькі та довгі до зап’ястя) і боковини. Ластовиці на «фередже» відсутні, комір часто набагато ширший, ніж на халатах. Середня довжина покривала – 140 см, окружність подолу – 194 см. Наприкінці XVIII ст. цей елемент вуличного строю доходив

довжиною до кісточок, а в XIX ст. його робили вже коротшим (трохи нижче колін) [69; 70; 246, с. 399; 182; 290, с. 13; 201] (див. рис. Д.24.1; Д.24.2; Д.26.2; Л.7.1).

Отже, халатоподібне наголовне покривало відрізнялося від наплічного широким коміром, завищеною лінією талії та псевдорукавами. Якщо рукави не використовувалися за призначенням, тоді вони поступово деформувалися, збільшуючись в довжині й звужуючись в області ліктя та зап'ястя. Тому з часом рукави в покривалі «феред же» («паранджа», «камзол») перетворювалися на декоративну деталь та остаточно втрачали своє практичне призначення.

Інший варіант верхніх покривал представлено безрукавною наголовною накидкою (Підтип IV): «чаршаф» і «феред же-марама» / «баш-марама» у кримських татар, а також «феред же» у кримських караїмів і «чарчеф» у кримчаків [465, с. 142; 267, с. 121; 170; 468, с. 592; 301, с. 317; 399, с. 292]. Можливо, що ці наголовні накидки без рукавів були наслідком подальшого розвитку халатоподібних накидок типу «феред же», рукави яких поступово ставали декоративною деталлю, тому їх поступово зовсім перестали викроювати (див. табл. Д.22.1; Д.23.2; рис. Д.24.3; Л.15.1; Л.19.2).

Відзначимо, що верхнє покривало під назвою «феред же» або «паранджа» походить від арабського «фараджійа» / «фарангія», що в перекладі означає «сукня, верхній ошатний халат, який використовували як накидку». Таку назву в Криму мали декілька підтипів цього одягу у кримських татар (халатоподібне покривало і безрукавна наголовна накидка) і кримських караїмів (безрукавна наголовна накидка) [478, с. 7; 415, с. 78; 338]. Можна також припустити, що інші назви могли використовуватися за аналогією з різними речами. Наприклад, назва «камзол» визначалася як загальне поняття «верхньої сукні», яке мало всі ознаки «феред же», а «чаршаф» («чарчеф») використовувалося у значенні «простирадла».

Усі зазначені вище верхні покривала для широких верств населення шили з домотканої вовняної матерії, ситцю, а для заможних жінок – з шовкової тканини у вузьку смужку «шамаладжа» та парчі. Пізніші варіанти нерідко

прикрашали тасьмою, кольоровою облямівкою, вишивкою або аплікацією, яка розташовувалася в області подолу, бортів і коміра. У більшості випадків всі вищеперелічені покривала мали білий або кремовий колір (іноді світло-рожевий або світло-зелений). Наголовні верхні покривала часто драпірувалися (прикрашалися фалдами тканини – трубкоподібними довгими складками), закривали повністю волосся і чоло, а також приховували собою лінії тіла [244, с. 369; 485, с. 31-32; 520, с. 167; 518, с. 207; 69; 70; 452, с. 76-77; 60; 237, с. 170; 250, с. 43; 532, с. 190; 186; 178].

Винятком із загального числа кримських вуличних верхніх покривал стало безрукавне наголовне покривало «дастар» («тастар») (Підтип IV), яке використовували жінки степових кримських татар. Воно мало вигляд великої шалі, складеної по діагоналі, найчастіше за все червоного кольору (у літніх жінок – білого), що накидалася на голову, спускалася до п'ят і не драпірувалася [485, с. 38].

У дослідженні навмисно не використовується назва «чадра», яка зустрічається у нотатках мандрівників та працях попередніх дослідників. На позначення підтипів і варіантів цих покривал вказуються місцеві традиційні поняття: «фередже», «чаршаф», «паранджа» тощо. Виявлено, що чадри й кримські підтипи жіночого вуличного покривала мають різні витоки, наприклад, на відміну від перської «чадри» кримська халатоподібна накидка «фередже» утворилася не з хустки, а з наплічного розпашного одягу, який стали пізніше носити коміром на голові. Назва «чадра» з’явилася в лексиконі для кримських покривал у працях зарубіжних та вітчизняних мандрівників лише з другої половини XIX ст. [435 с. 282], вірогідно, що це поняття використовували за аналогією з назвою тих покривал, які існували в інших регіонах, зокрема, в Ірані.

У свою чергу, залежно від наявності певної кількості деталей і варіантів використання самих частин верхнього покривала для закривання обличчя так, щоб відкритою залишалася лише щілина для очей [238, с. 23], у кожній групі верхніх покривал виділено їхні варіанти та перехідні форми (див. табл. Д.23.1).

1. Халатоподібна наплічна накидка (Підтип I) і наголовне покривало «фередже» (Підтип I, II) використовувалися з додатковою двоскладною хусткою для обличчя «яшмак» (Варіант 1) (за аналогією з турецьким варіантом, припустимо, що перша велика хустка квадратної форми закривала волосся й чоло до очей, а друга трикутна – зав'язувалася на потилиці та приховувала нижню частину обличчя, шию і область декольте) [250, с. 43; 485, с. 31; 530, с. 51; 244, с. 369; 243, с. 176; 553, s. 9; 209; 226; 228].

Однак дослідники та мандрівники XIX – початку XX ст. відзначали, що південноузбережні й передгірські кримські татарки (особливо сільські), на відміну від степових, не завжди закривали обличчя при появі сторонніх чоловіків, а дівчата в подібній ситуації або прикривали обличчя рукавом, або поверталися до незнайомця спиною. Отже, для кримськотатарських мешканок півдня і передгір'я звичай приховування обличчя часто був лише формальною ознакою скромності [237, с. 170; 231, с. 156, 164, 171; 442, с. 105; 230, с. 12; 252, с. 230; 247, с. 130]. Тому нижче докладно розглянуто різноманітні аспекти даного звичаю, які існували в Криму (див. рис. Л.7.2; Д.25.2; Д.27.1; Д.27.2).

Халатоподібна наголовна накидка (Підтип II, III) або безрукавне наголовне покривало (Підтип IV) використовувалися без додаткової хустки для обличчя «яшмак» у наступних ситуаціях (Варіант 2):

а) звичай не передбачав приховування обличчя («фередже» у передгірських та південноузбережних кримських татарок, а також кримських караїмок). Необхідно сказати, що в селах суворо регламентованих релігійними або культурно-побутовими нормами вимог до жінок приховувати своє обличчя не існувало. Це був типово міський звичай, коли жінки з кримських міст стали ховати обличчя під впливом моди, яка поширилася з Анатолії [453, с. 40; 447, с. 18; 473, с. 151; 306, с. 89; 247, с. 94];

б) обличчя закривалося в момент зустрічі зі сторонніми чоловіками двома рукавами, які пов'язували на голові особливим способом, залишаючи відкритою лише невелику щілину для очей, а кінці рукавів виробу закладали за спину

(«феред же» – р-н Алупки, Масандри; «камзол» – р-н Ялти у південноузбережних кримських татар) [453, с. 29; 409, с. 26];

в) обличчя закривалося під час зустрічі зі сторонніми чоловіками одним рукавом («феред же» – р-н Бахчисарая у передгірських кримських татар) [231, с. 156; 442, с. 105];

г) обличчя закривалося на момент зустрічі зі сторонніми чоловіками краєм покривала, найчастіше його правим бортом («феред же» – р-н Байдарської долини у передгірських та південноузбережних кримських татар, а також «дастар» у степових кримських татар, можливо, «феред же» у кримських караїмів і «чарчеф» у кримчаків) [338; 485, с. 38; 182; 286, с. 149; 263, s. 36].

Перехідна форма від наплічної до наголовної накидки фіксується в покривалі кримських татар «феред же» («паранджа»). Ця особливість у способі носіння зустрічалася не лише на Кримському півострові, але і в Центральній Азії та Анатолії. Подібне покривало мало спільні тенденції розвитку – від святкового одягу в період середньовіччя до вуличного одягу і специфічної (обрядової) накидки в новий час [415, с. 83]. У Криму такий халатоподібний одяг еволюціонував наступним чином: від наплічного святкового одягу заможних мешканців Бахчисараю (середина XVII ст.) до верхнього наплічного покривала «в рукави» та з псевдорукавами, з додатковою хусткою для обличчя або без неї (кінець XVIII – XIX ст.) і далі до наголовної накидки з хусткою для обличчя або без неї (XIX – початок XX ст.).

Таким чином, упродовж практично всього періоду, що досліджується, поряд з халатоподібною накидкою у кримських татар, імовірно, використовувалося також безрукавне покривало «чаршаф», розповсюджене серед широких верств населення. Халатоподібне наплічне «феред же» з другої половини XIX ст. поступово почало виходити з ужитку. Верхні безрукавні покривала кримських караїмів і кримчаків функціонували з кінця XVIII ст. до останньої чверті XIX ст. Факт одночасного використання «феред же» як халатоподібного наголовного покривала із псевдорукавами й безрукавної наголовної накидки зафіксовано на літографії Карло Боссолі «Татарський

танець», де південноузбережні кримськотатарські жінки (р-н Масандри) були покриті даними підтипами одягу. Слід зауважити, що саме на прикладі використання «фередже» відображається також перехідний спосіб носіння, коли воно одночасно могло виконувати функцію і наплічної накидки, і наголовного покривала. Це відбувалося, наприклад, у тому випадку, коли жінка, виходячи на вулицю, накидувала халатоподібне наплічне «фередже» «в рукави» (Підтип I) на голову [284, с. 600; 453, с. 29; 435, с. 282; 553, s. 9].

Звернення до семантичного аналізу цього типу жіночого одягу в Криму дозволяє пояснити причини його стійкості й широкого розповсюдження на теренах півострова. Наявність традиційного покривала «фередже» / «паранджі» у представниць тюркомовних жителів Криму незалежно від релігійної приналежності пояснювалося, на наш погляд, його багатофункціональністю (головна з яких – знакова) і практичністю.

Раціональність використання даного покривала і хустки для обличчя свідчило про дбайливе ставлення родини до жінки як до представниці слабкої статі, особливо вагітної, і до новонароджених дітей, які потребували особливої турботи і захисту. Дівчатка починали носити верхні покривала з 12-14-ти років. Проте, власне, необхідність постійного використання традиційного «фередже», на вулицях, особливо в умовах міста, визначалася періодом від початку і до припинення репродуктивної функції жінки [478, с. 11; 377, с. 29, 31; 468, с. 593; 237, с. 170; 246, с. 399; 485, с. 31; 286, с. 149].

Дівчатам шлюбного віку або заміжнім жінкам кримських татар, кримських караїмів і кримчаків дітородного віку в повсякденному житті без вагомого приводу не бажано було виходити далеко за межі будинку, особливо без супроводу чоловіків. Наприклад, вони залишали помешкання для того, щоб відвідати родичів або знайомих, прийти до громадських місць (лазню, базар, водні джерела), а також до місць проведення різноманітних обрядових церемоній. На цей час покривало і часто разом з ним хустка «яшмак» ставали для них обов'язковими елементами вуличного костюму. У даному випадку світлі тони основної матерії (білий, кремовий) і саме покривало «фередже» за

народними повір'ями та уявленнями символізувало жіночу скромність, чистоту, доброчесність і цнотливість. Подібна норма була поширеною серед міського й сільського населення. Таким чином, покривало повністю закривало фігуру жінки або дівчини при виході з будинку, немов повідомляючи усім, що вони знаходяться в межах свого – жіночого простору, призначеного їм традицією, що символічно замінювало стіни рідного помешкання та ставало тимчасовою територією їхньої безпеки. У цьому контексті, з точки зору апотропейної функції, покривало «феред же» і будинок взаємозамінювали один одного [236, с. 149; 286, с. 149-150; 418, с. 22; 453, с. 29; 530, с. 51; 478, с. 11; 186].

Поява жінки, покритою «феред же», у передгір'ї та на Південному узбережжі Криму – переважна норма і традиція міста, де вони користувалися такими покривалами практично щодня. У сільській місцевості подібний одяг частіше використовувався в заможних родинах або його носили у виняткових випадках (під час участі у святкуваннях і обрядових церемоніях, а також у далеких поїздках). Унаслідок чого верхні покривала отримали більш широке розповсюдження лише в містах і близько розташованих до них поселень. Використання ж верхнього покривала типу «феред же» у віддалених сільських районах і у тих груп населення, які дотримувалися звичаю самітництва, було більш формальним. Подібне явище можна пояснити тим, що в сільських районах, якщо жінка перебувала за межами свого будинку, вона все одно залишалася серед своїх односельчан і в рамках своєї громади, де не було необхідно постійно використовувати подібне покривало або хустку для обличчя в повсякденному побуті. Місто, навпаки, асоціювалося зі світом «чужих», де життя минало серед сторонніх людей, саме тому при виході на вулицю жінки в місті частіше вдягали подібну верхню накидку, що приховувала повністю їхню фігуру і дозволяла зберігати їм свою невразливість від зовнішнього негативного впливу сторонніх людей. Можна припустити, що покривало «феред же» і хустка «яшмак», з одного боку, закривали жінку-городянку від сторонніх поглядів, а з іншого, певною мірою відрізняли її від сільських жінок [478, с. 7, 12; 286,

с. 153; 179; 340, с. 152; 319, с. 702; 250, с. 43; 178; 415, с. 78; 453, с. 29; 530, с. 51; 326, с. 334; 354, с. 66-67].

У верхньому покривалі використовувалася міцна тканина та особливий крій, які робили цей компонент вбрання пристосованим до природно-кліматичних умов конкретного регіону півострова. Так, «фередже» / «паранджа» жінок степової частини Криму не лише захищало їх від холоду взимку під час далеких поїздок, але також оберігало від сильного вітру, пилу й спекотного сонця влітку [478, с. 11; 186; 101]. Окрім того, воно сприяло кращому збереженню більш дорогих елементів костюму (сукні, пояси, головного убору) від негоди.

Слід враховувати те, що «фередже» виконувало роль елементу вихідного одягу не лише для жінки, а часто і для її немовляти. Так, завдяки своїй халатоподібній формі та способу носіння, при якому «фередже» накидалося на плечі й голову, жінці було зручно виходити з дому з дитиною на руках. Причому «яшмак», що спускався з голови на груди, дозволяв жінці годувати дитину у різних ситуаціях, наприклад, під час виїзду за межі свого населеного пункту (тривалої поїздки) або на вулиці в умовах міського натовпу та в присутності сторонніх осіб. Верхнє покривало «яшмак» для жінки та її дитини, крім предметів приховування від недоброзичливості й пристріту, виступали також засобом захисту від хвороботворних мікробів, особливо під час епідемій [478, с. 11; 319, с. 702]. Таким чином, «фередже» та «яшмак» захищали матір і дитину не тільки від холоду або спеки (в залежності від пори року), але і від різних інфекцій під час перебування за межами свого будинку або двору, створюючи тим самим необхідний обом комфорт і спокій.

Важливо відзначити, що під час весільного обряду в будинок майбутнього чоловіка наречена обов’язково вирушала у верхньому покривалі та хустці для обличчя, які повністю приховували її фігуру з голови до ніг. Тим самим жіночому покривалу типу «фередже» у весільному обряді відводили одну з найважливіших функцій – роль оберегу та завіси від наврочення, недоброзичливого впливу оточуючих. До того ж, про його призначення та

необхідність використання говорить і той факт, що «фередже» не лише стало одним із необхідних елементів вбрання молодої, але також часто входило до складу її посагу, символізуючи, як і саме поняття заміжжя, вихід нареченої з батьківського дому і подальше життя вже в новій родині чоловіка. Наприклад, у кримських караїмів до середини XIX ст. «фередже» входили в перелік посагу «джиїза», зокрема, в караїмських шлюбних договорах «шетарах» (за 1834 р., 1851 р.) згадується сукняне «фередже» білого кольору [284, с. 601; 465; с. 142; 267, с. 121]. Отже, подібні покривала були частиною не лише вихідного жіночого костюму, але й виконували функцію одного з елементів весільного вбрання нареченої, пов'язаного зі звичаєм її покриття.

Носіння, надягання та знімання верхнього покривала в Криму, як і в інших центрах його використання (Анатолія, країни Центральної Азії, Близького Сходу та Північної Африки тощо), регулювалося звичаєм, етикетом і заборонами, про які дівчата знали з дитинства. Як відзначають дослідники, вірогідно, що особливо дбайливого ставлення до цього компоненту строю не практикувалося (лише покривала з дорогих тканин мали більшу цінність, тому зберігалися довше). Коли жінки приходили додому, то верхнє покривало могли залишити в кутку кімнати або заткнути за дерев’яну перекладину під стелею. Стосовно «фередже» дотримувалися ряд неписаних правил. Так, при виході з будинку його виносили з кімнати та накидали на плечі або на голову вже надворі, а хустку для обличчя – поза межами двору. Гостя, ледь зайшовши на подвір’я, сама знімала «яшмак», а «фередже» забирала господиня будинку. У її відсутність це робили старші діти – за аналогією з чоловіками, де на знак ввічливості та гостинності господар і старший син приймали гостей на чоловічій половині [237, с. 170; 286, с. 149; 453, с. 24].

Зникнення з ужитку верхніх покривал типу «фередже» було обумовлено декількома обставинами, головними з них є: проникнення до Криму з другої половини XIX ст. елементів західноєвропейської та російської моди, активна акультурація, зміна побутових умов і способу життя кримського тюркомовного населення в результаті переселення багатьох сімей зі своїх громад в інші

регіони півострова. Так, унаслідок цього за порівняно невеликий проміжок часу, починаючи з останньої третини XIX ст., у повсякденному жіночому вуличному костюмі кримських караїмів і кримчаків стали зникати довгі білі безрукавні наголовні накидки, замість яких при виході на вулицю жінки покривали голову та плечі лише тонкими серпанковими рушникоподібними покривалами «марама» та різними хустками [468, с. 596-597; 284, с. 600, 605; 541, с. 29].

Необхідно зауважити, що в 1920-х рр. державна політика радянського уряду цілеспрямовано сприяла зникненню з повсякденного вжитку верхнього покривала даного типу і серед кримських татар, яке в пропагандистській літературі вважалося символом гноблення жінки. Активно просувалося переконання, що використання жінками верхнього покривала для виходу на вулицю принижувало їхню гідність, виступало ознакою самітництва та нерівноправності з чоловіками. У зв'язку з цим, як у Криму, як і в Туреччині, країнах Центральної Азії тощо, де традиційно носили жіноче покривало, проходила пропагандистська кампанія «худжум» («наступ»). Її метою стала відкрита активна боротьба з цим типом жіночого одягу. У підсумку це призвело до того, що вуличне покривало типу «фередже» («паранджа») до 20-х рр. XX ст. у кримських татарок також перестало бути одним з основних елементів вуличного строю городянок. Наприклад, заможні кримськотатарські жінки Бахчисараю стали замінювати біле верхнє покривало великою кольоровою хусткою «баш-явлук», остання складалася по діагоналі та накидалася поверх шапочки «фес» таким чином, щоб власниця могла одразу приховати обличчя на три чверті. Попри зміни, які відбувалися у цей час, верхні покривала цього типу нерідко продовжували використовуватися на території півострова в обрядових цілях: у кримських татарок і кримчачек вони традиційно зберігали значення апотропейного елементу строю, наприклад, ними покривали наречену під час весілля та її переїзду до будинку молодого [284, с. 601; 305, с. 118; 415, с. 79; 301, с. 316; 478, с. 7; 440, с. 11; 395, с. 214; 553, s. 12].

Відзначимо основні фактори використання традиційного вуличного жіночого покривала в Криму як знакового елементу костюму:

1. Фізичний захист жінки та її дитини від негоди, інфекційних хвороб, епідемій під час їхнього перебування поза межами власного будинку. Збереження від зносу та псування більш цінних елементів вбрання (головний убір, сукня, пояс, прикраси), які приховувало «фередже».

2. Запобігання від можливої недоброзичливості чужих людей, пристріту змушували жінку приховувати себе під час таких головних моментів її життя, як весілля, народження немовлят, виховання маленьких дітей, відповідальність за здоров'я та розвиток яких повністю лежали на матері.

3. До звичаю закривання (приховування) жінки призвели не лише народні вірування в магічну силу, а й широко відомий звичай уникнення (приховування від усіх сторонніх чоловіків і навіть від родичів чоловіка), який регламентує правила поведінки молодих жінок у суспільстві, особливо в перші роки заміжжя. Надалі верхнє покривало та хустку для обличчя «яшмак» носили в особливих випадках: під час переїзду до іншого населеного пункту або довгої мандрівки, на різних святах і поминках, при відвідуванні лазні, базару або фонтану. Ця норма нерідко поширювалася і на дівчат віком 12–14-ти років.

4. Особливості використання даного покривала яскраво простежуються у весільних звичаях та обрядах, що регламентують поведінку нареченої, а потім і молодої дружини в будинку чоловіка. Причина подібного приховування нареченої полягала в народних уявленнях, згідно з якими слід було оберігати молодих (у першу чергу наречену) від сторонніх людей, які навмисно могли зашкодити їм під час весілля. Тому, окрім «фередже», додатково для приховування обличчя дівчини використовувалися хустки «яшмак» («буркенчик», «дуак»), а також краї або рукави верхнього покривала.

5. У передгірських і південноузбережних сільських районах Криму даний звичай приховування фігури та обличчя за допомогою «фередже» і додаткової хустки не спостерігався або використовувався частково (покривало без

«яшмак», приховування обличчя за допомогою широких рукавів або краю цього покривала).

6. До останньої третини XIX – початку XX ст. у містах, а згодом і в селах, з ужитку практично зникла хустка для обличчя «яшмак», замість верхніх вуличних покривал жінки стали використовувати для покриття лише довгі головні убори (хустки та рушникоподібні покривала). У зв'язку з цим, обличчя та загальні обриси жіночої фігури стали відкритими, а вуличний костюм жінок виявився більш спрощеним [326, с. 336-337].

Отже, поширеними елементами верхнього одягу були довгополі каптани, халати (кримські татари, до першої третини XIX ст.; кримські караїми та кримчаки, до останньої третини XIX ст.) та жіночі сукні; з першої третини XIX ст. – короткі куртки (кримські татари, цигани-гурбети) і кофти (кримські караїми), натомість тюркомовні мешканці краю рідше носили безрукавки (особливо жінки та діти), смушкові шуби «ельтири» і «тон» з хутром куниці, горностаю або білки (переважно заможні мешканці регіону).

У результаті порівняльного дослідження в комплексі традиційного чоловічого костюму виявлено наступні ознаки: 1) підкреслена лінія талії (завужені форми крою в області стану, спини та розширений низ виробів за рахунок клинів, боковин, складок); 2) менша кількість декорованого одягу (прикрашаються куртки «марка», «арнаут єлегі», безрукавки «єлек» у кримських татар, особливо в костюмі гірських провідників «суруджі», а також кофти «хирха» та каптани у кримських караїмів, кримчаків); 3) соціальна диференціація відбивається на різних типах одягу (колір, види тканини), довжині окремих деталей (рукави, холоші) та способах носіння виробів; 4) дитячий костюм має подібні ознаки з дорослим, відрізняючись лише меншою кількістю елементів, якіснішою обробкою деталей, яскравістю кольорів.

У жіночому традиційному вбранні відзначено такі особливості: 1) підкреслена багатошаровість комплексу костюму (нижній одяг довше верхнього); 2) виділена лінія талії (завдяки крою суконь і каптанів, наявності поясних шалей, фартухів); 3) скромний декор вбрання, що побутує у

повсякденному костюмі, та відповідно використання повного комплексу елементів, прикрашеного вишивкою, тасьмою «шерт» тощо – у святковому вбранні.

Таким чином, усе різноманіття верхнього одягу тюркського й тюркомовного населення Кримського півострова свідчить про етнорегіонільну специфіку компонентів, поетапно розкриває особливості повсякденного використання речей упродовж дослідженого періоду, фіксує зміни, що відбулися з елементами строю під впливом міграційних та урбанізаційних процесів, міжкультурних зв’язків у регіоні.

2.3. Взуття

Описуючи зовнішній вигляд традиційного взуття, більшість мандрівників та дослідників відзначали широке розмаїття представлених типів, де практично на всіх варіантах вказували на особливу деталь – загострений носок, передня частина якого загиналася догори у вигляді пташиного дзьоба. Вуличні туфлі відрізнялися м'якістю та гнучкістю, були вельми зручними у використанні. загалом, взуття для жителів півострова мало велике значення, виступаючи своєрідним показником соціального розподілу.

Під час вивчення зображень, насамперед, живописних картин та кольорових літографій стає зрозумілим, що представники заможних верств населення, особливо містяни, мали поліхромне зручне взуття і носили по декілька пар одночасно (туфлі та черевики, півчобітки й черевики тощо). Селяни найчастіше носили темні шкіряні постоли, позначені на зображеннях переплетенням ремінців та верхом із грубої невичиненої шкіри, та легкі капці. На жаль, іконографічні джерела не можуть повністю передати конструктивні особливості взуття, тим не менш, на основі цих зображень можна зробити висновки про найбільш розповсюджені типи, форми та кольорову гаму виробів. Зазначимо, що саме музейні експонати, представлені у фондах кримських музеїв, надали можливість виділити специфіку крою та декорування чоловічого

й жіночого взуття, визначити специфіку повсякденного використання основних типів.

Отже, на базі порівняльного аналізу письмових, зображальних та речових джерел і спеціалізованої літератури з'явилася можливість для подальшої систематизації та вивчення різноманітних типів і варіантів традиційного взуття тюркського й тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст. Під час висвітлення даної проблеми у дисертаційному дослідженні використана загальновідома термінологія та визначення понять, що характеризують типи, форми, основні технологічні операції та матеріал виготовлення, конструктивні особливості деталей, декорування і кольорову гаму виробів.

Перед тим, як звернутися до порівняльної характеристики типів взуття, необхідно зауважити, що часто у той період представники тюркського та тюркомовного населення Криму ходили босоніж вдома, нерідко на вулиці можна було зустріти без взуття малозабезпечених містян, а також жінок з дітьми у межах свого двору або села [448, с. 17; 510, с. 232; 252, с. 104, 220, 231].

У тюркських та тюркомовних жителів краю існувало декілька типів взуття низьких і високих форм, де основним матеріалом виготовлення була шкіра волів «огюз терісі», кіз «ечкі терісі» та овець «к'ой терісі». Важливу роль у процесі створення виробів відігравали економічні чинники, насамперед, особливості ремісничого цехового та кустарного виробництва, наявність декількох власних великих центрів з виробництва сировини (шкіра «терісі», сап'ян «сахтіян») та створення взуття, що забезпечували своєю продукцією населення практично всього півострова. Сап'ян – основний матеріал виготовлення більшості варіантів взуття – це вичинена фарбована козяча або овеча тонка та м'яка шкіра, оброблена шляхом дублення рослинними екстрактами. Як зазначають дослідники та мандрівники кінця XVIII – початку XX ст., головними дубильними рослинами з тонідоносними та фарбувальними властивостями, які використовували для вичинки й дублення цих шкір на півострові, виступали сумах дубильний (Rhus coriaria L., шкіряне дерево,

використовували відвар з листя), дуб «емен» / «меше» (Quercus, кора й жолуді) та кизил «кизилчик'» (Cornus mas L., листя). У Криму ремісничими центрами виготовлення сап'яну були міста передгір'я та степу півострова, насамперед, це Бахчисарай, Карасубазар, Сімферополь та Євпаторія [477, с. 35, 37, 44; 451, с. 55, 59; 529, с. 170; 256, p. 202-203].

Шевці та чинбарі зазначених вище міст – чоловіки з-поміж тюркського та тюркомовного населення Криму – майже повністю забезпечували потреби кримських мешканців як червоним, жовтим, рідше чорним та коричневим якісним сап'яном власного виробництва, так і готовими виробами різного сап'янового взуття [530, с. 119; 252, с. 251; 474, с. 259; 387, с. 23; 412, с. 23; 343, с. 394].

Для обладнання лавки шевця необхідно було виготовити стіл та стілець для роботи, підготувати різноманітні ручні інструменти: дерев'яний прес «мушта», металеві лещата «джильде», шевські дерев'яні та металеві молотки «чьокюч» (для стискання і вирівнювання поверхонь та оформлення перфорацій (отворів)) і розкрійні ножі односторонньої та двосторонньої заточки «пичак'» (для нарізування шкіри й шерфування), шила «біз», нитки «йип» та голки «іне» / «йине» (для поєднання деталей), шліфувальні та лощильні інструменти (дерев'яні поліровані палиці «ачкан-аг'ач»), дерев'яні колодки різних розмірів, шкіряні устілки «табанлик'» для взуття, картонні шаблони для створення підошви «табан», інструменти для обробки дерева «морперч», «наве кескичлер» тощо. Взуттєва колодка була базовим інструментом створення зшитого взуття, від її розмірів і форми залежали розміри виробу відповідно до антропометричних даних стопи людини. Відповідно до певного типу взуття (черевики, туфлі) кримські ремісники використовували суцільні затяжні або з випиляним клином колодки [358, с. 22-23; 80; 58; 59; 108; 117; 293, с. 336-337; 402, с. 13] (див. рис. Е.1.1 – Е.1.4).

У результаті, матеріал виготовлення та різноманіття типів традиційного взуття в Криму залежали від природних умов, економічного становища місцевих мешканців та від характеру їхньої господарської діяльності,

обумовлювали техніку виробництва елементів, які з’єднували стягнутим та зшитим способами.

Типи й варіанти традиційного взуття кримських татар, кримських караїмів, кримчаків і кримських циган-гурбет розподілялися за основним матеріалом виготовлення на шкіряні, дерев'яні зі шкіряним верхом та вироби зі шкіри й тканини (комбіновані). Їх систематизовано за морфологічним принципом і розподілено за наявністю або відсутністю конструктивного елементу (халяви) на дві групи: низьке взуття (туфлі, капці, постоли, черевики, колодки; Група 1); високе взуття (півчоботи, чоботи; Група 2).

Традиційне взуття (чоловіче, жіноче та дитяче) об’єднано в типологічні ряди, в основу яких покладено принцип крою, який є базовим технологічним вирішенням задачі пристосування матеріалу до форм людського тіла. Згідно з ним та технологією виготовлення, усе взуття розподілено на підгрупи, що мають стійке поєднання ознак: стягнене одношарове взуття (формувалося за допомогою деформації матеріалу, шляхом згинання й стягування суцільної заготовки навколо стопи, без пришивної підошви й каблука) (постоли, Група 1, Підгрупа 1) та зшите багатошарове взуття (має чітко окреслену по ступні тверду підошву, пришиті до неї окремо викроєні деталі верху) (капці, туфлі, черевики, Група 1, Підгрупа 2; Група 2). Виділено також варіанти виробів, що відрізнялися завдяки наявності різних конструктивних елементів та специфіки декору.

У повсякденному костюмі тюркських і тюркомовних мешканців Криму зазначеного періоду поширеними були постоли «чарик» / «чарих» (кримські татари, кримські караїми, кримчаки, кримські цигани-гурбети) (Група 1, Підгрупа 1, Тип I) [300, с. 53; 232, с. 101; 564, s. 41]. Їх шили переважно з овечої та козячої сиром’ятної шкіри, яку попередньо просолювали й очищували від вовни та залишків жиру ножем, вимочуючи у воді. Завдяки цьому «чарик» були легким, зручним та водночас міцним взуттям.

Постоли складалися з основи (низ і верх) та ремінців-зав’язок (кріплення). Підошву «чарик» (низ) за розмірами робили значно більшою за

контур ступні, тому вона закривала пальці, підйом та п’яту. Разом із союзкою, задником і боковинами (верхом) підошва була спільною складовою однієї деталі крою, яка формувала модель виробу шляхом деформації шкіри під різними кутами за допомогою стягування її країв [448, с. 24] (див. рис. Е.2.2; Л.4.2).

Судячи з образотворчих джерел кінця XVIII – першої половини XIX ст., спочатку для створення постолів використовували суцільний шматок шкіри овальної форми шириною 20-22 см, де при формоутворенні виробу не використовували з'єднувальних швів (Підтип І). Проте така заготівка під час зморщування утворювала великі складки, які в процесі тривалого використання стискували верхню частину стопи, натирали пальці, утворюючи потертості та мозолі. Зауважимо, що тильна сторона стопи людини є дуже чутливою до стискування через те, що розгалужена мережа кровоносних судин і нервів стопи добре захищена м'язовою тканиною і шаром жиру підошви й слабо – з верхньої частини. Тому з середини XIX ст. змінюється форма заготівки для «чарик» та її спосіб з’єднання з іншими конструктивними елементами. Майстри почали використовувати для створення цього типу взуття прямокутний шматок шкіри, де з одного боку зрізали кути для утворення закругленої форми задника, а з протилежного боку залишали гострі кути, з'єднуючи їх в передній частині деталі, та міцно зшивали їхні краї з зовнішнього боку стачним швом, щоб перед «чарик» був щільно закріплений і не пропускав вологу (Підтип ІІ). По краях всього периметру виробу (Підтип І) або його частини (без носової зшитої ділянки) (Підтип ІІ) для його подальшого прикріплення на нозі рівномірно пробивали невеликі наскрізні отвори й пропускали через них ремінну обору. Останню робили у вигляді вузьких шкіряних ремінців довжиною від 1 до 3 м, які кріпилися таким чином, щоб їхні кінці виходили з передньої та задньої частини виробу паралельно. У результаті, ногу ставили на заготівку й обтягували нею стопу, збираючи шкіру за допомогою довгих ремінців. Зауважимо, що під час зморщення ногу разом із виробом додатково опускали у воду, щоб розтягнути та розім'яти шкіру основи, надаючи їй можливість

створити необхідну модель певної форми ступні, яку вона набувала після висихання. Довгі ремінці традиційно обмотували ноги спіралеподібно або хрестоподібно, закріплюючи їх вузлом під колінами [417; 530, с. 55, 127].

Завдяки простому способу виготовлення основи та її регулюванню шкіряними зав'язками, постоли могли використовувати для створення взуття будь-якого розміру ноги. Зазвичай такі постоли робили гостроносими, а висота їхньої п’яти коливалася від 1 до 4 см. Окрім того, висота задника могла залежати від того, на що саме взували постоли, наприклад, низький варіант носили разом із в'язаними шкарпетками «чорап» / «к'алчин» (кримські татари, цигани-гурбети, кримські караїми та кримчаки), трохи вищий (доходив до кісточок) – з суконними онучами «булгар-сарди» (степові кримські татари). Найчастіше за все шкіряні постоли були різних відтінків коричневого та жовтого (переважно палевого) кольорів. Відзначимо, що основа цього типу взуття в поєднанні з кріпленням (ремінцями) у тюркського та тюркомовного населення Криму мали також загальну назву «кюс». Воно було поширене серед дітей та чоловіків (насамперед, чабанів, ремісників, садівників і хліборобів). «Чарик» шили на замовлення у кустарів, однак, через нескладний крій та наявність необхідної сировини для виготовлення чоловіки, особливо чабани в горах або в степу, створювали їх самостійно [308, с. 722; 246, с. 398-399; 368, с. 136; 198].

Декорування такого повсякденного (переважно робочого) взуття майже не передбачалося, тому що будь-які зайві отвори та проколи могли призвести до швидкого зношування елементів. Постоли могли лише відрізнятися різними швами на носках та способами кріплення ремінців до основи [485, с. 28; 588, с. 129]. Використовували лише декілька способів прикріплення ремінців до шкіри, що виконували як утилітарну, так і естетичну функції. Так, за допомогою спеціальних способів скріплювання й декорування (обплетення або протягування) створювалися візерунки та переплетення одинарним стібком по краю виробу. Під час обплетення (Підтип I, II; Варіант 1) після перфорації краю постолів шкіряний ремінець за допомогою шила або пінцета пропускали через

перший отвір, обертали навколо краю деталі і пропускали через другий отвір, знов підтягуючи. Зауважимо, що через кутовий отвір ремінець пропускали не менше двох разів. Під час горизонтального протягування (Підтип I, II; Варіант 2) наскрізні отвори робили по краю виробу, де вони розташовувалися на однаковій відстані один від одного. Шкіряні ремінці пропускали через отвори пінцетом в один ряд, вони утворювали орнамент з рівномірно повторюваних мініатюрних прямокутників. Після протягування для вирівнювання і згладжування країв виробу необхідно було їх зволожити й простукати дерев'яним молотком. Іноді шов, розташований у передній частині виробу, також могли додатково декорувати фігурним плетенням з тонкого шкіряного ремінця-обори (Підтип II, Варіант 3) (див. рис. Е.2.1; Ж.6.1).

Необхідно зазначити ряд переваг, завдяки яким цей тип взуття широко використовували тюркомовні жителі краю упродовж усього періоду дослідження: по-перше, зручність та швидкість техніки виготовлення; по-друге, можливість носити постоли у різні пори року, навіть узимку (всесезонність); по-третє, їх можна було зробити для ноги будь-якого розміру, що відігравало важливу роль в дитячому костюмі, оскільки «чарик» були одним з перших типів взуття, який починали носити малюки; по-четверте, постоли стягували (зморщували) однаково на лівий і правий бік, вони підходили на будь-яку ногу, через те у разі найменшого дискомфорту, пов'язаного з натиранням, постоли можна було поміняти місцями та взагалі швидко замінювати зіпсовані деталі. Головним недоліком такого взуття було те, що воно швидко протиралося, особливо під час використання у гірській кам'янистій місцевості, тому майстри робили для замовника на сезон по декілька пар «чарик».

Слід сказати, що загалом традиційне взуття зазначених жителів регіону відрізнялося між собою ступенем відкритості верху та способом закріплення його на нозі. Зшите взуття (Група 1, Підгрупа 2, окрім колодок; Група 2) у порівнянні зі стягнутим (Група 1, Підгрупа 1) характеризувалося більшою складністю крою та різноманітністю конструктивних елементів і типів, наявністю вшивної підошви, декоруванням деталей верху, різнобарвною гамою

кольорів, було більш міцним та зручним у повсякденному використанні. Виготовлялося зшите шкіряне взуття, як правило, на праву та ліву колодку. У процесі виробництва для нього застосовувалися оздоблювальні операції механічного (шерфування, шліфування, чистка, полірування) та фізико-хімічного (вощіння, фарбування та дублення органічними речовинами) характеру. Ці процеси сприяли ефективному захисту ніг від промокання під час опадів, покращували властивості матеріалу виготовлення, дозволяли зменшити кількість недоліків поверхні виробу тощо.

Поширеним домашнім і вуличним взуттям серед зазначених вище мешканців Криму були м’які капці «папуч» (без задників, лише шкіряна союзка й тонка тверда підошва, без підборів) (Група 1, Підгрупа 2, Тип II), які стали відомі у Криму з кінця XVIII ст. Сап’янові капці (Підтип I) та рідше вироби із замші (Підтип II) або тканини (Підтип III), як правило, викроювалися з язичком в області підйому стопи, вони мали в міру тупий або загострений носок і тонку шкіряну рівну підошву. На ранніх зразках жіночих «папуч» кінця XVIII – початку XIX ст. зустрічалася танкетка (суцільна клиноподібна підошва, більш висока в районі п'яти), яка робила більш ефективним взуття під час негоди. «Папуч» шили з червоного та жовтого сап’яну, але на ранніх варіантах зустрічалися також капці коричневого та чорного кольорів (найчастіше у чоловічих зразках) [140; 141; 246, с. 400; 485, с. 24; 29; 525, с. 83; 407, с. 248; 228; 210] (див. рис. Л.8.1; Л.9.2; Л.12.1; Л.12.2; Л.15.1; Л.21.1).

Загальновідомо, що декорувалися лише жіночі капці, але теж дуже рідко, через те, що будь-які отвори, нанесені на носок та союзку у процесі вишивки чи аплікації, призводили до швидкого зношування і псування взуття. Повсякденні та святкові капці прикрашали лише заможні мешканці півострова, які могли дозволити собі часту зміну взуття, менш забезпечені представниці тюркського та тюркомовного населення Криму декорували лише святкові варіанти «папуч». У своїх щоденниках мандрівники часто вказували на те, що «папуч» відрізнялися м'якістю, гнучкістю, легкістю матеріалу та яскравістю кольорової гами виробів. Часто демісезонні капці жінки та чоловіки носили влітку на босу

ногу, а також взували на вовняні шкарпетки та півпанчохи «чорап» / «к’алчин» [465, с. 143; 404, с. 395; 549; 152; 301, с. 317] (див. рис. Л.19.2).

Вуличними та домашніми були також традиційні сап'янові туфлі «терлік» / «папуч» (кримські татари, цигани-гурбети, кримські караїми та кримчаки) (Група 1, Підгрупа 2, Тип ІІІ, Підтип І) [479, с. 45]. Ці напівзакриті туфлі на низькому ходу, які кроїли з язичком на підйомі стопи, були м'якими та комфортними. Верх подібного взуття складався з передньої частини із суцільнокрійного носка (загостреного і злегка піднятого) та союзки, що поєднувалася боковими нитковими швами із задником, висота останнього зазвичай була трохи нижче кісточок (Варіант 1). У костюмному комплексі кримських тюркомовних жителів зустрічалися також «терлік» і без задника (Варіант 2) (див. рис. Л.19.1; Е.3.1; Е.3.2; Н.1.1 – Н.1.4).

Низ цих зразків складався з пласкої товстої рівної підошви, де задля більшої стійкості виробу (насамперед, у жіночої моделі) іноді до підошви додавали низький широкий каблук висотою до 1,5 см та шкіряні тонкі устілки. Жіночі туфлі прикрашалися золоченим гаптуванням (техніки «букме» і «мик’лама», рослинний орнамент, який наносили шовковими, позолоченими або посрібленими нитками та шнурками на союзку), накладною аплікацією («ног'ай тікіш», рослинні мотиви) та вставками шматочків шкіри іншого кольору (червоні смужки). У Криму «терлік» використовували у побуті протягом усього періоду. Традиційно туфлі в процесі виготовлення фарбували в жовтий, червоний, коричневий, чорний та інші кольори. У деяких зразках задник мав невеликий, випущений вгору язичок. Як відзначають очевидці, ці туфлі також були вельми зручними у використанні та стали широко розповсюдженим типом взуття серед тюркського та тюркомовного населення півострова [103; 104; 275, с. 115, 351; 392, с. 12; 535, с. 697-698; 292, с. 72; 237, с. 170].

Туфлі «ємені» (Група 1, Підгрупа 2, Тип ІІІ, Підтип ІІ) спочатку робили в Ємені, потім – поширилися в Османській імперії (центр виробництва – м. Антеп (сучасн. Південно-Східна Анатолія, м. Ґазіантеп)). У Криму подібні

туфлі представлено в традиційному костюмі тюркомовного населення з початку XIX ст. Їхня назва, імовірно, походила також від імені турецького шевця Йемені Екбера. Цей тип взуття робили з низькими підборами або без них, більшість виробів мала товсту підошву, гострий, загнутий вгору носок («пташиний дзьоб»), суцільну союзку, яку часто викроювали разом з язичком в області підйому ступні. Фарбували «ємені» у темні кольори, насамперед, у відтінки червоного, коричневого та чорного [388, с. 50; 407, с. 248-249]. Як і капці, такі туфлі відрізнялися зручністю та були універсальним взуттям, їх носили влітку на босу ногу, а в холодну пору року вдягали на «чорап» та «к'алчин».

Вуличні черевики, висота задника яких була трохи вище кісточок (Група 1, Підгрупа 2, Тип IV), взували поверх іншого зшитого взуття, наприклад, «папуч» або «терлік», їх особливо широко використовували взимку. На Південному узбережжі Криму у кримських татар чоловічі моделі мали назву «чизма» / «коревле», у передгір'ї у кримських татар і кримчаків – «к'атир», у кримських караїмів – «каревле», а в степових районах краю у кримських татар – «аягкап» (Підтип I). Жіночі домашні та вуличні черевики називалися «мечет» / «аягкап» (Підтип II). Загалом це було глибоке взуття, яке виготовляли з жовтої шкіри (палевий відтінок) на вшивній твердій та щільній підошві. Верхня частина «к'атир» була з більш м'якої та еластичної шкіри, повністю закривала тильну частину ступні та мала невисокий підйом стопи. Черевики або кроїли з високим задником (Підтип I, II, Варіант 1), або без нього (Підтип I, II, Варіант 2). Їх могли також робити з невисоким квадратним каблуком на підківці, вірогідно, саме тому вони отримали назву «катир» (тур. – «тріскучі»). Як згадують мандрівники у своїх нотатках, подібні черевики мали масивний вигляд і здавалися зовні дуже важкими, нерідко виконували роль змінного взуття, за зовнішнім виглядом нагадуючи калоші. Пізніше, на початку XX ст., для допоміжного кріплення на нозі простих робочих чоловічих черевиків використовували пришивні додаткові ремінці «джорме» з пряжкою або шнурками. За формою вони стали подібними до сандалет (закритого взуття, що

мало передню частину і закритий задник) (Підтип I, Варіант 3) [232, с. 153; 571, с. 40; 337, с. 9; 520, с. 167; 485, с. 27; 188].

За короткий період, з останньої чверті XIX до перших десятиліть XX ст., взуття зазнало найбільш глибоких модифікацій, ніж упродовж кількох попередніх століть. На території Криму разом із традиційними стали використовуватися нові типи (варіанти) шкіряного взуття. Так, серед представників дослідженого населення, особливо з-поміж заможних містян та селян і молоді, поширилося уніфіковане стандартизоване шкіряне взуття фабричного виробництва: 1) штиблети – шкіряні чоловічі черевики висотою до кісточок або трохи вище, із завуженим носком, з еластичними боковими вставками (резинками), розташованих у низьких халявах, завдяки останнім подібне взуття стало легше знімати та взувати; 2) шкіряні черевики нового зразка з відкритою шнурівкою, у яких боковини (берци) нашивалися поверх союзки; 3) жіночі туфлі на невисоких підборах темних кольорів [331, с. 30].

Комбіноване дерев'яне взуття зі шкіряним верхом (Група 1, Підгрупа 3) представлено жіночими та рідше чоловічими колодками (ходулі) (Тип V) і робочими чоловічими черевиками (Тип VI). Колодки «табандрик» (кримські татари, район Бахчисараю), «налин» (кримські татари, район Ялти, кримські караїми, гурбети; передгір'я, степ) і «нал» у кримчаків носилися в негоду, а також при відвідуванні лазні. Вони були у вигляді суцільної танкетки й платформи на двох підставках, де висота останніх у жіночих виробах доходила до 15 см. «Налин» виготовлялися з легкого дерева, зазвичай чорної тополі. Спочатку під передній і задній кінець підошви прилаштовували дерев'яні ніжки, а потім вирізали підошву, на верхню частину якої додатково набивали невеличкі цвяхи, щоб нога не ковзала. До підошви в області підйому ступні прикріплювали широкий ремінь, куди вставлялася нога. Колодки носили на вулиці, перш за все, під час негоди (дощу, селевих потоків), щоб не забруднювати верхнє шкіряне взуття та низ одягу, а також у лазні, де «налин» оберігали ступні людини від гарячої підлоги. Як згадують мандрівники, у виробах з невисокою гладкою платформою, де листоподібна п'ята переходила в

каблук, жінки та дівчата могли пересуватися доволі швидко. Святкові жіночі дерев'яні колодки мали витончені форми, полірувалися і прикрашалися різьбленням, інкрустацією з перламутру, чеканкою зі срібла та інтарсією (вставками з різнокольорового дерева). Низ чоловічих робочих черевиків типу «сабо» виготовляли з дерева (переважно з тополі), вони також мали товсту підошву з невеликими підборами, тонку устілку, м’який шкіряний верх, який закривав пальці та підйом стопи. Деталі виробу (низький задник, суцільна союзка) з’єднували між собою нитками, шкіру верхньої частини черевик прикріплювали до підошви за допомогою металевих цвяхів та прошивали нитками [485, с. 35; 243, с. 176; 435, с. 282; 33-35; 465, с. 143; 468, с. 594; 337, с. 9; 33] (див. рис. Е.4.1 – Е.5.1; Л.3.2; Л.10.2).

До Групи 2 належить шкіряне взуття (чобітки та чоботи), що має у своєму складі особливу деталь – халяву.

Вдома взимку і на вулиці влітку ходили в легких сап'янових чобітках (півчобітках) «мєст» / «ічік» (кримські татари, цигани-гурбети, кримські караїми, кримчаки) (Група 2, Тип І). Вони шилися на м'якій тонкій підошві, без підборів і набійок, халяви яких доходили до середини литок. Для молоді їх виготовляли зазвичай із жовтого та червоного, а для людей похилого віку – з чорного сап’яну. Півчобітки дівчат також часто гаптувалися позолоченими нитками і прикрашалися аплікацією. Жіночі «мєст» могли бути досить високими, з вузьким носком, без підбор, а в деяких зразках на верхній частині халяв з обох боків прикріплювали також по два вушка та шнурочки. Відзначимо, що таке взуття частіше зустрічалося у міських жителів серед дорослих та дітей, окрім того, у хлопчиків воно відрізнялося більш широкою та низькою халявою (трохи вище кісточок) [485, с. 24, 28; 243, с. 174, 176; 106; 107; 530, с. 8; 286, с. 153; 468, с. 592; 203; 207] (див. рис. Е.6.1; Л.5.2; Л.6.1; Л.6.2; Л.11).

У традиційному костюмі заможних чоловіків тюркського та тюркомовного населення Криму використовувалися хромові та рідше сап’янові чоботи «чизма» чорного, іноді червоного (у степових кримських татар)

кольорів, які шили на твердій рантовій підошві з високою халявою (до і вище колін) (Група 2, Тип II). Упродовж окресленого рамками дослідження періоду взуття даного типу зазнало ряд змін. На початку XIX ст. «чизма» робили на невисоких підборах, гостроносими, у яких високі халяви щільно обтягували стопу і різко розширювалися від кісточок до середини гомілки. З кінця XIX ст. – на початку XX ст. чоботи мали тверду рантову підошву з підборами, верх виробів складався з трьох деталей (задника, союзки (носок з боковинами кроїли разом) та вузької високої халяви (до колін)). Подібне взуття добре тримало форму, забезпечувало комфорт носіям за будь-яких погодних умов [485, с. 24-25; 275, с. 348; 229, с. 53; 527, с. 28; 565, s. 76; 239, с. 44; 400] (див. рис. Е.6.2; М.1.2; М.1.4).

Серед особливостей, пов’язаних з використанням традиційного взуття, визначено наступні:

1. Згідно з системою традиційних уявлень тюркського та тюркомовного населення Криму, взуття, торкаючись землі та контактуючи через неї з потойбічною нечистою силою, сприймалося ним як сакрально нечистий елемент строю, що, імовірно, послужило причиною виникнення ряду звичаїв і заборон, пов’язаних з цим компонентом вбрання. По-перше, взуття не носили всередині архітектурних споруд, призначених для здійснення богослужінь і релігійних обрядів (мечеть, кенаса (друга частина для чоловіків «шулхан»), к'аал), у суспільно-релігійних школах (мідраш, мектебе), а також часто і всередині власних будинків, залишаючись босоніж або у шкарпетках, усе взуття ставили біля порога приміщень. По-друге, для людини вважалося найсильнішою образою, якщо в неї навмисно кидали черевик. По-третє, не можна було повертати туфлі підошвою догори, бо вважалося, що на неї присутня нечиста сила, яка може наврочити носію. Взуття також не клали до могили покійного (кримчаки), не зустрічається воно і в переліку шлюбних договорів «шетар» у кримських караїмів [560, с. 60; 344, с. 217-218, 226-227; 287, с. 194-195; 246, с. 398-399; 235, с. 331; 409, с. 26; 252, с. 104; 348, с. 425;

364, с. 60; 313, с. 208-209, 131; 474, с. 261; 321, с. 149; 232, с. 110; 342, с. 38; 264, с. 673; 510, с. 233].

2. Разом з тим, взуття використовували і як оберіг від наврочення та хвороб. По-перше, господарки (кримські татари) прив'язували старий черевик «катир» на шию худобі, особливо коровам, які давали багато молока, щоб зберегти їх від заздрісного ока сусідів. По-друге, якщо дитина (віком до трьох років) у кримчаків довго плакала, тоді, щоб її заспокоїти, необхідно було злегка доторкнутися до її губ домашнім капцем «папуч» [376, с. 124; 284, с. 603].

3. Повір'я та звичаї з використанням взуття, пов'язаних з любовною магією та обрядами на сімейних святах (весільний цикл). По-перше, під час проведення у XIX ст. кримськотатарського обряду сватання «сьоз кесим» (кримськотат. – «відрізати слово»). Так, якщо дівчина не хотіла виходити заміж за хлопця, а її родина остаточно вирішила відмовитися від весілля, тоді, щоб не образити своєю прямою відмовою сватів, які завітали до додому нареченої, взуття гостей ставили носовою частиною у зворотньому напрямку від порога. Пізніше до дверей виходив представник нареченого і дивився, у який бік направлено взуття. Якщо відвернуте взуття було знаком відмови, тоді він непомітно подавав сигнали сватам, щоб гості залишили будинок дівчини, а якщо взуття залишалося на своїх місцях, тоді гості та господарі далі продовжували обряд сватання. По-друге, у процесі весільної церемонії кримчаків та кримських караїмів наречена повинна була встигнути непомітно наступити молодому на «папуч», щоб після весілля панувати у молодій родині [284, с. 603; 497, с. 115].

4. Повір'я й звичаї з використанням взуття, що були пов'язані зі святковими обрядами у ремісничому виробництві, зокрема у процесі проведення свята «кефериш» (Бахчисарай) / «реван» (Карасубазар) (у червні, у районі міського саду, на спеціально підготовленому майданчику), на якому цехові керівники посвячували нових торговців та ремісників у звання майстрів «уста» і бажали їм успішної роботи та добробуту (у залежності від необхідної кількості майбутніх майстрів відбувалася ця подія традиційно один раз на 10,

15 або 25 років). Так, мулла під час церемонії знімав туфлі «терлік» і босоніж проводив нових майстрів до нагіба (голова ремісничого цеху – духовне звання людини, яка за походженням вважалася прямим нащадком Пророка Мухаммеда), якому вони цілували руку й отримували благословіння на початок своєї справи [411, с. 53; 398, с. 23, 50; 529, с. 172-173; 323, с. 138].

Заможні жителі мали декілька пар взуття, які носили одночасно. Відмінностей у крої чоловічого та жіночого зразках практично не спостерігається. Жіноче взуття відрізнялося лише розміром і наявністю декору переважно рослинного орнаменту – оберегу від хвороб і наврочення (техніка «букме» і «мик'лама») на верхній частині виробів. Діти, жінки (особливо в селах) та загалом незаможна частина населення регіону часто ходили босоніж. Першим взуттям для дітей були шкіряні постоли «чарик». Хлопці та дівчата шлюбного віку й одружені молоді мали усі типи та варіанти взуття, яке відрізнялося якістю, яскравістю різноманітних кольорів та вишуканим оздобленням (особливо жіночі вироби). Люди середнього та похилого віку віддавали перевагу стягнутому взуттю (постолам) або м'яким туфлям темних кольорів з невеликою кількістю орнаментальних деталей (жіноче взуття) або зовсім без оздоблення.

На завершення відзначимо, що взуття як складова частина традиційного строю тюркського й тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст. мало важливе значення для мешканців регіону: визначало соціальний статус людей, статево-вікову диференціацію; відбивало етичні та естетичні вподобання, було наділено магічними властивостями та використовувалося в обрядах життєвого циклу тощо.

Отже, основні компоненти традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення півострова зазнають поступових трансформаційних змін упродовж кінця XVIII – початку XX ст.

Пелюшки, як перші елементи одягу дитини, використовуються до того часу, поки вона не починає ходити, тоді до складу її вбрання входить довга сорочка та постоли, пізніше додаються штани, сукня або каптан, куртки тощо.

У результаті, сорочка та штани виступають одними з перших обов'язкових елементів одягу в костюмному комплексі кримських татар, кримських караїмів, кримчаків та циган-гурбет. Вікова диференціація простежується на прикладі довжини рукавів і подолу наплічного одягу (чим коротше рукав або поділ одягу, тим молодше володар вбрання), а також відбивається на ширині клинів чоловічих шаровар (чим ширші, тим старше носій).

У верхньому одязі з другої половини XIX ст. одночасно представлено традиційні та нові елементи й деталі – комір-стійка, комір типу «косоворотки», втачні манжети, підкладка, фабричні тканини. З останньої третини XIX ст. рукави у верхньому наплічному вбранні стають вужчими, на жіночих варіантах суконь, курток та сорочок в області плечей з'являються широкі складки. З кінця XIX ст. поширюються елементи європейського костюму, перш за все, з-поміж південноузбережних, передгірських кримських татар, кримських караїмів і кримчаків, які жили у містах. На початку XX ст. більша частина кримських татар, кримських караїмів, кримчаків та циган-гурбет майже не носили у повсякденному житті довгополі каптани, розпашні сукні та сорочки, шаровари побутували у літніх чоловіків та дітей (більш архаїчні варіанти). У цей період жіноче верхнє вуличне покривало типу «феред же» виконувало лише обрядове значення й також не використовувалося щодня. У всіх груп населення в комплексі одягу з'являються піджаки, у кримчаків та караїмів – світла манишка під них, чоловіче взуття замінюється на фабричні чоботи з резинками на боковинах та шнурками, а жіночі туфлі мають вищі підбори та незагострені носки. До середини 1930-х рр. традиційні компоненти одягу та взуття виходять з ужитку.

Складові костюму як єдиного комплексу розвивалися відповідно до соціальних норм життя тюркомовних громад Криму, естетичних вподобань носіїв строю. Особливо ці зміни позначилися в традиційному вбранні заміжньої жінки, оскільки саме після весілля відбувався цілий ряд схожих перетворень; використання верхнього вуличного покривала типу «феред же» (кримські татари, кримські караїми, кримчаки) і поясної шалі; після народження дитини

необхідним ставав грудний вертикальний виріз мисом для сорочки та сукні (у всіх представлених у дослідженні етнофорів). Сукні для дітей та літніх жінок декорували більш скромно, проте дитячі варіанти виготовляли з яскравих і найкращих за якістю тканин. Молодь орієнтувалася на міську моду османів або європейські зразки вбрання. У зв'язку з міграцією жителів степових районів до Османської імперії серед кримських татар відбувається уніфікація елементів костюму, поступово стираються локально-регіональні особливості через переселення жителів передгір'я та узбережжя до степової частини півострова.

Під різноманітне взуття тюркські та тюркомовні мешканці півострова носили вовняні шкарпетки або півпанчохи «чорап», «сирли чорап», які кріпилися до ноги за допомогою підв'язок «чорап-бав» / «к’алчинбав» (святкові варіанти розшивалися золоченими нитками).

Домашнім та вуличним в теплу пору року шкіряним взуттям були капці «папуч», туфлі «терлік» і «ємені» з піднятими вгору носками, сап'янові півчобітки «мєст». Вуличним чоловічим взуттям стали черевики «катир» у вигляді калош, жінки подібні зразки носили вдома взимку. У якості робочого та повсякденного чоловічого взуття виступали шкіряні постоли «чарик» та черевики на дерев’яній підошві зі шкіряним верхом типу «сабо». Хромові високі чоботи на твердій рантовій підошві носили переважно заможні жителі регіону. У негоду та під час відвідування лазні поверх туфель, півчобітків тощо взували дерев'яні колодки (ходулі) «налин» / «табандрик» / «нал» (жінки взували частіше, святкові варіанти були нерідко високими, прикрашалися інкрустацією та різьбленням; чоловіки носили рідше низькі вироби, які майже не прикрашалися).

РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ДОДАТКОВИХ КОМПОНЕНТІВ КОСТЮМУ ЯК НЕВІД'ЄМНОЇ ЧАСТИНИ ТРАДИЦІЙНОГО ВБРАННЯ

Додаткові компоненти вбрання суттєво доповнювали головний комплекс строю, що складався з одягу та взуття. Більшість з цих елементів мала знаковий характер, специфічні риси та використовувалася у побуті носіїв у залежності від життєвої ситуації. На базі музейних предметів, іконографічних пам'яток, джерел документального й особистого походження, розвідок вчених створено типологію основних розповсюджених елементів, що гармонійно відображали художній образ костюму, грали важливу роль у традиційно-побутовій культурі етнофорів, виступаючи важливою частиною комплексу.

3.1. Головні убори

Головні убори як обов'язковий компонент вбрання часто представляли самостійну деталь костюму, а іноді були складовими елементами в самому уборі. Виділено нижні та верхні, домашні та вуличні групи. Жіночі головні убори відрізнялися великою різноманітністю варіантів: хустки, шарфи, налобні пов'язки, шапочки, чалми, покривала. Вони відповідали віковій і соціальній категорії їх володарів. Завдяки реформі 1826 р. та іншим законам щодо вбрання, проведених в Османській імперії, замість тюрбана та шкіряних шапок у Криму також набувають широкого розповсюдження шапочки «фес» і смушеві шапки. Слід зазначити, що в цілому головні убори ділилися за формою, матеріалом виготовлення та способом носіння. До Групи 1 належать головні убори на основі (з дном) – різноманітні шапки певної форми із тканини, хутра та шкіри. Шапки зі шкіри й тканини складають Підгрупу 1 (тюбетейки, фес, високі та низькі шапки з хутряним околишем), а шапки з хутра – Підгрупу 2 (смушеві та овчинні шапки). За основними формами головні убори Групи 1

ділилися на митроподібні, яйцеподібні (до 1830-х рр.), циліндричні, конусоподібні, півсферичні. Головні убори без основи складають Групу 2, де способом кріплення та носіння на голові є: навивання (Підгрупа 1, тюрбан, чалма), пов'язування / покриття (Підгрупа 2, хустки, рушникоподібні покривала тощо), накидування (Підгрупа 3, капюшон).

Описи шапок (Група 1), залишені очевидцями та мандрівниками кінця XVIII – початку XX ст., часто суперечливі, хоч і наводяться стосовно одного й того ж головного убору, вони характеризуються як загострені ковпаки або загострені шапки з хутряною опушкою, таким чином підкреслювалася їхня конічна форма і те, що вони були повністю хутряні або з верхом із тканини й хутряним низом. Аналіз зображальних і речових джерел показав, що у тюркського та тюркомовного населення Криму існував широкий асортимент шапок, які за кроєм, матеріалом виготовлення і декором розподілялися на декілька типів, підтипів та варіантів.

У чоловічому традиційному костюмі південноузбережних і передгірських кримських татар використовувалися в якості нижнього головного убору тюбетейки «такійя» / «так 'я» (Група 1, Підгрупа 1, Тип I, Підтип I), які були відомі з початку XIX ст. і широко побутували до 20-х рр. XX ст. Їх шили з тканин за формою голови, іноді оздоблювали вишивкою і додатково вздовж нижнього краю околиша пришивали тасьму. Рідко зустрічалися жіночі прямі циліндричні і конусоподібні плоскодонні шапочки даного типу. До середини XIX ст. на чоловічу нижню шапочку навивали тюрбан, чалму, а пізніше зверху вдягали «фес». Шапочки, окрім основи для вуличного убору, виконували також роль самостійного, домашнього головного убору, який не знімався з голови [267, с. 121; 485, с. 24; 198; 27] (див. рис. Ж.1.1; Ж.14.3).

У степових районах Криму нижні шапочки «рахчін» / «арахчін» (Група 1, Підгрупа 1, Тип I, Підтип II) носили степові кримські татари. Ці вироби мали форму півсфери і на початку XIX ст. шилися з м'якої шкіри або з бавовняних недорогих тканин, зимові варіанти могли кроїтися зі смужки (для околиша) і чотирьох трикутних клинів (для верхньої частини). Улітку «арахчін» також

носили як верхній убір. У багатих кримськотатарських чоловіків середнього віку шапочки розшивалися срібними нитками. Наприкінці XIX ст. їх стали виготовляти з сукна і розшивати золоченими нитками незалежно від віку та статку носіїв. Оздоблення таких шапок було подібним до тюбетейок казанських татар: підкреслюючи чотирьохклинне оформлення верху півсферичних тюбетейок, на кожному з клинів розміщували по одному великому орнаментальному мотиву [485, с. 27; 102; 349, с. 16; 335; 137; 298, с. 46].

Головний убір «фес» (тур. «fäs» – від назви м. Фес, Марокко) – кругла висока шапочка червоного кольору без крисів, найчастіше у формі усіченого конуса, з китицею (Група 1, Підгрупа 1, Тип II). Спочатку він був введений як формений чоловічий головний убір для османських чиновників та солдатів, але згодом отримав широке розповсюдження серед усіх верств населення Османської імперії, тому що не лише гармонійно поєднувався з традиційним костюмом населення, але й через конструктивні особливості був зручним у використання під час молитовних поклонів мусульман, на відміну від інших головних уборів, наприклад, капелюхів. Крім того, він вважався особливою ознакою приналежності до мешканця Османської імперії, навіть якщо його власник не був мусульманином, тому даний головний убір став популярним також серед представників різних релігійних конфесій, багатьох етносів імперії [420, с. 402; 354, с. 117; 212].

У Криму внаслідок збереження величезного впливу турецької моди на традиційне вбрання кримських татар, циган, кримських караїмів та кримчаків відбуваються зміни в елементах вбрання. На півострові головний убір «фес» отримує широке розповсюдження і вже як невід'ємна частина традиційного строю використовується до 20-30-х рр. XX ст. Даний тип головного убору був різноманітним за формою та декоративним оздобленням і входив до складу костюму практично всіх соціальних та вікових груп населення, частіше зустрічався у дітей, дівчат і молодих жінок.

Основними формами для створення кримських «фес» стали наступні геометричні тіла обертання: 1) прямий круговий циліндр, 2) прямий круговий

конус, 3) куля (сфера як поверхня кулі). Унаслідок цього традиційні «фес» кримських татар, циган-гурбет, кримських караїмів і кримчаків розподілено за похідними формами та висотою виробу на основні підтипи:

– Підтип I – прямий круговий циліндр високий (висота 7-8 см);

– Підтип II – прямий круговий циліндр низький (висота 3-5 см);

– Підтип III – усічений прямий круговий конус (висота 7-8 см);

– Підтип IV – півкуля (півсфера) (висота 6-7 см);

– Підтип V – усічена півкуля (усічена півсфера) (висота 5-6 см) [563, p. 85-86; 109-116; 452, с. 77; 530, с. 63, 65, 67; 485, с. 35; 180; 147; 148] (див. табл. Ж.2.1; рис. Ж.3.2; Л.9.1).

Необхідно зазначити, що «фес» півсферичний і форми усіченої півсфери (Підтип IV, V) були найбільш ранніми варіантами, трохи пізніше широке розповсюдження отримали шапочки циліндричної форми (Підтип I, II) (перша чверть XIX ст.), а з середини XIX ст. – у формі усіченого конуса (Підтип III). Невисокі убори зустрічалися в костюмі кримськотатарських мешканців на південному узбережжі, а також серед кримських караїмів. Найпоширенішими «фес» стали Підтипи I-III. Вони виготовлялися з картону, часто шилися на підкладці, складалися з круглого денця (верху) і щільного околиша (тулії). При створенні цього головного убору для кожного підтипу використовувався певний шаблон, відповідний до названих вище похідних геометричних форм. Спочатку «фес» шилися лише на замовлення (ручна робота ремісників і кустарів), а з другої половини XIX ст. центром фабричного виробництва даних головних уборів став Сімферополь [271, с. 864; 485, с. 35; 259, p. 274; 365, с. 277; 476, с. 19; 313, с. 176-177; 285, с. 66-67; 458, с. 193] (див. рис. Ж.3.1).

Залежно від матеріального достатку власника «фес» обшивали різними видами тканин: вовною, сукном, вельветом або оксамитом найчастіше червоного, бордового (упродовж XIX ст.) і чорного кольорів (на початку XX ст.). Жіночі «фес» (особливо у дівчинок та дівчат) прикрашали за допомогою різних способів і технік гаптування, їх носили в поєднанні з іншими різноманітними головними уборами, насамперед, з рушникоподібними

покривалами («шербенті», «марама»), хустками («баш-явлук», «чембер») [269, с. 37; 286, с. 154; 298, с. 42; 465, с. 143; 479, с. 18; 114; 115; 141; 235, с. 320; 267, с. 121; 306, с. 89].

Окрім звичайного варіанта без прикрас (шапочки чоловіків та літніх жінок), традиційні «фес» тюркського та тюркомовного населення Криму завдяки художньому оформленню є особливо цінним джерелом інформації. У дослідженні вони докладно розглянуті за основними способами декору, з урахуванням різних варіантів поєднання.

«Назар фесі» – фес (Підтип IV, V, Варіант 1, кримські татари), прикрашений навершям у вигляді бахроми (радіальні пучки ниток, які були випущені з центру денця і покривали верхній край околиша). Це були перші головні убори малюків, до «назар фесі» дівчинки часто додавався ще один ряд монет. Загалом особливе ставлення до дітей молодшого віку полягало у дбайливій турботі про їхнє здоров'я, бо вони частіше піддавалися захворюванням. Саме тому це навершя зустрічалося лише у маленьких діток і грало головну роль у захисті від наврочення та хвороб. Слід зазначити, що оберегами вважалися також і ті монети, які дарувалися малюкам близькими та родичами на другий день після народження (можливо, саме ці монети кріпилися на дівочі шапочки «назар-фесі» і «фес»). Слід наголосити, що у кримських караїмів дитячі шапочки перший раз вдягали новонародженим у день ім’янаречення [308, с. 720, 726, 729; 243, с. 175; 319, с. 702; 337, с. 12; 583] (див. рис. Л.15.1; Л.16.2).

«Пускуллі фес» – фес (Підтип III, Варіант 2, кримські татари, кримські караїми, кримчаки, гурбети), прикрашений довгою китицею «пускюль», випущеної з центру денця. Відзначимо, що поряд з простим «фес» без прикрас і «назар фесі» цей варіант головного убору, зазвичай червоного кольору і з тонкою китицею чорного або синього кольору, був широко розповсюджений в традиційному чоловічому костюмі як серед хлопчиків-підлітків, так і серед дорослих чоловіків. Найдорожчі варіанти китиць для «фес» зустрічалися у костюмі дівчат шлюбного віку, «пускюль» у даному випадку були або нанизані

з дрібних перлин (бідні замінювали перлини на бісер), або сплетені з тонкого сріблястого або золотистого шнурочка, які випускали як з центру денця, так і пришивали біля основи з боку. Плетені китиці складалися з ажурного ґудзика, тонкого шнурочка, розеток (техніка «букме») і бахроми, що збиралися в шнурок «топуз». Кінці таких плетених китиць часто прикрашалися блискітками «пул» [116; 485, с. 24; 397, с. 40; 465, с. 143; 535, с. 699; 31; 434, с. 8; 366, с. 210; 420, с. 404; 112; 113; 252, с. 243; 30; 527, с. 55; 261, p. 59; 208; 372, с. 37] (див. рис. Ж.3.2; Ж.4.1; Ж.4.2; Ж.14.1; Ж.16.3).

«Фес тепелік» – фес жіночий (Підтип I, III, рідше Підтип II, Варіант 3, та інші підтипи в поєднанні, кримські татари, цигани, кримчаки), прикрашений на денці металевим (найчастіше в техніці ажурної філіграні або карбування), бісерним чи вишитим навершям «тепелік» (наприклад, у техніці «мик'лама»). Поширеними варіантами центрального орнаменту навершя виступали рослинний візерунок (розетка «гуль») і солярний символ шести- та восьмикутної зірки «йилдиз». Якщо в загальну композицію декору до навершя «тепелік» входили монети, розташовані на околиші (тулії), тоді навершя з монетами мали один колір [275, с. 337; 581, с. 264; 420, с. 404; 465 с. 143; 51; 563, p. 85-86; 271, с. 864; 180]. Відзначимо, що традиційно за допомогою навершя «тепелік» поверх «фес» кріпилися головні покривала дівчат «шербенті» або жінок «марама» (див. рис. Ж.3.2; Ж.16.2).

«Алтинли фес» – фес жіночий (Підтип I, III, рідше Підтип IV, V, Варіант 4, кримські татари, цигани (дівчата), кримські караїми, кримчаки), прикрашений на тулії пришивними монетами «пуллар» різного ґатунку та їхніми імітаціями (у вигляді монет з набиванням «пан'»). Розташування монет фіксується по всьому околишу або лише в передній (налобній) частині виробу. Один ряд монет був призначений для дівчаток-підліток, а горизонтальні ряди монет або у вигляді трикутників – виноградних грон (3–4 ряди) – для дівчат шлюбного віку [292, с. 67; 177; 397, с. 27; 398, с. 27; 420, с. 403-405; 465, с. 143; 468, с. 593; 114; 164; 479, с. 18; 180] (див. рис. Ж.4.1; Ж.5.1; Ж.5.2; Ж.16.1; Ж.17.1; Н.2.1; Р.1.1).

«Мик'ламали фес» – фес жіночий (Підтип I, III, Варіант 5, кримські татари, кримські караїми, цигани-гурбети), декорувався рослинними мотивами за допомогою позолочених, посріблених шовкових ниток у техніці гаптування «мик'лама» (кримськотат. – «пришпилити») або «симакеч» (у Карасубазарі) [420, с. 405; 465, с. 143; 28; 535, с. 694; 268, с. 350; 392, с. 11] (див. рис. Ж.3.2; Д.18.1; Д.28.2).

«Букмелі фес» – фес жіночий (Підтип I, III, Варіант 6, кримські татари, кримські караїми), оздоблений рослинним орнаментом золоченими шнурками, рідше з кольорового шовку у техніці шиття «букме» [232, с. 101; 403, с. 37, 113; 28; 535, с. 694] (див. рис. Ж.3.2).

«Шертлі фес» – фес жіночий (Підтип II, Варіант 7, кримські татари, кримські караїми, кримчаки) з чорного оксамиту, прикрашений вузькою золототканою або срібною тасьмою (позументом) «шерт». Такий головний убір був поширений в кінці XIX ст. у передгірському (Бахчисарай, Карасубазар) і степовому районах (Євпаторія) серед заможних дівчат і жінок, особливо кримчаків, який входив до складу їхнього святкового костюму [301, с. 317; 520, с. 167; 581, с. 649; 468, с. 597; 252, с. 246] (див. рис. Ж.14.1; Ж.14.2).

«Інджилі фес» – фес жіночий (Підтип II, Варіант 8, кримські татари, кримські караїми, рідше кримчаки), прикрашений дрібними перлинами у вигляді сітки «перчем баги» або перлинним навершям «тепелік» тощо. Оздоблення перлинами «фес» було широко розповсюджено у традиційному святковому костюмі дівчат та жінок, особливо у степових кримських татар, кримчаків і кримських караїмів (Євпаторія) [292, с. 67; 535, с. 699; 563, p. 85-86; 464; 261, p. 35] (див. рис. Д.15.2; Ж.15.1 – Ж.15.3).

«Інелі фес» – фес жіночий (Підтип III, Варіант 9, кримські татари, кримські караїми) з чорного оксамиту, прикрашений брошками «зінет інесі» у вигляді розетки, що знімалися. Зазначений головний убір є пізнішим виробом, поширеним на початку XX ст. серед молодих та заміжніх жінок середнього віку (особливо у кримських татар) [420, с. 405; 178]. Перехід до використання даного варіанту відображає загальну тенденцію до зменшення декоративного

оздоблення речей та надання переваги чорному кольору у «фес» серед усіх верств населення.

«Фес» з вишивкою в техніці «мик'лама» часто доповнювався блискітками, вставками з напівдорогоцінного каміння та кольорового скла. Відзначимо, що орнаментальне шиття блискітками «пул» застосовували для додаткового блиску речей і посилення ефектності виду святкового костюму. Маленькі металеві блискітки зі срібла або золота нашивалися по накресленому візерунку на фесах. Менш забезпечені верстви населення блискітками «пул» нерідко замінювали навіть дорогоцінні нашивні каміння. Кримські караїми, південноузбережні та степові кримські татари також прикрашали «фес» аплікацією «ног'ай тікіш», коли гаптування в техніці «мик'лама» часто поєднувалося з даною аплікацією. На початку 20-х рр. XX ст. у вбранні кримських татар Південного узбережжя (с. Ускут) зустрічалися «фес», оздоблені шовковими стрічками у вигляді банта з довгими кінцями, що кріпилися на задньому боці виробу. Шапочки та банти мали один колір основи. Як зауважує У. Аблаєва, ця прикраса була запозичена з українського головного убору [420, с. 403; 479, с. 18; 535, с. 694, 698-699; 275, с. 351; 271, с. 864; 458, с. 193].

Орнаментальне оздоблення в техніці «букме» поєднувалося з пришивними філігранними брошками «алтин сургуч», а також з металевою прикрасою «алтин-куйрук» (кримські татари) і тасьмою «шерт» (кримські татари, кримські караїми). Шиття бісером (кримські татари, кримчаки, кримські караїми) також використовувалося для прикраси жіночих шапочок «фес», які переважно декорувалися однотонним бісером кремового або білого кольору. Ця техніка оздоблювання замінювала менш забезпеченим верствам населення річкові перлини [115; 81; 403, с. 37, 113; 397, с. 165; 535, с. 699].

Головний убір «фес» повинен був закривати верхівку голови та більшу частину чола, його зазвичай носили рівно, іноді набік. Китиця «пускюль», судячи з образотворчих джерел, розташовувалася на жіночому уборі як праворуч (кримські татари, гурбети), так і ліворуч (кримські караїми, кримчаки) від обличчя. Вишиті візерунки, бахрома, монети і китиця слугували оберегами

від пристріту та хвороб. Повсякденний жіночий «фес», особливо серед менш забезпечених верств населення, мав наступні комбіновані варіанти: без прикрас, із китицею, з вишивкою золоченими нитками, блискітками, стеклярусом і бісером. Святковий жіночий «фес», особливо у багатих дівчат і жінок, розподілявся на такі варіанти: із позументом, перлинами, з монетами та металевим навершям [420, с. 405; 466, с. 120; 479, с. 18; 271, с. 864].

На основі вивчення основних форм і різноманітних варіантів традиційних головних уборів «фес», представлених у костюмі кримських татар, кримських караїмів, кримчаків та циган-гурбет, виокремлено наступні соціально-вікові особливості використання цього елементу строю:

- у дітей – «назар фесі» (Підтип IV, V), який у маленьких дівчаток додатково прикрашався монетами «пуллар».

- у хлопчиків-підлітків і молодих чоловіків – «пускуллі фес» (Підтип III), у чоловіків середнього віку та літніх людей – «фес» з китицею або без прикрас, необхідно зазначити, що він зустрічався набагато рідше, тому що основним головним убором для них були смушкові шапки «калпак».

- у дівчаток підліткового віку – «шертлі фес» (Підтип II), «алтинли фес» (Підтипи III, IV, V).

- у дівчат шлюбного віку і молодих жінок (до народження першої дитини) – найбільша кількість варіантів «фес» з декоративним шиттям та його різними комбінаціями (усі підтипи).

- у жінок середнього віку «фес» у повсякденному костюмі декорується вже меншою кількістю елементів, наприклад, лише «мик'ламали фес», «пускуллі фес» або «фес тепелік», у літніх жінок – «фес» без прикрас або «мик'ламали фес» (лише як святковий варіант) [330, с. 45-46].

Таким чином, головний убір «фес» виступає у ролі знакового елементу традиційного костюму кримських татар, циган-гурбет, кримських караїмів та кримчаків. Різноманітність форм, матеріалу виготовлення виробів та художнього оздоблення свідчать про велике значення та цінність даного

компоненту вбрання в культурно-побутовому середовищі тюркського та тюркомовного населення краю.

Шапки зі шкіри або сукна (високі митроподібні та ковпакоподібні) були широко відомі у побуті з кінця XVIII і до 30-х рр. XIX ст. Високі митроподібної форми, зазвичай зеленого кольору (Група 1, Підгрупа 1, Тип III), зустрічалися частіше серед мусульманського духівництва в кінці XVIII – на початку XIX ст., а високі шапки яйцеподібної та циліндричної форми «каук» / «бьорк» (Група 1, Підгрупа 1, Тип IV) – серед знаті у південноузбережних і передгірських кримських татар. Вони шилися із з'єднаних золоченою тасьмою вертикальних суконних часточок, які на маківці завершувалися ґудзиком і прикрашалися хутряним околишем зі смушки. Дані типи шапок побутували також серед народів Північного Кавказу (адигів, ногайців, інгушів). За відомостями очевидців, подібні шапки ніколи не знімали з голови навіть для поклонів [485, с. 23; 507, с. 36; 243, с. 174; 271, с. 865; 223; 214; 203; 224] (див. рис. Д.29.3; Л.3.1; Л.6.1; Л.6.2; Л.8.1).

На початку XIX ст. у різних верств населення Криму зустрічалися неглибокі конусоподібні та півсферичні шкіряні або сап'янові шапки з пишною хутряною опушкою темного кольору (Група 1, Підгрупа 1, Тип V). Аналогії у формах та функціональному призначенні даного типу шапок простежуються в головних уборах українців та казанських татар. Подібні шапки в Криму вийшли з ужитку лише у кінці XIX ст. [530, с. 63; 485, с. 23, 27; 547, с. 241; 237, с. 170; 230, с. 10; 242, с. 108; 504, с. 46-47; 401, с. 266; 352, с. 216-217] (див. рис. Л.5.1; Л.11.1).

Смушеві чоловічі шапки «калпак» (Група 1, Підгрупа 2, Тип I) – теплі шапки без крисів, які виготовляли з хутра новонароджених ягнят смушевої породи овець. Вони вже майже двісті років залишаються знаковим традиційним елементом чоловічого костюму тюркського та тюркомовного населення Криму, які є найважливішою і найстійкішою частиною вбрання. Вони мають універсальні терморегулюючі властивості захисту тіла людини, що яскраво

характеризує всесезонність використання, також «калпак» виконують важливу роль престижу, символу чоловічої мужності та гідності.

Спираючись на повідомлення мандрівників і краєзнавців, зазначимо, що смушеві шапки були всесезонними, їх носили упродовж усього дня, знімали з голови лише у виключних випадках. Улітку завдяки молодій шкірі ягнят та щільній шовковій або сукняній підкладці, утепленій бавовною, шапка утримувала цілющу вологу на шкірі голови, не давала можливості їй пересихати, захищала від теплового удару, оберігаючи носія від прямого контакту маківки голови з розпеченим гарячим повітрям; весною та восени під час дощу, мокрого снігу краплини води швидко збігали завдяки особливим завиткам смушок, захищаючи голову від промокання, а взимку тепле хутро та утеплена підкладка убору виконували свою пряму функцію – захищали голову носія від холодного вітру та морозу. Використання даного підтипу головних уборів у традиційному чоловічому костюмі місцевого населення мало багатофункціональне призначення, окрім фізичного захисту голови людини, смушева шапка була показником соціального, майнового стану носія та його власним оберегом (див. рис. Ж.6.3; Ж.8.1 – Ж.8.3).

Матеріалом виготовлення для чоловічих шапок «калпак» були смушки кримської овечої породи «малич». Під час опису сировини для виготовлення шапок «калпак» мандрівники у своїх нотатках вказували саме на овечу грубововняну породу «малич», проте без будь-яких пояснень та уточнень використовували для позначення матеріалу виготовлення наступні назви овечих шкурок: смушок, каракуль або мерлушка. Зауважимо, що ці поняття не є синонімічними та в професійному розумінні майстрів шкіряних промислів та ремесел смушок означає більш загальне поняття, ніж каракуль. Зазвичай сучасні фахівці розподіляють овечі шкурки за смушковою продуктивністю, де каракуль – це смушок зразкової якості. Шкурка плода овець за кілька днів до народження (у 145 – 150-добовому віці) називається каракулем / каракульчею (муаровий малюнок і окремі сформовані завитки), шкурка новонароджених ягнят до 3-х днів – каракулем / смушком (усі завитки сформовані, але різні

породи овець), і на останок решта несмушевих ягнячих шкурок грубововняних порід зазвичай належить до мерлушок – шкурок ягнят у віці від 8 до 30 днів після народження. Мерлушки характеризуються густим волосяним покривом з великими завитками від великих до дрібних розмірів з переходами до гладкої вовни [544, с. 112-113].

Таким чином, у каракульського типу овець сильно виражена вікова мінливість волосяного покриву, а самі шкурки розрізняються за видом, породою овець і цінністю хутра в залежності від періодів ембріонального розвитку плоду або віку ягняти під час молочного розвитку. Найбільш цінними є шкурки ягнят каракульських порід овець, менш цінні – смушевих і найменш цінні – шкурки мерлушкових порід овець.

Однією з головних характеристик смушевої «малич» була оригінальна звитість вовняного покриву, а також його густота і шовковистість в період ембріонального розвитку і в перші дні життя ягнят після народження. Саме тому найдорожчими вважалися шкурки-смушки «паірд-гарджі», зняті з ягнят у 1–3-тю добу їхнього існування. Усі ознаки смушка можна об’єднати у наступні групи: загальні товарні властивості шкурки, якість (типи) завитків, волосу (довжина, товщина, густота, шовковистість, інтенсивність та блиск), колір і сорт смушка. Ознаки могли мати вади, які псували смушку за нормативними характеристиками та не дозволяли використовувати її для пошиття хутряних шапок «калпак». Найважливішим показником якості сировини була закрутка волосу, оцінювали смушки за густотою розміщення закрутків (густа, середня, рідка), пружністю, шовковистістю і блиском. Залежно від загальної будови та структурних особливостей сучасні фахівці виділяють наступні види завитків: вальок, біб (цінні), гривки (менш цінні), кільце, півкільце (малоцінні), горошок та різні деформовані (порочні) завитки [154, с. 33; 544, с. 110-113; 458, с. 219-220].

Колір вовняних волокон залежав від особливостей поглинання світла, яке проникало вглиб волокна завдяки спеціальній речовині – пігменту меланіну. Колір смушки «малич» був як однотонним (чорним, рідше коричневим,

димчастим та білим), сур (найчастіше сріблястим, де основа складалася з чорного однотонно пігментованого волосу із білою верхівкою, мандрівники порівнювали цей ефект з «покриттям морозом» або «обсипанням борошном»), складеним (рівномірно змішані пігментовані чорні та непігментовані білі волокна утворювали сірий колір) тощо. Більшість овець цієї породи були представлені чорними смушками, але якщо їхня однотонна вовна була недостатньо забарвлена чорним кольором, тоді це одразу могло знижувати цінність смушка. Проте найдорожчими вважалися смушки овець сур сріблястого кольору, які розводили на Тарханкутському півострові [153, с. 2; 251, с. 41-41; 544, с. 112; 177; 89] (див. рис. Ж.6.2; М.3.1; Р.1.1).

У Криму найбільш цінувалися два види кримських смушок «паірд гарджі» сірі та чорні (1 і 2 сортів), вони мали слабо блискучий або злегка склоподібно-блискучий волосяний покрив. Великі та дрібні смушки однакової форми були розподілені по всій площі шкурки ягнят. Шапки, виготовлені з них, вважалися найдорожчими виробами, цінувалися як в Криму, так і за його межами [153, с. 3]. Отже, доброї якості смушки характеризувалися наступними ознаками: великий розмір завитка, тонка та щільна міздра, густий, пружний і шовковистий з яскраво вираженим блиском вовняний покрив, довгі нешироκі закрутки у вигляді валика чи боба.

Завдяки тому, що смушева шапка була одним з найкращих елементів костюму, на її придбання, як правило, не шкодували коштів, причому вона завжди виглядала охайно, зазвичай використовувалася навіть серед найбідніших верств місцевого населення. Цінна шапка з дорогої смушки перших сортів в небагатій сільській родині часто була єдиним дорогим головним убором такого типу, тому чоловіки могли її носити по черзі, вирушаючи або в місто на базар, або на різні сімейні та календарні свята. Завдяки престижності та великому попиту на «калпак» серед різних верств населення для його виготовлення додатково використовувався недорогий третій сорт кримської смушки, хвилястий волосяний покрив якого був склоподібно-блискучим або матовим, завитки мали різну величину і форми, що

на боках переходили у майже пряме волосся [154, с. 33; 398, с. 10; 411, с. 39; 153, с. 3; 158].

Отже, особливість доволі широкого вжитку смушевих шапок в Криму полягала у тому, що для пошиття «калпак» застосовували три сорти смушок різноманітних кольорів та відтінків різної вартості, які виготовлялися для замовників шапок відповідно до їх соціального й майнового стану. У результаті в Криму з'явилася можливість мати смушеві шапки більшості чоловічого населення, а традиція побутування цих головних уборів зберігалася навіть за умови заміни багатьох традиційних компонентів костюму на елементи загальноєвропейського зразка.

Технологія первинної обробки овечих шкурок «малич» відбувалася ще на степових пасовищах, коли чабани робили заготовки смушок. Ця процедура складалася з наступних технологічних процесів: забій, розтин, зняття, знежирення, консервування, сушіння, очищення, улежування, сортування і зберігання шкурок. Зазвичай найдорожчі варіанти шапок для забезпечених чоловіків шили спеціально на замовлення в ремісничих майстернях. Хутряні шапки даного підтипу, які виготовляли місцеві колпакчі з різних за якістю, кольором та сортами смушок, продавалися на щотижневих базарах у кримських містах та щорічних ярмарках: щороку 15–25 серпня на Успенському ярмарку у Бахчисараї, а також у Феодосії, Перекопі, де продавали смушки та зшиті з них різноманітні за формою чоловічі шапки [492, с. 94-95; 493, с. 166; 285, с. 66; 232, с. 61-62; 522, с. 154, 156].

Чоловіки та підлітки тюркського та тюркомовного населення краю частіше за все голили голови, тому зазвичай повинні були постійно носити головний убір. Наприкінці XVIII ст. заможні та знатні мешканці спочатку носили високі шапки, у яких прикрашали смушками лише нижній край околиша, або використовували в Криму привезені з інших регіонів різні хутряні вироби, наприклад, черкеські смушеві папахи з Північного Кавказу. Пізніше, вже після реформи костюму 1826 р. султана Османській імперії Махмуда II, на

теренах півострова з’являються смушеві шапки «калпак» власного виробництва [232, с. 101; 237, с. 170; 397, с. 62; 553, s. 7; 547, с. 160; 200].

Основу смушевої шапки для дорослої людини складає тулія висотою 7–12 см та кругле пласке денце. Головними формами для створення кримських «калпак» стали такі геометричні тіла обертання, як прямий круговий циліндр і прямий круговий конус. Судячи з образотворчих і письмових джерел, ці шапки були відомі та широко представлені як на теренах Кримського півострова, так і за його межами.

Традиційні чорні та сірі «калпак» (Підтип I) тюркського та тюркомовного населення краю за похідними формами та висотою виробу розподілено на декілька варіантів:

- Варіант 1 – усічений прямий круговий циліндр, пласке рівне денце (висота 7–8 см) (кримські татари та караїми, цигани-гурбети, кримчаки);

- Варіант 2 – усічений прямий круговий конус, пласке рівне денце (висота 7–8 см) (кримські татари та караїми, цигани-гурбети, кримчаки);

- Варіант 3 – усічений високий прямий круговий конус, увігнуте денце (висота 8–12 см) (кримчаки) [435, с. 281; 235, с. 446-447; 379, с. 21; 485, с. 23; 525, с. 83; 447, с. 18; 337, с. 9; 260, s. 195; 261, p. 65].

У передгір'ї серед кримських татар, кримських караїмів і гурбет як окремий вид смушевих шапок була не менш популярною біла хутряна шапка (Підтип II), яка, вірогідно, також шилася з овечих шкурок породи «малич», але з білого кольору 3 сорту смушок, була дешевшою за подібні шапки чорного або сірого кольорів і використовувалася в костюмі менш забезпечених верств населення. У кримських караїмів побутували невисокі хутряні убори, окрім того, смушеву чорну «калпак» іноді частково або повністю покривали однотонною білою тканиною (кримські татари, кримські караїми) (Підтип III). З середини до денця й тулії шапок пришивали підкладку з тканини, яку підбирали під тон хутра та утеплювали за допомогою бавовни. Чоловіки традиційно носили «калпак» таким чином, що закривали шапкою лише верхню

половину голови, а вуха та чоло залишали відкритими [530, с. 111, 119; 493, с. 170; 177; 192; 200; 458, с. 31] (див. рис. Г.9.3; Г.13.1; Ж.7.1; Л.14.1; Л.19.2).

Коли хлопчикам виповнювалося 3–4 роки, то в їхньому дитячому святковому костюмі батьки іноді замінювали «фес» на смушеву шапку, яка вважалася дуже дорогим подарунком для малюка. Загалом повсякденні та святкові варіанти шапок, зшитих з перших двох сортів смушок, носили переважно юнаки та молоді чоловіки, прикрашаючи центр денця шапки залежно від матеріального забезпечення родини пришивним сукняним, іноді оксамитовим навершям «тепелік», покритим канителлю, блискітками, або окремо вишитим навершям з дрібного бісеру чи перлин, діаметр якого коливався від 1,5 см до 7,5 см. Загальноприйнятим центральним візерунком «тепелік» став рослинний орнамент та гексаграма, які разом з овечим хутром (як культовий символ барану) у тюркського та тюркомовного населення виступали оберегом від наврочення [376, с. 23; 397, с. 39; 296, с. 75-76; 485, с. 23; 322, с. 309; 52] (див. рис. К.1.4).

Кожний чоловік повинен був з'являтися в людних місцях (базар, площа, кав’ярня тощо) з покритою головною, зокрема у смушевій шапці. Тому як знак гідності та мужності її носили всюди, незалежно від погоди, часто не знімаючи шапку навіть у власному будинку чи під час перебування в гостях [397, с. 39; 398, с. 10]. Якщо власник шапки випадково або спеціально залишав її десь і сам вирушав у справах, то сторонні люди не торкалися до «калпак» і не займали місце, де лежав цей головний убір, щоб не посваритися через це з її власником.

Зникнення з широкого ужитку смушевих шапок «калпак» обумовлено декількома обставинами. Головними з них слід вважати зменшення попиту на традиційні хутряні шапки через активну акультурацію, зміну способу життя кримського населення завдяки проникненню на півострів багатьох елементів європейської моди та поширення радянського побуту, коли традиційні «калпак», «фес» та інші шапки замінювалися на фабричні головні убори нового зразка (капелюхи, кепі тощо). Попри всі зміни в костюмі, що відбувалися протягом 1920–30-х рр. в Криму, смушеві «калпак» ще продовжували

використовувати під час різних урочистих подій як головний елемент обрядового та святкового костюму, що символізував приналежність до певної етнічної тюркської та тюркомовної спільноти Криму [468, с. 597].

Таким чином, основні особливості створення та використання традиційних смушевих шапок «калпак» на теренах Кримського півострова у зазначений період полягають в тому, що:

1) для головного матеріалу виготовлення шапок – смушки – своя особлива кримська порода овець «малич»;

2) специфічна кольорова гама смушок (чорні, сірі, сур сріблястий, білі), де сур сріблясті смушки були найдорожчими з усіх варіантів, що становили окрему статтю експорту;

3) для пошиття цих шапок виробляли три сорти смушок «паірд гарджі», це давало змогу носити шапки хлопчикам та чоловікам (вікова особливість), де 3-й сорт спеціально використовували для малозабезпечених верств населення (майнова, статусна особливість);

4) особливий спосіб носіння шапок, де вуха і чоло залишалися відкритими;

5) форма шапок – усічений циліндр або усічений конус з рівним денцем та усічений конус з увігнутим денцем;

6) недовгий період використання «калпак», який тривав з 1826 р. (після реформи костюму в Османській імперії) до 1930-х рр., не завадив широкому та швидкому розповсюдженню таких шапок серед усіх тюркомовних мешканців Криму, де вони стали невід'ємною частиною чоловічого костюму, що носили з традиційним, а також з європейським чи радянським міським вбранням [334, с. 34].

Підсумовуючи вищевказане, слід зазначити, що хутряні шапки «калпак» як знаковий і традиційний елемент чоловічого костюму для кримських татар і циган, кримських караїмів і кримчаків мали спільні характерні ознаки:

1) універсальні властивості матеріалу виготовлення і всесезонність використання – захист від сонячного удару влітку, вітрів та опадів взимку (овеча вовна, бавовняна підкладка);

2) статусність і престижність позначалася через перші сорти вовни, чорний і сур сріблястий кольори, декор круглого навершя «тепелік», розшитого позолотою або перлинами;

3) частим орнаментом виступала гексаграма, що мала значення оберегу від наврочення.

Професійним і знаковим елементом у костюмі чабанів Криму була висока гостроверха овчинна шапка «калпак» з довгим нефарбованим ворсом з вовни несмушкових порід овець «цигей» і «чонтук» (Група 1, Підгрупа 2, Тип ІІ). Ця шапка була дуже теплою, шилася довгим ворсом назовні, часто всередині утеплювалася овчиною з підстриженої недорогої вовни. Зазначимо, що довгий овчинний ворс на шкіряній основі мав низку переваг: 1) він сприяв ефективному захисту голови від промокання під час опадів (по довгим ворсинкам швидше стікала дощова вода або танув сніг, не пропускаючи вологу у середину шапок); 2) усі чабани носили подібні шапки глибоко насунутими на чоло (доходили до рівня бровей), що сприяло кращому захисту голови від сильного вітру, холоду або спеки, допомагало захищати очі від яскравого сонячного світла як високо в горах, так і в степу; 3) під час відпочинку м’яка та велика за розмірами шапка у польових умовах використовувалася вівчарями замість подушки [235, с. 104; 360, с. 24; 332, с. 20; 504, с. 86] (див. рис. Ж.13.2).

Доволі розповсюдженим головним чоловічим убором у традиційному костюмі серед усіх верств тюркського та тюркомовного населення Криму до 1830-х рр. був тюрбан (Група 2, Підгрупа 1, Тип І). Він складався з довгого полотнища тканини, яке огортали навколо голови, мав рівну лінію нижнього краю. Тюрбани могли бути різних розмірів та кольорів, часто кріпилися на ковпак у формі усіченого конуса. Необхідно зазначити, що тюрбан мав велике значення для кримських татар, його використовували серед чоловіків мусульманського віросповідання на знак того, що вони здійснили паломництво

у Мекку та Медіну, а верхню частину на чоловічих могильних надгробках «баш тюрбан» часто робили саме у вигляді цього елементу, де форма і назва архітектурної споруди підтверджувала своє походження від цього головного убору [485, с. 24; 191; 553, s. 5].

У побуті кримського тюркомовного населення з 30-х рр. XIX ст. широко використовувався також головний чоловічий та жіночий убір чалма (Група 2, Підгрупа 1, Тип II), що складався з довгого полотнища тканини й огортався навколо голови (різновид тюрбана). Чалма мала нерівний нижній край і середні розміри. У чоловічому уборі «сарик» (Підтип I) (кримські татари, цигани-гурбети, кримські караїми, кримчаки) домоткану і шовкову тканину навивали навколо нижньої шапочки. Даний головний убір носили в Криму до початку XX ст., пізній варіант якого був представлений у вигляді вузької білої смуги, яку носили на тулії шапок представники духовного сану. Жіноча чалма «дюльбень» / «дюльбез» (Підтип II) (кримські татари, кримські караїми, кримчаки) навивалася без основи й виконувала роль самостійного головного убору, вона входила переважно до складу вбрання заможних жінок, що мали право носити її після народження першої дитини. Кінці «дюлбень» прикрашали вишивкою з рослинним орнаментом, бахромою. З кінця XIX ст. жінки стали оформлювати чалму з тонких хусток, у результаті чого набагато зменшився її об’єм [404, с. 394; 467, с. 185; 300, с. 53; 485, с. 24, 39; 362, с. 101; 568, арк. 91; 243, с. 175; 235, с. 341; 468, с. 593; 227] (див. рис. Д.3.1; Ж.9.1; Ж.9.2; Л.4.2).

На ранньому етапі чалма входила до комплексу традиційного вбрання різних жителів півострова, особливо була поширеною серед знаті, духівництва (мулли, гахами), суфіїв, емірів, паломників у Мекку та Медіну «ходжі», поетів, науковців, вчителів тощо. Убори відрізнялися за кольором: біла (знатні чоловіки, мулли, ходжі), блакитна, сіра, зелена (еміри). Заможні молоді жінки носили чалми різних кольорів, а жінки середнього та похилого віку – в основному з тканини білого кольору. Традиційно матеріал для формування чалми був з однотонної тканини (ранні варіанти з XVI ст.), в смужку (XVIII –

початок XIX ст.). Окрім того, чалми, особливо у заможних мешканців, декорувалися брошками та егретом «ходжа» / «сургуч» [485, с. 24, 34; 392, с. 10; 156; 246, с. 398; 473, с. 150; 252, с. 243; 235, с. 341; 298, с. 44; 564, s. 41].

За способом навивання зазначені головні убори в Криму розподілялися на декілька варіантів:

1) кінці «сарик» закладалися під витками полотнища (Варіант 1);

2) чоловіча та жіноча чалма, кінець якої випускали на спину (кримські татари, кримські караїми) або з правого боку (Варіант 2);

3) довгий кінець полотна проходив поверх чалми, пропускався під підборіддям і закладався під витками убору з лівого боку, де випускався та низько звішувався до рівня плеча (Варіант 3) [568, арк. 34; 178; 243, с. 175; 324, с. 69; 246, с. 398, 400; 185; 530 с. 63; 452, с. 77; 225; 204] (див. рис. Л.4.1; Л.17.1; Л.17.2).

Традиційні нижні та верхні жіночі хустки «баш явлук» (з кримськотат. – «головна хустка») (Група 2, Підгрупа 2, Тип III) розподілялися залежно від способу пов’язування на підтипи та варіанти. Різноманітні хустки у вигляді квадратного платового вбрання для голови були поширені в усіх представниць тюркського та тюркомовного населення Криму.

З початку XIX ст. на голову накидалися нижні тонкі маленькі хусточки «беркенчик» / «бурунчик» (Група 2, Підгрупа 2, Тип III, Підтип I), у яких чотири кінці зав'язувалися на потилиці і прикрашалися набивним візерунком (Варіант 1). На початку XX ст. носили хусточки «фрланте» (Варіант 2). Степові кримські татари використовували у побуті нижню хустку «хане» (тур. – «домашній») (Варіант 3) [485, с. 39; 568, арк. 92].

Поверх нижнього убору пов'язували хустку більшого розміру «киїк халти» (тур. «халти» – «нашийник») / «к'ийіх» (кримські татари, кримські караїми, кримчаки) (Підтип II, Варіант 1). Склавши по діагоналі, її кінці, закриваючи шию, заводили за плечі по різні боки та зав'язували ззаду одинарним вузлом. Дівчаткам (віком до 4-х років) хусточки складали по діагоналі та зав'язували так, щоб вузол був біля шиї (під підборіддям) або над

чолом, де один з кутів спадав на спину. У степових кримськотатарських жінок побутувала хустка «каїм» (тур. – «постійний») (Варіант 2), вузол з її кінців розташовувався над чолом. За аналогією з «каїм» використовували головну хустку «яшмак» (Варіант 3) з серпанку з набивним узором, її також зав'язували поверх «хане», утворюючи вузол над чолом, на початку XX ст. літні жінки покривали нею шапочку «фес». Хустка «язма» (тур. – «набивна, «викарбувана») (Варіант 4) була поширена серед дівчат і молодих жінок, носили її під шапочкою «фес» або поверх неї, складаючи по діагоналі, покривали голову таким чином, щоб два кінці від хустки розташовувалися під підборіддям та закладалися за спину [179; 178; 530, с. 63; 243, с. 175; 485, с. 33, 39; 568, арк. 92, 95; 286, с. 152, 154] (див. рис. Г.13.1; Ж.18.3; Л.14.1; Л.16.2).

Наприкінці XVIII ст. дві нижніх хустки жінки кримських татар покривали великою розшитою золотом і шовком верхньою хусткою «чембер» (тур. «çember» – «обруч, коло»), з дульбента (тонкого рідкотканого полотна турецької роботи) або «ємені явлук» (тур. – «єменська хустка») (Підтип III, Варіант 1, 2). Хустку пов'язували на потилиці таким чином, щоб кінці та кут випускалися на спину. «Чембер» на ранньому етапі мала схожі функції в костюмі з халатоподібною наголовною накидкою із псевдорукавами «фередже». Велику кольорову візерунчасту хустку «баш-явлук» («баш-явлик'») (Варіант 3) носили вдома, а також на початку XX ст. на вулиці нею також покривали зверху жіночу шапочку «фес» замість верхнього покривала типу «фередже». Хустка мала квадратну форму, її кінці під час носіння приховували на три чверті обличчя власниці [252, с. 293; 199; 440, с. 11; 4, арк. 8; 267, с. 122; 300, с. 56; 253, s. 44] (див. рис. Д.18.1; Ж.11.1; Ж.11.3; Л.10.1; Л.19.1; Л.19.3).

Рушникоподібні головні покривала («шербенті», «марама») (Група 2, Підгрупа 2, Тип IV) шили з домотканої «атми», прикрашали вишитим або затканим візерунком, кінці яких нерідко декорували широкою смугою в'язаного гачком мережива та китицями [485, с. 33] (див. рис. Ж.12.1 – Ж.12.5; Ж.16.1).

Великі у вигляді рушника білі або кремові покривала «шербенті» (Група 2, Підгрупа 2, Тип IV, Підтип I) носили дівчинки і дівчата шлюбного

віку у кримських татар і кримських караїмів, вони розшивалися груповими швами «татар ішлеме» (двостороння гладь) і рослинним орнаментом (переважно рослинний мотив «егрі-дал» – «вигнута гілка»). «Шербенті» були меншого розміру, ніж «марама», накидували їх зазвичай поверх двох згаданих вище нижніх хусток або шапочки «фес». Дівочі покривала у залежності від регіону їхнього побутування різнилися за наступними способами пов'язування / покриття: 1) обидва кінці виробу закладалися за спину, без вузла перехрещувалися на потилиці та зав'язувалися в області підборіддя (Південне узбережжя Криму, передгір'я) (Варіант 1); 2) два кінці зав'язувалися одинарним вузлом на потилиці та вільно звисали за спиною (степові райони) (Варіант 2); 3) один кінець проходив під підборіддям та вільно закидався за спину через протилежне плече, а інший – розташовувався уздовж передньої частини тулубу (Південне узбережжя Криму, передгір'я) (Варіант 3); 4) два кінці вільно перехрещувалися під підборіддям та закладалися за спину (передгір'я) (Варіант 4) [535, с. 698; 267, с. 121; 568, арк. 94; 485, с. 33; 465, с. 143].

Великі у вигляді рушника білі або кремові покривала «марама» (Підтип II) носили заміжні жінки кримських татар, циган-гурбет, кримських караїмів і кримчаків. Вони також розшивалися груповими швами «татар ішлеме», від дівочих подібних покривал відрізнялися різноманітністю технік виконання декору (вишивка, візерункове ткацтво). «Марама» з'явилися в Криму наприкінці XVIII ст. з Османської імперії і використовувалися впродовж усього періоду дослідження. Їх зазвичай носили жінки з першого дня після весілля, а в районі Бахчисарая також після 40 років. Відзначимо, що покривало «марама» часто мало більш ритуальний характер, було традиційним святковим головним убором, яке носили під час читання молитов, проведення обрядів життєвого циклу [465, с. 143; 485, с. 33; 468, с. 597; 267, с. 122; 271, с. 862].

В орнаменті «марама» існували певні відмінності, наприклад, у вишивці зі степових районів Криму переважали квіткові мотиви, кольорова гама нагадувала рослини степового ландшафту. Як вказувала П. Чепуріна, у сільському ткацтві кримських татар відзначалася сувора регламентація

колірного заповнення малюнка: синій, жовтий, білий кольори – XVIII ст.; синій, жовтий, червоний – XVIII-XIX ст.; червоний, жовтий, чорний – друга половина XIX ст.. Вишивка передгірських і південноузбережних мешканців відрізнялася великою кількістю стилізованої водної та садової рослинності, геометричними та архітектурними мотивами. Основним мотивом виступав орнамент «гуль марама» (троянда) і «аят-аг'ач» (родове дерево) [485, с. 39; 536; с. 105; 267, с. 112, 124; 535, с. 696; 468, с. 597; 532, с. 190; 405; 528, с. 67; 372, с. 40-41].

У залежності від особливостей декорування і заповненості поля тканини орнаментом, на прикладі «марама» великих розмірів (у середньому 180 х 60 см) з Південного узбережжя, виконаних у техніці візерункового ткацтва, виокремлено наступні варіанти:

1) «янкіл марама» (тур. «янкі» – «боковий») – з орнаментом, тканим, рідше вишитим на кінцях (Варіант 1);

2) «топу марама» (тур. «топу» – «все») – з орнаментом, розподіленим по всьому периметру виробу та більш щільно – на кінцях; носили поверх «фес» молоді та жінки середнього віку (Варіант 2);

3) «аг'ир марама» (тур. «аг’ир» – «урочистий, цінний, важкий») – з орнаментом, що прикрашав все покривало, з бічною облямівкою, бахромою, мереживом китицями; урочистий головний убір, який носили на сімейних (весілля, народження дитини тощо) та релігійних святах (Варіант 3);

4) «енгіль марама» (тур. «енгіль» – «легкий») традиційно прикрашалися стилізованим орнаментом сталактитової міхрабної ніші «топ-чевре» або «міхрабли», яке вважалося у кримських татар жіночим оберегом, покривали голову під час молитов (Варіант 4);

5) «топрак’-басди марама» (кримськотат. «топрак' басди» – «вступити на землю»), обрядове головне покривало (весільний цикл), яке дарувала наречена матері майбутнього чоловіка перед весіллям, відрізнялося від звичайного особливим орнаментом вишивки, розміром і високою якістю виконання (Варіант 5);

6) як додатковий декор використовували двосторонню прикрасу з тонкої посрібленої металевої пластинки «теллі» / «тепчі», «тешме» (кримськотат. – «проколювати») (Варіант 6), які надавали покривалу легкість, блиск і посилювали красу рельєфного тканого орнаменту [485, с. 33-34; 267, с. 122; 568, арк. 92; 275, с. 103, 362; 125; 454, с. 30-31; 455, с. 105].

У традиційний костюм літніх кримчацьких жінок входив складний головний убір «баш баги» (Тип V), носили його до 20-30-х рр. XX ст. «Баш баги» складався з п'яти елементів: «чепіч» – очіпок, під який підбиралося волосся, «ібіршим» – пасмо чорних ниток кріпили на чоло, «чембер» – валик з волосся, обшитий матеріалом, для створення піднесеної зачіски, «к'іїх» – маленька головна хустка, «шалкавай» – велика строката вовняна хустка, яка покривала весь комплекс убору, закріплювалася за допомогою спеціальних металевих шпильок [286, с. 154; 468, с. 597].

Башлик (Підгрупа 3, Тип I), розповсюджений з кінця XVIII ст. і до початку XX ст. здебільшого в передгірських та степових районах Криму, особливо серед чабанів, носили в негоду як вуличний додатковий елемент традиційного костюму. Він мав вигляд широкого капюшона з довгими лопатями, що накидалися на шапки та могли приєднуватися за допомогою ґудзиків до чекменя. Ці головні убори були як повсякденними, зшитими з грубого домотканого сукна без декоративного оздоблення (Підтип I, Варіант 1), так і святковими, виготовленими з тонкого чорного сукна на шовковій підкладці, у яких верх та кінці лопатей прикрашали золоченим гаптуванням з рослинними мотивами і доповнювали китицями (Варіант 2). Жінки рідше носили капюшони (Підтип II) з домотканого білого сукна, з короткими рукавами, які частіше за все хрестоподібно закидали на голову [485, с. 27; 520, с. 167; 271, с. 865; 8] (див. рис. Ж.13.1; Ж.13.2).

Важливо відзначити, що гостроверхі шапки, хустки (чоловічі та жіночі відповідно, до XVII ст.), різноманітні тюрбан і чалма, шапочки «так’я» (чоловічі), а також циліндричні й півсферичні «фес» (жіночі) упродовж XVIII – на початку XX ст. мали сакральне значення у кримських татар, адже виступали

зразками деталей навершя на надгробних вертикальних тумбах «текільташ» («башташ») і саркофагах [276, с. 23-27].

Отже, головні убори грали важливу роль в традиційно-побутовій культурі кримських мешканців і виступали невід'ємною частиною традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст. Усе різноманіття типів, підтипів та варіантів розподілено за формою, матеріалом виготовлення та способом носіння. Найбільша кількість елементів представлена у кримськотатарському костюмі. До складу кримчацького жіночого вбрання входив особливий комплекс «баш баги». Найоздобленішими головними уборами є знакові типи дівочих та жіночих шапочок «фес» (гаптування позолоченими та посрібленими шовковими нитками в техніці «мик'лама», «букме», аплікація «ног'ай тікіш»; прикраси з монет «пуллар», китиці «пускюль», парчева тасьма «шерт» і навершя «тепелік»). Розшиті фески з різнобарвного оксамиту на початку XX ст. замінили на однотонні з чорного оксамиту, які прикрашали лише монетами «пуллар», брошками «алтин-сургуч» і навершям «тепелік». Жіночі шапочки «фес», декоровані річними перлинами побутували в костюмі у степових кримських татар, серед євпаторійських кримських караїмів і кримчаків.

У ранніх варіантах шапок (основа – шкіра-тканина) заможні мешканці декорували дорогим хутром з куниці, білки, горностаю, а також смушкою низ виробу (кінець XVIII – перша третина XIX ст.), з другої третини XIX ст. ці підтипи в традиційному костюмі замінили на «фес» та смушеві шапки «калпак», де смушка трансформувалася з елементу оздоблення в основу для чоловічої шапки, залишивши незмінним лише пришите верхнє денце «тепелік» із сукна. У результаті, смушеві шапки «калпак» стали знаковим головним убором чоловіків, елементом престижу, особливо цінувалися убори зі смушки сур сріблястого кольору. На початку XX ст. кепі та капелюхи поступово замінюють шапки та чалму, однак, більш стійкі чоловічі смушеві убори різної форми та кольору носили упродовж першої третини XX ст.

3.2. Пояси

Пояси становили собою важливу деталь строю тюркського та тюркомовного населення півострова, вони мали певну кількість типів, підтипів та варіантів, що розподілялися за матеріалом, технікою виготовлення, конструктивними особливостями та функціональним призначенням (вікова приналежність, ситуація використання тощо).

Підперізування символізувало перехід до нового етапу життя людини, що підтверджується і на прикладі дитячого костюму. Судячи з образотворчих джерел, діти віком до 4–5 років (і старше) не носили поясів. Цей факт можна пояснити тим, що, наприклад, до 5-ти років кримськотатарські та циганські хлопчики проходили обряд обрізання «сюнет-той», який одночасно служив обрядом ініціації (посвячення хлопчика в чоловіка) і символізував прийняття ісламу, після чого дитина вважалася мусульманином і переходила жити на чоловічу половину будинку. Якщо батьки не могли здійснити цей обряд вчасно, то, можливо, до його проведення хлопчики не носили поясів ще кілька років. Кримські караїми та кримчаки також хлопчиків до 7-ми років переводили з жіночої половини в чоловічу та йшли з ними в перший раз у свої молитовні будинки (кенаса, к’аал), долучаючи дітей до громади. Окрім того, з 6–7-ми років дітей віддавали на навчання до школи або для отримання ремісничої професії до майстра, тому цілком імовірно, що у зв'язку з цими важливими подіями в дитячому житті змінювався також і їх костюм, який доповнювався новими елементами. Зауважимо, що дитячі варіанти практично не відрізнялися від дорослих поясів і були їх зменшеною копією. Найбільш святкові з них зустрічалися у костюмі юнаків та дівчат шлюбного віку (весільні чоловічі пояси «учкур» і підтипи набраних поясів) [272, с. 157; 401, с. 301-302; 364, с. 60; 452, с. 77; 182; 530, с. 63; 243, с. 175]. Таким чином, більшість хлопчиків та дівчаток підперізувалися поясами лише після досягнення ними 5–7-річного віку. Наявність цього компоненту в комплексі вбрання означало, що у них починався

новий період життя, пов'язаний зі зміною статусу та ставлення до них дорослих членів громади.

Традиційні пояси виокремлено на декілька груп, за основу розподілу взято матеріал виготовлення та конструктивні особливості: до першої групи належать пояси, виготовлені зі шкіри або тканини (Група 1), до другої – набрані пояси, до складу яких входять як тканина-основа, так і металеві елементи – пряжки «к'ушак'-баш» і сегменти «сулюк» (Група 2) [270, с. 297; 450, с. 302; 548, с. 265].

Пояси зі шкіри та тканини (Група 1) гармонічно підкреслювали лінію талії, часто виступали центральним контрастним компонентом у костюмі. Пояс на шкіряній основі з металевою пряжкою (Тип I) мав наступні різновиди:

1. На шкіряній основі з тканевим верхом (Підтип I) «к'олан-к'ушак'» (чоловічий), «к'апак'ли-к'ушак'» (жіночий, Бахчисарай) (Варіант 1) або «хоулан» / «к'ушак'» / «хушах» (степові райони Криму) (Варіант 2).

2. Комбіновані пояси, створені на основі бінарної опозиції тканина-шкіра (Підтип II) носили дівчата, молоді жінки та чоловіки з початку XIX ст. (у степу з останньої чверті XIX ст.). Це були широкі (до 10 см) пояси на шкіряній основі, з верхом з чорного розшитого золотом оксамиту. Вони кріпилися на великі металеві пряжки круглої форми, що застібалися на потайний гачок і петлю, прикрашалися золотими накладними пластинками, інкрустувалися кольоровим склом або камінням. Вони вважалися весільними та святковими компонентами вбрання.

3. Чоловіки носили також шкіряні довгі ремені «к'ушак'» / «к'ушах» (Підтип III) з металевою нікельованою пряжкою і з одним або двома язичками. Ремінь міг бути підшитий шкіряною підкладкою, мати наскрізні отвори для язичків. Середня довжина такого виробу сягала 110 см, а ширина – 4–5 см. У дітей зустрічалися вузькі ремінні пояси на шкіряній основі, найчастіше коричневого кольору [71; 164; 479, с. 36; 83; 84; 485, с. 22, 32, 38; 252, с. 104; 301, с. 317].

Пояс з тканини без основи – тонкий пояс-шнурок «учкур» / «к’айтан» («г’айтан») (Тип II) для підтримки штанів без вшивного пояса «з широким кроком». Його протягували крізь особливу складку, пришиту вздовж верхнього краю шароварів за допомогою особливого дерев’яного інструменту «учкур-чубук» у вигляді тонкої тростини з гачком на кінці. Зав’язували такий шнурок спереду на невеликий вузол, який ховали під внутрішніми складками штанів [452, с. 77; 530, с. 63; 198; 190; 527, с. 39; 514, с. 9].

Пояси з тканини на основі (Тип III) виділено за матеріалом виготовлення, способом кріплення й декором. Пояси «учкур» («чкур») (Підтип I, кримські татари) – довгі чоловічі візерункові пояси для підв'язки шароварів із зовнішнього боку з вишитим рослинним або геометричним візерунком на кінцях. Були відомі з кінця XVIII ст. і до початку XX ст. Зазвичай їх робили шириною до 25 см, шили з білої домотканої «атми», декоруючи її вишивкою на кінцях або прикрашаючи тканим орнаментом. Їхні розшиті кінці випускалися зовні та зав'язувалися в області талії. У Криму особливо ошатними були весільні пояси для нареченого. Довжина «учкур» у передгір’ї та на Південному узбережжі півострова доходила майже до 2 м, а ширина – до 30 см. Центральним візерунком таких поясів був рослинний орнамент «дерево життя» «аят-аг'ач» (вишиті ваза, стовбур, квіти та листя, розташованих у два чи три ряди). За народними повір’ями, рясна кількість бутонів та листя у декілька рядів символізували побажання багатодітності та спадкоємність майбутніх поколінь. У степових кримських татар чоловічі пояси були вужчими (10–15 см), а кінці виробів часто розшивалися набагато скромніше, з меншою кількістю елементів в орнаменті (один ряд квітів, без вази та стовбура). Вочевидь, це відбувалося тому, що під час формування орнаменту майстрині орієнтувалися на рівну степову площину та брали за зразок візерунків місцеву рослинність. Важливо додати, що традиційно головну роль для підтримки штанів у степових кримських мешканців грали тонкі шнури [485, с. 23, 26, 32; 535, с. 696; 73-76] (див. рис. И.1.1 – И.1.4).

З кінця XVIII ст. і до середини XIX ст. зустрічалися довгі ткані та в'язані пояси (Підтип II) «к'ушак'» (кримські татари) / «бель к'ушах» (кримчаки) та «іпші-к'ушак'» (жіночий варіант у кримських татар), які у процесі пов'язування тричі обертали навколо талії. Пояси здебільшого були червоного кольору. На початку XX ст. зустрічалися в'язані смугасті «к’ушак’», які закручувалися шарами шириною до 15 см, декорувалися бахромою на кінцях виробу [435, с. 282; 468, с. 592, 596; 77; 452, с. 77; 530, с. 63; 235, с. 331; 261, p. 65; 207] (див. рис. Д.3.2; Д.29.3; Л.12.2; Л.13.1; Л.14.2).

Пояси на основі з тканини та металевими пряжками (Підтип III) у залежності від форми пряжок і матеріалу основи ділилися на кілька варіантів: 1) широкий пояс з круглими парними пряжками (Варіант 1) носили жінки кримських татар і кримських караїмів у кінці XVIII – першій половині XIX ст. Він розташовувався трохи нижче талії, був скріплений двома круглими срібними пряжками; 2) у жіночому костюмі кримських татар зустрічалися пояси з тонкої смугастої, складеної в декілька шарів тканини (Варіант 2), які застібалися на велику срібну пряжку, мали срібні зажими [177; 235, с. 341; 243, с. 175; 465, с. 143; 485, с. 32; 262, p. 227] (див. рис. Ж.12.4; Ж.12.5; И.5.3).

До Групи 2 належать набрані пояси з металевими деталями (пряжкою «к'ушак'-баш» і сегментами «сулюк»). Відзначимо, що подібний розподіл на групи цілком застосовується до самих набраних поясів. У традиційному костюмі тюркського та тюркомовного населення Криму існувало два типи набраних поясів:

1. Пояс на м'якій основі (галун, парчева золототкана тасьма «шерт») з металевими аксесуарами (Тип I), наприклад, «йіпішли к'ушак'» (кримськотат. «йіпіш» – нитка зі срібла; деталі з ажурної (Варіант 1) і фонової філіграні (Варіант 2)) та «лагшван к'ушак'» (Підтип I); «к’олан к’ушак’» / «к’ак’мали к’ушак’» (кримськотат. «к’ак’мак’» – стукати, забивати; деталі у техніці карбування або гравіювання) (Підтип II, Варіант 1) і «саватли к’ушак’» / «к’амали к’ушак’» (тур. – «благородний, шляхетний пояс»; з чорнінням, як кавказький, у техніці кубачі, пряжка має застібку-кинджальчик, тому друга

назва від кримськотат. «к’ама» – «кинджал») (Підтип ІІ, Варіант 2). Подібні пояси виготовлялися на тканевій парчевій основі «шерт» з переплетінням позолочених або посріблених та шовкових ниток, її середня ширина коливалася від 4 до 7 см. Декорувалися вироби металевою поясною пряжкою і накладними сегментами «сулюк», що кріпилися до тасьми. У жінок пояси були більш широкими, а у дівчат – вузькими [485, с. 32; 21; 22; 468, с. 594; 465, с. 142-143] (див. рис. И.2.1 – И.2.3; И.3.1; И.3.2).

2. Набраний суцільнометалевий пояс «тіркемелі к'ушак'» (кримськотат. «тіркемек» – «причіплювати, зчіплювати») (Тип ІІ) складався з набраного ряду пряжки та фігурних сегментів-ланок, з'єднаних між собою шарнірами. У кримчаків і кримських татар також називався «кумуш к'ушах» / «гумуш к'ушак'» (срібний пояс). Ці пояси використовувалися з першої половини XIX ст. (південноузбережні та передгірські кримські татари, кримські караїми, кримчаки, кримські цигани), які з останньої чверті XIX ст. мали також степові кримські татари, і до першої третини XX ст. Їх носили поверх розпашних суконь «антер», а також поверх чоловічих курток, каптана або халата [305, с. 101; 270, с. 297; 485, с. 23, 32, 39; 197; 465, с. 142-143; 142; 143; 286, с. 151, 153-154; 468, с. 594; 532, с. 186] (див. рис. И.4.1 – И.4.3).

Набрані пояси (сегменти та з'єднувальні деталі), а також пряжки виготовлялися із золота, срібла, сплавів срібла з позолотою, низькопробного срібла, міді, заліза. Сегменти розподілено на підтипи:

1. За технікою виконання – філігранні, литі, карбовані, гравірувальні;

2. За формою сегментів пояса – прямокутники, подовжені по вертикалі або горизонталі, півсферичні деталі, овальні або круглі ланки;

3. За видами пряжок і способами їх застібання – цілісні пряжки або двоскладні (з двох симетричних деталей, що скріплювалися за допомогою потайного гачка);

4. За способом кріплення деталей пояса – на м'яких шарнірах, зчеплених між собою кільцями по верхньому і нижньому краях або з'єднаних по вертикалі;

5. За декоративною обробкою – з чорнінням, емаллю, інкрустацією.

Поясні пряжки робили парними, які за формою були круглими (діаметр до 18 см), мигдалеподібними, у формі кошиків з квітами, стилізованих крил метеликів (довжина 10–12 см, ширина – 9–10 см для поясів Тип I; довжина 8–9 см, ширина – 4–7 см для поясів Тип II) або стилізованого виноградного листя (довжина – 16–22 см, ширина – 6–10 см для поясів Тип I; довжина 10–11 см, ширина – 6–7 см для поясів Тип II). Окрім того, поясні пряжки та інші деталі пояса додатково інкрустувалися дорогоцінним камінням біогенного та небіогенного походження (алмази, бірюза, яшма, перлини, сердолік, перламутр і корали) [270, с. 303; 468, с. 594; 485, с. 23, 39; 82; 274, с. 9; 131; 132; 145; 144; 213].

У дослідженні на підставі класифікації жіночих набраних поясів, розробленої У. Аблаєвою, за технікою виготовлення та особливостями пряжки виділено основні варіанти комбінованих виробів:

1. ЙК/ТК (А) ц – філігранний набраний пояс, де ЙК – «йіпішлі к’ушак’» / ТК – «тіркемелі к’ушак’», А – ажурна філігрань, ц – пряжка цілісна (Тип I, Підтип I, Варіант 1; Тип II, Підтип I, Варіант 1);

2. КК/ТК (С) п – пояс з чорнінням, де КК – «к’олан к’ушак’» / ТК – «тіркемелі к’ушак’» та С – «саватли к'ушак'» – пояс в техніці чорніння, п – пряжка подвійна (Тип I, Підтип II, Варіант 2; Тип II, Підтип II, Варіант 2);

3. ТК (Л) ц – литий набраний пояс, де ТК – «тіркемелі к’ушак’», Л – техніка лиття, ц – пряжка цілісна (Тип II, Підтип III, Варіант 1) [270, с. 298-299, 301-303; 72].

Завдяки широкій різноманітності поясів, представлених у традиційному костюмі кримських татар, циган-гурбет, кримських караїмів та кримчаків, необхідно наголосити, що вони виконували одночасно декілька важливих функцій. Розглянемо їх на прикладі жіночих поясів більш докладно.

Як було зазначено вище, підперізування означало перехід у новий відмінний від колишнього стан життя. Так, судячи з образотворчих джерел і описів очевидців, дівчатка не носили поясів до 4–5 років, але при переході їх у

вік дівчат (період заручин, 8–12 років), у їхньому костюмі в обов'язковому порядку був присутній фартух «оглюк» і пояс «к'ушак'». Далі вік дівчини (14–16 років) вважався шлюбним періодом, у цей час комплекс костюму був найбільш повним, складався з набору традиційних елементів одягу, взуття, головних уборів і пояса, у цей час «к'ушак'» у житті дівчини вже мав величезне значення. Дослідники, наприклад, Г. Бонч-Осмоловський і Є. Пейсах відзначали, що перед весіллям під час заручин у південноузбережних, передгірських кримських татар і кримчаків відбувався особливий і обов'язковий обряд «підперізування». Батько (с. Шелень, Бахчисарайський р-н, і Карасубазар) або брат (іноді дядько) нареченої (с. Ускут, Південне узбережжя Криму) тричі обходили навколо дівчини, тримаючи в руках срібний набраний пояс, і лише на третій раз застібали поясну пряжку на знак благословіння [308, с. 718; 306, с. 118; 286, с. 154; 468, с. 594].

Побутування суцільнометалевих набраних поясів пропорційно залежало від місця проживання (у містах зустрічалися частіше, ніж у сільській місцевості) та соціально-економічного становища носія (рід занять, доходи родини). У вартість виробу входила сума витрат на матеріали виготовлення пояса та його декор, а також сама робота майстра-ювеліра. Тому найдорожчими за собівартістю елементами були металеві деталі – пряжка і сегменти. Через те, що набраний пояс «тіркемелі-к'ушак'» (Група 2, Тип II) повністю складався з металевих фрагментів, до того ж часто інкрустованих, його вартість була вищою за інші пояси. Окрім того, набрані вироби асоціювалися із заможністю і були предметом гордості, престижу, передавалися у спадок [435, с. 282].

А. Мамбетова виділяє одними з головних функцій жіночого пояса і його елементів апотропейну (захисну, оберегову), доброзичливу та репродуктивну, які проявляються в їхній формі та декорі. У силу своєї замкнутої кільцеподібної форми пояси мали обереговий характер. Для посилення магічних функцій в оздоблення пояса і пряжки через художнє оформлення деталей вкладали певні символи, які створювалися зі складних систем, формуючи певний візерунок. Одна з головних цілей декорування речі – додавання їй особливої магічної

захисної функції від пристріту, обмов, хвороб і впливу злих сил. Часто властивості матеріальних речей залежали від того, з якого матеріалу вони виготовлялися, яку форму мали або що саме на них було зображено. Тому факт підперізування дівочої талії поясом символізував у тюркському світогляді заступництво богині Умай, що уособлювала в собі відтворювальну функцію жіночого організму, виступала в ролі берегині майбутніх народжених дітей та сімейного вогнища [406, с. 447; 569, с. 18; 274, с. 9; 545, с. 94].

Слід зазначити, що форми поясних пряжок і сегментів-ланок у тюркського та тюркомовного населення півострова також мали певне сакральне та апотропейне значення, адже вони несли в собі головне призначення жінки – продовження роду. Візерунок на пряжці та сегментах складався з декількох повторюваних мотивів, розміщених в одному горизонтальному ряді, а невелика відстань між деталями орнаменту створювала враження суцільного, у певному ритмі заповненого рапортом простору. Саме тому основним знаком на поясній пряжці дівчат зображено мигдаль «бадем» (пряжки мигдалеподібні), а знаком заміжньої жінки – троянда «гуль». Пряжка у поєднанні з певною кількістю S-подібних водяних знаків п'явки «сулюк» (символ жіночої стихії) і виноградним листям або виноградною лозою (філігранні візерунки «егрі дал» (зігнута гілка) і «гуль марама» на пряжках у вигляді виноградного листя), а також у формі стилізованого банту. Слід сказати, що кримські жіночі пряжки були подібними до пряжок мешканців Північного Кавказу та Середнього Поволжя [539, с. 57; 425, с. 76; 274, с. 9; 267, с. 123-124; 278, с. 116; 468, с. 594; 270, с. 300-301].

Під час порівняння орнаментальних мотивів, притаманних як жіночому головному убору, так і поясним наборам, виділено їх основні ознаки. По-перше, центральним візерунком на філігранному поясі виступало поєднання повторюваного орнаменту «гуль марама» – розетки (стилізованої троянди «гуль», що повністю розквітла) і п'явки «сулюк». Аналогії цього мотиву простежуються в головному покривалі «марама» для заміжніх жінок, у пришивній ювелірній прикрасі «тепелік» для голови, яка кріпилася на жіночий «фес». По-друге, мотив «егрі дал» («егрі» – вигнутий, «дал» – гілка) (вигнута

гілка) використовувався також у вишивках і ювелірних виробах. Він мав вигляд вигнутого стебла гілки з різними квітами, плодами, які мали декілька різновидів. Аналогії мотиву зустрічалися в головних покривалах-шарфах «шербенті» для дівчат. Листя винограду (поясна пряжка), як і гнучка виноградна лоза (вишивки) використовувалися як жіночий знак. Складні переплетені візерунки та шумлячі підвіски з ланцюжками на пряжках мали захисні властивості та за народними повір'ями буди здатні відлякувати злі сили. Певна кількість підвісок (на пряжках) і додаткові середні та дрібні вертикальні деталі в орнаменті (у вишивці та на пряжках) символізували побажання продовження роду майбутнім поколінням (доброзичлива функція деталей пояса) [267, с. 123-124; 130; 122; 327, с. 106; 220; 372, с. 40]. Отже, ці мотиви створювалися на основі повторюваної рухливої хвилеподібної лінії, що визначало такі якості жіночого характеру як гнучкість, мінливість, динамічність і рухливість, адже жінка постійно була переймалася турботою за здоров'я дітей і близьких, а також піклувалася про добробут родини (див. рис. И.5.1 – И.5.3).

Таким чином, розглянувши специфіку поясів, відзначимо на прикладі жіночих зразків ознаки-умови їхнього функціонування в традиційному костюмі тюркського та тюркомовного населення Кримського півострова:

1. Суцільнометалеві пояси побутували зазвичай у костюмі городянок, де умови міського багатонаціонального середовища та краще матеріальне забезпечення в родині (розвиток ремесел і торгівлі) сприяли тому, що найбагатші жінки віддавали більшу перевагу подібним виробам через їхню статусність, престижність та захисну (апотропейну) функцію. У сільській місцевості такі пояси використовувалися рідше та ймовірно лише жінками із заможних (матеріально забезпечених) родин.

2. Попри різну техніку виготовлення, більшість жіночих поясів мали спільні форму, матеріали виготовлення (дорогоцінні метали, інкрустація), семіотичне значення елементів пояса (пряжка і сегменти). Поширення набули декілька груп поясів, проте суцільнометалеві набрані пояси (Група 2, Тип II) через високу вартість виробництва і складність фактури виробу зустрічалися набагато

рідше, а пояси на м'якій основі (Група 1, Тип 2, Підтип II, III; Група 2, Тип I) були широко розповсюджені серед сільських жителів краю.

3. Особливу роль пояси грали у весільному обряді. Тут жіночий пояс виступав як елемент переходу зі зміною вікового і соціального статусу (від дівчини шлюбного віку до молодої заміжньої жінки). У період різних сімейних і календарних свят вони використовувався після весілля як обов'язковий елемент традиційного костюму заміжньої жінки, що передавалися донькам у посаг або переходили у спадок рідним.

Більшість підтипів поясів підкреслює високий матеріальний статус власника завдяки матеріалу виготовлення, формі та декоративному оздобленню, що використовуються відповідно до світосприйняття та естетичних уявлень їх носіїв.

3.3. Ювелірні прикраси та прикраси-елементи декору одягу і головних уборів

Виробництво ювелірних прикрас посідало одне з найважливіших місць у матеріальній культурі та декоративно-ужитковому мистецтві тюркських та тюркомовних мешканців Кримського півострова, особливо важливою складовою виступало золотарство, де вишуканим зразкам – традиційним художнім виробам з дорогоцінних металів – були притаманні краса та висока якість майстерного виконання довершених форм прикрас.

Мандрівники під час опису ремісничої діяльності кримських ювелірів наголошували на особливостях виготовлення металевих прикрас, зокрема згадували про вміння майстрів використовувати під час створення поясних пряжок, браслетів, сережок, перснів тощо різноманітні техніки виробництва та оздоблення за допомогою простих ручних інструментів. Вони також зазначали у своїх записках, що сканщики «куюмджи» мали свій особистий стиль художнього оформлення та орієнтувалися на естетичні смаки замовників, переважно на дівчат, молодих жінок та чоловіків із заможних родин, також у

процесі виготовлення прикрас використовували знання, досвід і зразки з художніх виробів Анатолії, Казанської губернії, країн Центральної Азії та Близького Сходу. Для небагатих мешканців півострова золотарі виготовляли прикраси з міді, яку покривали тонким шаром срібла або золота, оздоблювали їх напівдорогоцінним камінням біогенного походження та скляними вставками. Найпоширенішими повсякденними ювелірними прикрасами були різні варіанти сережок, перснів, браслетів, брошок і намиста. Золоті та срібні філігранні навершя на головний убір «фес», набрані суцільнометалеві пояси, персні з коштовним камінням тощо здебільшого були призначені для сімейних та календарних святкових заходів.

Найцінніші коштовності, особливо жіночі, як правило, передавалися у спадок з покоління в покоління (від матері до доньки «анамнин' тюсю») і поповнювалися в родинах новими предметами. Батьки бідної дівчини, що не мали такого багатого спадку, брали перед заміжжям доньки лише декілька золотих або срібних виробів у розстрочку або замовляли їх на прокат під час весілля, а дівчатам-сиротам перед заручинами необхідні прикраси дарувала громада. Відзначимо також, що тюркомовні мешканці, наприклад, кримчаки або кримські татари, носили прикраси у святкові дні, на сімейні урочистості, при відвідуванні гостей, під час перебування в лазні, яка виступала певним аналогом чоловічої кав'ярні – клубу за інтересами. Дівчата та жінки одягали нарядні сукні та взуття, де особливо виділялися дерев'яні перламутрові колодки та велика кількість ювелірних прикрас. Ці вироби виступали неодмінною складовою частиною традиційного жіночого і чоловічого костюму та свідчили про соціальну належність їх носіїв. За народними уявленнями, чим більше прикрас було на караїмській жінці, тим вона вважалася привабливішою.

Прикраси мали утилітарну функцію (застібався одяг, підтримувалося волосся), а також з раннього дитинства і до похилого віку у кримського тюркомовного населення вони виконували роль оберега, особливі властивості апотропейного значення мали сережки, каблучки, браслети, амулети тощо. На

початку XX ст. у прикрасах почали домінувати декоративні якості [468, с. 594-595; 418, с. 23; 465, с. 143; 529, с. 171; 365, с. 275-276; 528, с. 51].

Матеріали виготовлення прикрас і оздоблення для них були біогенного (корали, бурштин, перлини та перламутр) і небіогенного (стеклярус, бісер, дорогоцінне і напівдорогоцінне каміння, метали) походження. Більшість ювелірних прикрас виготовляли з металів «маден» (золото, срібло, рідше залізо і мідь), які наділялися сакральною силою [475, с. 20].

Найголовнішими властивостями золота та срібла виступали пластичність, гнучкість, блиск та колір. Художня обробка металу мала свої традиції та досягнення. Предмети ювелірної роботи відрізнялися різноманітністю й оригінальністю форм.

Зростання міст, розширення сфери споживання виробів з металу стимулювали розвиток масового ремісничого виробництва. Цьому сприяли поклади залізної руди в Криму, яку додатково завозили у великій кількості з інших країн, а також мідну руду та інші кольорові метали. Найбільшими центрами цього виду ремесла в Криму були міста Карасубазар і Бахчисарай. Знання природних властивостей вихідного матеріалу дозволяло майстрам використовувати найбільш прийнятні способи його обробки і з найбільшою повнотою показати закладені в ньому функціональні та естетичні можливості. Виразність форм і силуету виробу посилювалися вправним використанням декоративних засобів та з'єднанням оброблених поверхонь металу різним способом. Основними процесами виготовлення ювелірних виробів виступали: заготівля матеріалів, створення форми, обробка деталі, художня обробка виробу, огранювання і закріплення вставок (каміння) [365, с. 270].

Для подальшої інкрустації каміння в ювелірні деталі майстри шліфували та полірували їхні поверхні, а також вирізали на них орнаменти. Найпопулярнішими з дорогоцінних і напівдорогоцінних каміння вважалися наступні: бірюза, сердолік, корали, бурштин, перлини, які застосовувалися для вставок на прикраси або ж з них оформляли окремі вироби. Каміння обробляли у формі овалу або квадрата, викладали у вигляді корони, розетки, а також

розсипом по краях деталі. Іноді золотарі заміняли вставки з дорогоцінного каміння на кубічний виступ [357].

Отже, при виготовленні ювелірного виробу майстру необхідно було підкреслювати природну красу мінералу, який служив сполучною перехідною ланкою між металевою частиною прикраси та вставкою. Причому мінерал повинен був гармонійно вписуватися у виріб, не порушуючи його естетичної та художньої цілісності.

Залежно від відносної цінності використовували три групи дорогоцінного каміння:

1) алмаз, рубін, сапфір, смарагд, а також перли та ін.;

2) топаз, берил, аквамарин, аметист, циркон, опал і т. п.;

3) бірюза, гірський кришталь, світлий аметист, сердолік, агат, бурштин, гематит тощо.

Виробне каміння ювеліри використовували частіше через красу та доступність. До цієї категорії належали вироби напівпрозорі, часто непрозорі з гірської породи з кольоровими вставками або малюнком, які також поділялися на групи:

1) нефрит, лазурит, малахіт, яшма та ін.;

2) селеніт, обсидіан, мармуровий онікс.

Що стосується кольорової гами вставок, то в прикрасах домінували блакитний, червоний, жовтий і зелений кольори всіх відтінків. Рубін (червоного кольору) та сапфір (синього, зеленого, жовтого кольорів тощо) – це різновид корунда, що за твердістю поступався лише алмазу, за допомогою яких оздоблювали персні, брошки та сережки. Серед мешканців півострова існували уявлення про те, що рубін мав властивості лікувати хвороби, зберігав силу та пам’ять, а сапфір був символом вірності, скромності, оберігав від гніву. Топаз – третє за твердістю каміння, має у залежності від домішок залізу та хрому відтінки рожевого, жовтого, червоного та зеленого кольорів. Головні властивості топазу були відомі майстрам, насамперед, його носії вірили у можливість лікування від слабкості, короткозорості, чоловікам це каміння

надавало відчуття мудрості, жінкам – красу, багатодітність. Бірюза «ферюзе» була улюбленим камінням кримських золотарів і виступала, як і сапфір, у ролі символу чистоти та непорочності. Сердолік «ак'ик'» і бурштин «кербар» – сонячні каміння, за народними повір'ями, вони давали власникам здоров'я, радість, добробут, захищали від хвороб. Корали «мерджан» символізували багатодітність, надавали життєву силу, а коралові намиста «мерджан герданлик» були широко розповсюдженою прикрасою, особливо популярними стали серед мешканців передгірських і південноузбережних районів. Перлини «інджи» асоціювалися з місяцем, а його водне походження – з родючістю. Перлинні вставки в сережках, кільцях забезпечували володарці спокій, добробут і надію на багатодітність. Перлинами не лише оздоблювали прикраси, їх пришивали до фесів, для його круглого навершя або сітки, нанизували у рядок для китиць, нагрудних решіток під сукню, виготовляли ґудзики тощо. У Криму серед заможних верств тюркського та тюркомовного населення Криму оздоблення костюму перлинами було широко розповсюджено до 30-х рр. XX ст. [357; 353, с. 129, 132-134, 136-137; 475, с. 42-44, 79; 464; 215; 221].

Серед усіх ювелірних прикрас найчастіше за все зустрічалися вироби зі срібла та золота. У степовій частині Криму перевагу віддавали сріблу, а в передгірській та південноузбережній – золоту, з яких виготовлялися найдосконаліші вироби. Срібло поступалося за ковкістю золоту, але було твердішим і тому також відігравало значну роль у виготовленні елементів. Золото завдяки своєму блиску, міцності та ковкості асоціювалося із Сонцем, символізувало силу, багатство, чистоту, гармонію та благородство. Срібло співвідносилося з Місяцем, виступало символом цнотливості, красномовства, вважалося, що воно володіє магічними та очисними властивостями [357; 549].

Для виробів кримських майстрів характерні витонченість і точність у зображенні. Найбільш поширена техніка, в якій працювали кримські ювеліри, була техніка філіграні (скані). Це один з найбільш давніх способів оформлення металевих прикрас. Слово філігрань походить від латинського «filum» – дріт. Багатогранні вироби – це мереживні узори із тонкого (рифленого) дроту, який

припаювався до металевої основи, утворюючи майстерно переплетений джгут, що запаювали в місцях перетину. Розрізняють декілька технік філіграні. Під час накладного способу візерунок набирається на корпус деталі, а потім припаюється, простір між дротами декорують кольоровими емалями, у результаті отримують квітковий орнамент або інше зображення.

У Криму ювеліри користувалися фоновою філігранню, коли візерунок наносили на метал, а зверху розміщували скань на клей. Далі пластину з малюнком щільно скручували залізним дротом, змочували водою і посипали легкоплавким припоєм, щоб за допомогою паяльної трубки «февк» міцно з'єднати фонову філігрань з основою. Ажурну скань розкладували на жорсткий папір, на який наносився малюнок, на нього викладався філігранний дріт у вигляді завитків, спіральок або інших елементів рослинного орнаменту. Далі у процесі пайки папір вигоряв і залишався ажурний металевий візерунок. На останньому етапі створення сканий виріб відбілювали за допомогою кип'ятіння у 5%-му розчині сірчаної кислоти. Ажурна філігрань найчастіше використовувалася при виготовленні навершя на «фес», поясних пряжок і сегментів, брошок, сережок, браслетів та інших прикрас.

Одним з поширених елементів оздоблення для сканих поясних пряжок, навершя, браслетів та сережок була зернь – дрібні та гладкі кульки із золота або срібла, що безпосередньо впливали на виразність фактури та ефектну світлотінь металевих прикрас. Кримські майстри виготовляли зернь наступним чином: з дроту нарізали невеликі шматочки, розкладали їх на деревне вугілля, поверхню якого робили зі спеціально виготовленими заглибленнями. Далі під час плавлення металеві відтинки скочувалися в поглиблення на вугіллі, перетворюючись в кульки. Напаювали зернь так само, як і філігрань. Необхідно додати, що зернь в одних випадках оздоблювала центральні елементи в квітковому орнаменті ювелірного виробу, в інших – розташовувалася на площині у вигляді геометричних фігур (трикутників, ромбів тощо, утворюючи рельєфні грона, плоди та суцвіття. Загалом, розміри кульок зерні залежали від

призначення виробу: на деталях одягу – менші, щоб не чіплялися за них; як окрема прикраса – більші в діаметрі [505, с. 120-122; 509, с. 28; 457, с. 52].

Ювелірні деталі прикрашалися також гравіюванням і карбуванням. При карбуванні вироби сталевою голкою на листову заготовку наносили контури малюнка, а потім, б'ючи молоточком по чекану, робили на ній рельєфні зображення. У результаті малюнок виходив або низьким, що нагадував гравіювання, або досить високим, у вигляді горельєфа. Гравіювання – нанесення на поверхню виробів з металу неглибоких нарізок за допомогою спеціальних різців, коли відтворювалися орнаментальні малюнки. Сам процес гравіювання полягав у знятті стружки з металу по контуру зображення. Частим мотивом гравіювання ювелірних прикрас були також написи, виконані арабською в'яззю (декоративним письмом, у якому букви поєднувалися в безперервний і рівномірний епіграфічний орнамент). Почерк «куфі» виник у VII ст. і завдяки своїй декоративній спрямованості отримав широке розповсюдження в багатьох країнах. Окремі букви та текст нерідко зливалися з основою-візерунком, що покривав предмет. Чіткий і тонкий малюнок, виконаний в техніці гравіювання, найчастіше за все застосовувався для виготовлення невеликих прикрас (монет, шпильок, браслетів, пряжок) [357; 505, с. 118-119; 365, с. 272; 449, с. 121].

Окремі деталі ювелірних зразків декорувалися емаллю та черню. Емаль була малинового, блакитного, білого, жовтого, червоного кольорів. Для її отримання деталі заливали рідкою скляною масою, а потім обпалювали. Залежно від властивості пропускати світло скрізь себе емаль могла бути прозорою (крізь неї видно металеву основу), напівпрозорою, глухою або кольоровою (закриває металеву основу). За способом нанесення емаль розподілялася на перегородчасту (заповнює проміжки між стінками), виїмчасту (заповнює поглиблення малюнка, вирізаного в металі), емаль по рельєфу (прозора або глуха емаль наноситься на литий або карбований рельєф чи візерунок).

Процес чорніння – це накладання на вирізані узори металевих виробів спеціальної порошкової суміші, зробленої зі срібла, міді, свинцю та сірки (основний елемент). Перед покриттям черню на предмет, майстри змочували її розчином бури та нагрівали до випарювання вологи, також поверхня виробу, що підлягала чорнінню, повинна була бути знежиреною та відшліфованою. Після цього прикрасу покривали шаром суміші, сушили та обпалювали. У результаті випалення чернь розплавлялася, заповнюючи всі вирізані ділянки малюнка. Після охолодження металевий виріб шліфували й полірували. Отже, завдяки чорнінню створювався блискучий орнамент на чорному тлі або навпаки. Техніка чорніння вишукано відтіняла гладкі та гравіровані поверхні срібних виробів [357; 365, с. 273; 509, с. 28].

Техніка насічки була частим прийомом декоративної обробки виробів, яка застосовувалася в окремих зразках до початку XX ст. Насічка – спосіб отримання узору інкрустацією по металу. За допомогою різця в металі робилися поглиблення, у які вставлялися пластинки або дріт іншого металу для отримання орнаменту або візерунка. Кримські майстри користувалися ще технікою лиття, коли модель виготовлялася з воску, свинцю, міді або дерева та заливалася у форми рідким розплавом необхідного металу. Якщо ювеліри робили ажурні прикраси, то в їхній основі пропилювали невеликі отвори [365, с. 273].

Кримські золотарі збільшували художню цінність виробів з кольорових металів за допомогою процесів їхнього золочення та сріблення (покриття виробів для витривалості до корозійної стійкості та механічного зносу). Ці способи обробки металів надавали прикрасам ошатний і благородний вигляд. Золочення проводилося за допомогою декількох способів: 1) під час процесу золотої амальгами золото змішувалося із ртуттю, наносилося на предмет у вигляді тонкого шару й піддавалося випалюванню, у процесі чого ртуть випаровувалася; 2) іншим варіантом золочення було наклеювання на метал тонких шарів «сусального золота» – «ялдизли алтин»; 3) починаючи з другої половини XIX ст. використовували гальванічний спосіб покриття, коли на

виріб наносили тонкі шари золота за допомогою електролізу (електричного струму). Кримські ювеліри досконало володіли технікою золочення або сріблення, через що такі прикраси без особливих знань важко було відрізнити від справжніх золотих або срібних предметів [357; 365, с. 273; 509, с. 28].

В орнаментальних мотивах, якими прикрашалися вироби з металу, відбилися яскраві флористичні сюжети. Найпоширенішими рослинними мотивами є: «ляле» – тюльпан, «гуль гонджe» – бутон троянди, «к'аранфіль» – гвоздика, а також численні плоди, що неодноразово використовувалися граверами й чеканщиками. Як вже зазначалося вище, при виготовленні ювелірних виробів широко застосовувався епіграфічний орнамент. Зміст написів варіювався від різних побажань здоров'я, багатства, до віршів і традиційних написів релігійного змісту, де апотропейна роль, наприклад, цитат з Корану, була однією з головних у кримських татар. Захисну функцію виконували також кольорові вставки для прикрас (червоне, жовте, блакитне каміння), трикутні форми амулетів і складових деталей (сережки, кулони, брошки), орнаменти у вигляді півмісяця, сонця, зірок (на брошках у кримських татар, кримських караїмів). Оберегами, у силу своєї замкнутої кільцеподібної форми, були кільця, браслети, намиста, шийні ланцюжки, а пояси грали символічну роль своєрідного поділу на духовну та фізичну частини тіла, що несли захисну функцію енергетичного центру життєвих сил людини. Вважалося, що численні ланцюжки, підвіски на ювелірних виробах своїм дзвоном оберігали від нещастя [365, с. 275; 357].

Ювелірні прикраси для костюму тюркського й тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст. виокремлено на дві групи:

– ювелірні вироби та елементи оздоблення для вбрання – складова частина декору в певній деталі костюму, наприклад, у головному уборі «фес» (навершя, монети), нагрудні та нарукавні ґудзики, ланцюжки, брошки, а також набрані пояси «йіпішли-к'ушак'», «тіркемелі-к'ушак'» (пряжка, сегменти) для наплічного верхнього одягу тощо (Група 1).

– ювелірні вироби – самостійна форма – сережки, шпильки, намиста, браслети, кільця та інші (Група 2).

У свою чергу, у цих групах усі прикраси розділено за функціональним призначенням і способом кріплення на наступні підгрупи:

1. Головні (пришивні й ті, що знімаються: монети, брошки та навершя на шапочку «фес», налобні пов’язки, шпильки для волосся, скроневі підвіски та вушні сережки) (Підгрупа 1);

2. Шийні (ланцюжки, намиста, буси) (Підгрупа 2);

3. Нагрудні (нагрудники під глибоке декольте сукні «антер», брошки, ланцюжки) (Підгрупа 3);

4. Поясні (пряжка й сегменти на пояс) (Підгрупа 4).

5. Прикраси для рук (на зап'ястя – браслети, на пальці – кільця та персні) (Підгрупа 5).

До Підгрупи 1 (головні) в комплексі традиційного вбрання тюркомовних мешканців півострова належать пришивні (монети «пуллар», навершя «тепелік») і прикраси, що знімаються («алтин сургуч» – брошка) для жіночої шапочки «фес», металеві шпильки для волосся та закріплення головних уборів; налобні пов’язки «баш алтин»; скроневі підвіски на локони «зиліфлер» / «зиліф» і вушні сережки «купе» / «сирг’а»).

Неодмінною прикрасою на головному уборі було дископодібне навершя «тепелік» (Тип I), що кріпилося на денце «фес». Його виготовляли з металу (золото, срібло, сплави; фонова, ажурна філігрань і карбування) (Підтип I, Варіант 1, 2, 3 відповідно), вишивали золоченими нитками (техніка «букме» і «мик’лама») (Підтип II, Варіант 1, 2) або перлинами чи бісером (Підтип III) (кримські татари, цигани-гурбети, кримські караїми, кримчаки). За розміром і формою навершя зазвичай збігалося з круглим денцем шапочки, де середній діаметр «тепелік» коливався від 7 до 13 см (суконна «фес» Підтип I–III; смушева «калпак» Підтип II, Варіант 1). Орнаментальна частина металевого або вишитого виробу для «фес» мала вигляд рослинної композиції, яка здебільшого складалася з шести або восьми пелюстків квітучої лілії чи її бутонів, з тонкого

ажурного листя, у центрі квітка прикрашалася камінням (бірюза), зерню, кольоровим склом, емаллю. Часто зустрічалися навершя у вигляді шестикутної зірки та сонця з багатьма променями, оточеного півмісяцями. Більшість відомих символів, зображених на «тепелік», мала характер загальнолюдських. Наприклад, символ «зірка» – один з найдавніших. У візерунках кримських майстрів зустрічалися зірки «йилдиз» різних видів: трипроменева зірка, чотирикутна, шестикутна, восьмикутна та інші. Шестикутна зірка (гексаграма) – зірка Дауда в Корані, або зірка Давида (печатка Соломона), у кримських тюркомовних мешканців, як і в багатьох східних народах, символізувала єдність людини з Творцем і Землею, гармонію Всесвіту, взаємодію чоловічого та жіночого начал [365, с. 277; 357; 501; 121-124; 53-55; 545, с. 93; 372, с. 37] (див. рис. К.11 – К.1.4).

Мідні з позолотою, золоті та срібні монети «пуллар» (Тип ІІ) стали найпоширенішим елементом декору жіночої шапочки «фес» у традиційному костюмі тюркського та тюркомовного населення Криму. Часто на їхню поверхню наносилися написи оберегового характеру з побажаннями, з іменами замовників, також поширеним зображенням на них виступав півмісяць, нерідко із зірками «ай-йилдиз». Додатково монети як прикрасу та оберіг прикріпляли на заплетене волосся [449, с. 120-121; 468, с. 597; 325, с. 45; 48-50] (див. рис. Ж.4.2; Ж.5.1).

Брошка на жіночий «фес», що знімалася, «алтин-сургуч» була менш поширеною, ніж «тепелік» (Тип ІІІ, кримські татари). Центр прямокутної прикраси мав вигляд розетки, бутону, павича «алтин-хораз», від якого розходилися ланцюжки з пласкими підвісками, також зустрічалися брошки у формі півмісяця із зіркою [18; 19].

Металеві шпильки (Тип ІV) використовували для створення зачісок, декорування жіночих довгих кіс та закріплення елементів головного убору на голові (наприклад, хустки у кримчаків «шалкавай» або чалми у кримських татар). Зазвичай, такі прикраси робили зі срібла з позолотою, вони складалися з двох з’єднаних частин – тонкого загостреного стрижня (голки) довжиною

5–6 см, до якого на шарнірах прикріплювали фігурний верх (вставку) у формі квітки, півмісяця (філіграні, кримські татари) або монети з написами (лиття, кримчаки) діаметром 3–4 см. Перш за все, вони мали оберегові функції, захищаючи від пристріту волосся й носія прикраси [118; 119; 404, с. 396] (див. рис. К.2.1; К.2.2).

На свята кримськотатарські жінки носили налобну пов'язку (Тип V), яка використовувалася в основному в передгірських районах. Упродовж декількох століть вона змінила свій вигляд: у кінці XVIII – на початку XIX ст. була поширена пов'язка «баш-алтин», що вважалася деталлю святкового убору заміжньої жінки. Ця широка смуга, сплетена з армованих ниток або розшита ними, поєднувалася з круглою, фестончатою розеткою в центрі й суцільним рядом золотих монет, укріплених уздовж нижньої частини, яка зав'язувалася на потилиці тасьмами. Пізніше пов’язка кріпилася нижче шапочки «фес», складалася з металевої стрічки з комбінаціями рельєфного орнаменту, квіткової розетки або шестикутної зірки та великих скроневих підвісок. «Баш-алтин» утримувала волосся під час танцю, мала функцію оберега, підкреслювала соціальну приналежність і матеріальний добробут її власниці. У 1920-ті рр. у Бахчисараї молоді жінки носили під покривалом пов'язку у формі півовалу, суцільно прикрашену золотими монетами, доповнену на маківці султанчиком. У фондах КРУ БІКЗ зберігається також налобна прикраса XIX ст., виготовлена зі смужки з чорного оксамиту з дрібними перлинами та прикрашена п'ятнадцятьма фігурними пластинками з низькопробного срібла з червоними й зеленими скельцями [365, с. 277; 485, с. 35] (див. рис. К.3.1).

У поєднанні з налобною прикрасою часто носили парні скроневі підвіски «зулюф-аск'и» / «зиліфлер» / «алтин-тас» (кримські татари) / «зиліф» (кримські караїми, кримчаки) (Тип VI) – футляри для локонів, які мали форму прямих порожнистих циліндрів або пластинок-щитків, виконаних у техніці філіграні, оздоблених дрібною зерню, або гравіювання, інкрустованих камінням, які імітували локони «зиліф». Подібні вироби носилися нижче «баш-алтин», прикріплюючись до головного убору («фес») за допомогою внутрішнього

гачка. Під час формування «зиліф» на весіллі волосся нареченої біля скроні розподіляли на два локони, які ховали під металеві вироби. За традицією ці знакові прикраси носили жінки, починаючи з періоду свого весілля до 40-45 років. Вдовам та незаміжнім дівчатам такі локони носити заборонялося [435, с. 282; 560, с. 55; 344, с. 217; 362, с. 103; 63-65; 465, с. 144; 243, с. 175; 527, с. 62] (див. рис. К.4.5; К.4.6).

Найпоширенішою і постійною жіночою прикрасою, яку починали носити з раннього дитинства, були сережки «купе» або «сирг'а» (кримські татари, кримські караїми, кримчаки, цигани-гурбети) (Тип VII). У спеціалізованій науковій літературі зберігаються досить уривчасті відомості про форми даних сережок та їхні назви. Головний убір жінок не закривав вуха, їх прикрашали сережками різноманітних форм, які виготовляли із золота, срібла, сплавів, оздоблювали дорогоцінним камінням (алмаз, сердолік, бірюза тощо). Найбільше поширення мали наступні вироби: у формі півмісяця «ай», кола «чарх» (кримські татари), «бужам» (кримські караїми), з'єднаних з трьох або п'яти кілець, на трьох ніжках «уч аяхли» (кримчаки). Вони були також конусоподібними, квадратними, у вигляді скрученого каната «купе-канатли», ажурними «купе-фенер» (філігрань), нагадували за формою мигдаль «бадем-сирг'а», «бутакли-сирг'а (кримські татари, кримські караїми, цигани-гурбети), жолудь, виноградне листя, кошик тощо. У степових районах Криму часто носили довгі масивні сережки, з'єднані між собою ланцюжками [4, арк. 9 зв.; 365, с. 277; 525, с. 83; 479, с. 30; 404, с. 397; 85-87; 465, с. 142-143; 468, с. 594; 286, с. 154] (див. рис. К.4.1. – К.4.4).

Велику увагу жінки приділяли шийним (Підгрупа 2) та нагрудним прикрасам (Підгрупа 3), які складалися з декількох компонентів, гармонійно пов'язаних між собою. Серед шийних прикрас вони віддавали перевагу намистам зі срібних і золотих монет, коралів, сердолікових і скляних бус, з перлин, а нагрудних – нагрудникам під сукню та брошкам для закріплення розпашної сукні «антер».

Шийні намиста у вигляді мониста «алтин герданлик» / «герданлик» (Підгрупа 2, Тип VIII) – поширені жіночі прикраи у кримських татар, кримських караїмів, циган-гурбет і обов'язкові елементи для заміжніх жінок у кримчаків (як подарунок нареченій від її матері на весілля; через те, що прикраси зберігалися в родині в якості майбутнього посагу, також їх носили дівчата на свята). Подібне намисто складалося із золотих або срібних монет чи підвісок, нанизаних на тасьму, за формою часто нагадувало комір, який щільно облягав шию [257, p. 220; 465, с. 143; 235, с. 341; 468, с. 594; 286, с. 154; 245, с. 45; 197; 196; 259, p. 274].

Жіноча шийна коралова прикраса «мерджан герданлик» (Підгрупа 2, Тип IX) також широко побутувала у представників тюркського та тюркомовного населення Криму (особливо у кримських татар, кримських караїмів, циган-гурбет і кримчаків з передгір’я). Коралі були різними за якістю, розміром, обробкою. Кількість разків виробу та характер обробки свідчили про добробут людини. Традиційно носили намисто із разками в декілька ниток з коралів червоного та рідше білого кольорів. У якості вставок між коралами використовували намистинки і стеклярус. Жінки похилого віку майже не носили таку прикрасу. Крім того, тюркомовні мешканки Криму носили різні металеві прикраси з використанням коралів. Буси «боюнджак» часто складалися з нанизаного на нитку бісеру (стеклярусу) у декілька разків (Підгрупа 2, Тип X). Наявність більшості скляних чи бісерних бус та намиста з червоних коралів у передгір’ї свідчило про етнокультурні контакти й взаємообмін деякими елементами, способом їх носіння, стилем з українцями, у яких такі прикраси були широко розповсюджені в традиційному костюмі. Також серед кримських караїмів та кримчаків були поширені намиста у декілька разків з ниток річних перлин «інджилі герданлик» (Підгрупа 2, Тип XI) (передгір’я, степ) [468, с. 594; 357; 523, с. 16-17; 404, с. 397; 160].

У комплексі з традиційним одягом та іншими ювелірними виробами дівчата й жінки також мали тонкі цільні легкі ланцюжки із золота (Підгрупа 2, Тип XII) середньої довжини (50–55 см) із закругленими ланками, які

закріплювалися на шиї за допомогою гачка та петлі. Часто жіночі однорядні золоті ланцюжки (Варіант 1) використовували як самостійну прикрасу, вони відрізнялися декоративним плетінням та великими ланками. Ланцюжки з підвіскою, амулетом чи медальйоном (Варіант 2) мали найпростіший варіант плетіння, тому центральна увага приділялася декоративним предметам, наприклад, вертикальна масивна підвіска або амулет візуально подовжували шию і мали вигляд елегантної прикраси [412, с. 32; 292, с. 79; 465, с. 143; 468, с. 595; 463, с. 17; 61; 62].

Власне, сама форма завершеного кола металевих ланцюжків грала важливу роль оберегу від наврочення й хвороб. Необхідно зазначити, що золото було якісним матеріалом виготовлення для цих елементів, що не втрачали вишуканого вигляду від дотику зі шкірою під час довгого використання та могли довго зберігатися у первісному вигляді.

Нагрудник під глибоке декольте (грудний виріз мисом «кокус» / «коклюк») (Підгрупа 3, Тип XIII) розпашної сукні, який вдягали зазвичай при виході на вулицю або перед приходом гостей [301, с. 317], залежно від матеріалу виготовлення і зовнішнього вигляду ділився на декілька підтипів та варіантів :

1. Нагрудник з монет «кокслюк» / «бойнасти» (Підтип I) використовувався в жіночому костюмі у південноузбережних і передгірських кримських татар, кримчаків. Він складався від одного-двох до п`ятнадцяти рядів монеток-підвісок. В експозиції КРУ БІКЗ представлено жіночий кримськотатарський нагрудник, що складається з десяти рядів монет, нанизаних на чорний шнурок, що приєднувалися двома кінцями до відрізків чорної тасьми. Побутували «кокслюк» з кілець, розеток і підвісок, кількох ниток коралів, з'єднаних між собою. О. Шишкіна згадуючи про нагрудник, писала, що шия і груди у дівчині були абсолютно закриті нанизаними у декілька рядів золотими турецькими монетами. 2. Нагрудник «інджилі-кафас» з широких перлинних решіток (Підтип II, Варіант 1) мав форму п'ятикутника, нижній край якого часто прикрашався монетами. Він був широко

представлений у традиційному костюмі кримських караїмів, кримчаків та заможних степових і передгірських кримських татар, а нагрудник з бісеру (імітація перлин) (Варіант 2) носили зазвичай менш забезпечені кримськотатарські та кримчацькі жінки [252, с. 106, 249; 535, с. 697, 699; 468, с. 594-595; 56; 357; 465, с. 143] (див. рис. Д.15.1; Д.15.2; Д.20.3; Ж.15.1; Ж.15.2).

У наплічному розпашному верхньому одязі використовувалися брошки «зінет-інеси» / «інелер» (Підгрупа 3, Тип XIV), що закріплювали на грудях вертикальний розріз елементів. Так, на жіночій сукні вони прикріплювалися в центрі або біля шиї, були ажурними (скань), у формі квітки, розетки, місяця із зірками, також нерідко інкрустувалися камінням (рубін, бірюза) і вставками з кольорового скла. Окрім брошок, розпашний одяг, зокрема жіночі оксамитові та атласні куртки «салта марка» / «хирха», закріплювали за допомогою нагрудних металевих підвісок-амулетниць з короткими золотими чи срібними ланцюжками (кримські татари) (Підгрупа 3, Тип XV), зав’язками та гачками (кримські караїми) [485, с. 40; 357; 4, арк. 9 зв.; 465, с. 143; 19; 400; 532, с. 186; 20].

Поясні прикраси (поясні пряжки та сегменти) віднесено до Підгрупи 4, що входять до складу розглянутих вище різноманітних поясів. Розпашні жіночі сукні раннього періоду «антер» / «к'афтан» (у кримських татар, кримських караїмів, кримських циган і кримчаків) носили з поясом, у якому пряжку «к'ушак'-баш'» («баш» – голова) (Підгрупа 4, Тип XVI) робили зі стрижня та рами різних форм із застібкою-гачком. Відзначимо, що дитячі поясні пряжки повторювали декор і кольорову гаму жіночих виробів, але мали менші форми, відповідно до антропометричних даних дітей. Незважаючи на те, що поясні пряжки виступали в ролі функціональної деталі, їх віднесено до прикрас, оскільки декор і зовнішній вигляд включали в себе естетичний компонент. Пряжки гармонійно поєднувалися з іншими прикрасами та стали центральними елементами в костюмі. Вага металевих пряжок іноді досягала 400 г, а розміри найбільших варіантів – від 8–11 см завширшки до 14–23 см у довжину,

діаметром до 18 см. Ці елементи найчастіше робилися парними, за формою їх робили круглими, мигдалеподібними, у вигляді стилізованих кошиків з квітами, двох крил метеликів або виноградного листя. Причому більшість поясних пряжок мали конфігурацію, що складалася з пари стилізованого виноградного листя «юзюм япрак'», що виготовляли у дзеркальному відображенні. Така пластина використовувалася як металева основа для пряжки, утворювала єдиний центр, куди зверху кріпилася багатопелюсткова і багатошарова розетка з філіграні. Рослинний філігранний орнамент на жіночих пряжках у художньому оформленні був єдиним комплексом з навершям «тепелік» та брошками «інелер», де основним зображенням виступали квітки лілії або троянди та листя. Для додаткового декорування поясної пряжки майстри використовували різні вставки з кольорового скла, зерні, бірюзи, сердоліку, а також ланцюжки з фігурними шумливими пружинними підвісками (3–5 одиниць) у вигляді бутонів квітки або китиць.

Набрані пояси з металевими прямокутними пряжками та пластинчастими сегментами також носили молоді чоловіки. О. Горчакова вказувала на те, що в Криму молоді кримські татари були перетягнуті поверх синіх курток карбованими поясами з безліччю ланцюжків. Кріпили їх на м’яку основу-тканину (золототканий галун або тасьму «шерт») або виготовляли суцільнометалеві деталі, що з’єднувалися за допомогою шарнірів, зчеплених між собою двома рядами кілець і петель. Поясні металеві деталі часто виготовляли зі сплаву низькопробного срібла, міді, позолоти у техніці лиття та карбування, які нерідко декорувалися чорнінням і зерню [270, с. 300; 357; 403, с. 109-110; 468, с. 594; 180; 78; 128; 127; 518, с. 207; 233, с. 68; 129; 133; 259, р. 274] (див. рис. И.2.1; И.3.3; И.5.1; И.5.2; М.1.3; М.2.1).

Тонкою ювелірною обробкою і витонченістю відрізнялися прикраси для рук (Підгрупа 5). Різноманітні браслети (Тип XVII) кріпилися на зап'ястях і носилися обов'язково парами. Поширеними були прикраси на шнурку (з намистин, перлів або ґудзиків). Відзначимо, що перші дитячі браслети «назар білезлік» (Підтип I) носили від пристріту. Серед кримського тюркомовного

населення півострова було поширене звичаєве поняття про недобрий жіночий погляд «онин’ козю ярамай» («її око небезпечне»), який міг завдати шкоди дитині. Тому немовлятам по закінченню 40 днів від народження, коли навіть стороннім людям дозволяли вже дивитися на них, надівали їм на зап’ястя подібний браслет, що складався з нанизаних на нитку чорних з білими цяточками намистин (їх могли закріплювати за допомогою булавок на шапочці, на верхньому одязі спереду в області грудини або на спині на рівні лопаток).

Різноманітні браслети для дівчат і жінок тюркського та тюркомовного населення Криму різного достатку, нанизані на нитку, виготовлялися з бусинок (стеклярусу) «боюнджак-білезлік» (Підтип II) переважно червоного, чорного і блакитного кольорів, перлин «інджилі-білезлік» (Підтип III), «к’апара-білезлік» (Підтип IV), у яких ланки мають вигляд круглих опуклих «ґудзиків», нанизаних на тасьму, або філігранних, з'єднаних між собою кільцями, назва останніх походить від форми сегментів, що нагадують зелені пуп'янки квіток та молоді плоди кримських каперсів трав’янистих [341, с. 364; 435, с. 283; 392, с. 13; 468, с. 595; 423, с. 594; 325, с. 48; 157; 558, s. 11; 566, s. 54; 160; 372, с. 45] (див. рис. К.6.1; К.6.2).

Руки дівчат і жінок тюркського та тюркомовного населення Криму також прикрашали металеві браслети: у менш забезпечених з низькопробного срібла з позолотою, у заможних мешканців – із золота «білезлік» / «білезік» (кримські татари, цигани-гурбети, кримські караїми) або «блезік» / «білезік» (кримчаки) (Підтип V). Слід зазначити, що з урахуванням матеріалу та техніки виготовлення даного підтипу, вони ділилися на ажурні (філігранні), кручені, пластинчасті, пласкі та дуті, замкнуті або незамкнуті (литі), виготовлялися з рядів каміння та ланцюжків, з'єднаних між собою (Підтип VI) [357; 465, с. 143; 205; 206; 11-17; 300, с. 50; 468, с. 595; 479, с. 49; 257, p. 220; 435, с. 283; 423, с. 594; 192] (див. рис. К.5.1 – К.5.4).

Неодмінним елементом комплексу прикрас виступали кільця й персні (Тип XVIII). Найпоширенішими виробами були: литі, ажурні кільця «юзюк» зі вставками або без них (Підтип I), декоровані персні (жіночі), а також персні

«ташли юзюк» зі вставками та персні-печатки (сиґнет із зображенням знаку, напису на щитку) (чоловічі). Верх перснів (Підтип II) оздоблювали вставками з камінням, склом, що закріплювалися в оправу (каст), а шинку (основу) – штампованим візерунком, емаллю, черню тощо. У залежності від верху (якості металу, форми каміння) є декілька способів кріплення вставки до основи, у Криму тюркомовні майстри здебільшого використовували глухий та корнеровий каст. У багатих мешканців були золоті та срібні вироби, інкрустовані дорогоцінним камінням, менш заможні – носили недорогі металеві прикраси з посрібленої або позолоченої міді, різних сплавів, оздоблених кольоровим склом. Загалом, жінки нерідко носили кільця та персні одразу на всіх пальцях, але частіше на пальцях лівої руки, особливо на безіменному пальці «юзюк пармаг'и». Чоловіки носили «ташли юзюк» на лівій руці, особливо на мізинці «чінатій пармак'», «кичик пармак'» або на безіменному пальці [435, с. 283; 380, с. 196; 257, p. 220; 423, с. 594; 357; 235, с. 341; 465, с. 143; 243, с. 175; 192; 458, с. 193; 216-219; 222] (див. рис. К.7.1; К.8.1 – К.9.4).

Ґудзики «догме» / «садеф» (перламутрові) для одягу (Тип XIX) використовували для з’єднання деталей строю. Густий вертикальний ряд із дрібних елементів традиційно мали верхні куртки («арнаут єлегі», «мійтан») та похідні від них безрукавки «єлек», їх часто пришивали до манжетів, рукавів, низу сорочок, суконь, каптанів. Для фіксації на протилежній частині деталі строю робили прорізні або начіпні петлі «ілік» для обробки країв отворів, останні сплітали зі шнурка, тасьми тощо. Слід зазначити, що ґудзики виготовлялися з різного матеріалу: заможні жителі мали мідні позолочені, срібні, золоті (у техніці ажурної філіграні, у формі крапель, квіток, з інкрустацією дорогоцінним камінням), плетені та в’язані ґудзики ручної роботи з шовку або посрібленої шовкової нитки «казаз-догмесі» / «казаз туймесі» (кримськотат. «дёгме» і кримч. «тӱме» – ґудзик); бідні носили дерев’яні вироби, які обтягувалися тією ж матерією, що кроєний одяг. Необхідно додати, що для малюків «догме» теж обшивали тканиною, щоб вони стали м'якішими та приємнішими на дотик, не завдавали шкоди. Середні розміри плетених ґудзиків

для верхнього наплічного вбрання коливалися в діаметрі 6–7 см [23-25; 399, с. 289; 210] (див. рис. К.10.1; К.10.3; К.10.5; М.2.1; М.3.1).

Місцеві мешканці мали тісні торговельно-економічні та культурні зв'язки з іншим населенням як в Криму, так і за його межами, у результаті чого культурний вплив східних центрів виробництва (Анатолійської Турції (Стамбулу), Татарстану (Казані), Північного Кавказу та Центральної Азії) позначився на світогляді та знаннях кримських майстрів у питаннях вибору форми, матеріалів, техніки виготовлення, способів оздоблення прикрас.

У ювелірних ремісничих центрах півострова (Бахчисараї, Карасубазарі, Феодосії та Євпаторії) працювали власні висококваліфіковані професійні цехові майстри. Їхні знання та вміння формувалися завдяки давній культурній спадковій традиції, взаємодії та обміну досвідом, розвиненим торговельним зв'язкам, що вказувало на широку обізнаність кримських золотарів у питаннях різноманітних технік і стилей виконання, естетичних смаків замовників, художніх тенденцій, новацій до способів виробництва елементів.

У кримських караїмів комплект прикрас за складом і формою був наближений до наборів кримськотатарських і кримчацьких мешканців передгір'я та степових районів півострова. Усі зразки мали витончені форми, декорувалися рослинним (філігранні вироби – навершя, браслети, брошки, сережки тощо) або куфічним (кільця, монети, шпильки) орнаментами. Спільна система магічних уявлень тюркського та тюркомовного населення Криму безпосередньо відбилася на матеріалі виготовлення та формі виробів, декорі й окремих складових різноманітних прикрас. Так, ювелірні вироби та окремі деталі, особливо жіночі зразки, виконували три основні функції: апотропейну, доброзичливу (для всіх вікових категорій – сережки, брошки, шпильки у формі розетки, місяця або півмісяця, кола; кільцеподібні персні, браслети зі вставками сердоліку, бірюзи, рубіну тощо), продукуючу (для дівчат та жінок фертильного віку – трикутні скроневі підвіски, пряжки у формі стилізованих мигдалю, виноградного листя та S-подібні сегменти набраних поясів, підвіски на поясних пряжках, перснях, браслетах, сережках та інші). Отже, ювелірні прикраси

гармонійно доповнювали образ традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст., однак, з 20-х рр. XX ст. вони поступово почали виходити з ужитку.

Таким чином, зібрані дані на базі різноманітного корпусу джерел дають підставу стверджувати, що додаткові компоненти костюму тюркського та тюркомовного населення Криму у кінці XVIII – на початку XX ст. у більшості випадків розвивалися як самобутні елементи. Найбільш поширеними типами з них є шапки «фес» і «калпак», чоловіча чалма «сарик», жіночі хустки «баш явлук», «чембер», «кіїх» та рушникоподібні покривала «марама», «шербенті»; пояси на основі з тканини «к'ушак'», «учкур» та шкіри «к'олан к'ушак'», набрані пояси; різноманітні навершя «тепелік» на шапочку «фес» (філігранні у кримських татар; з перлин, бісеру у кримських караїмів і кримчаків), намиста, персні «юзюк-таш» та браслети «білезлік». Подібність у формах цих компонентів, представлених у складі вбрання кримських татар, циган-гурбет, кримських караїмів і кримчаків, пов’язана з етнокультурними контактами та специфікою етногенетичних процесів, які відбувалися на теренах півострова.

Тюрбан, чалма «сарик», шапочки «фес» і «так’я», хустки, рушникоподібне покривало «марама» мали не лише утилітарне значення, а й використовувалися як обрядові елементи. Чоловічі гостроверхі шапки, жіночі хустки (до XVII ст.), а також чоловічі тюрбан, чалма, шапочки «так’я» й жіночі «фес» (XVIII – початку XX ст.) мали сакральне значення, вони виступали зразками деталей навершя на надгробних вертикальних тумбах «текільташ» («башташ») і саркофагах. Чалму «сарик» також навивали мусульманські паломники «ходжі» після відвідування Мекки та Медіни, окрім того, її носили вчителі, представники духівництва тощо (кримські татари, кримські караїми, кримчаки). Жіноче рушникоподібне покривало («енгіль марама») використовували для покриття під час молитов.

Важливим елементом декорування в костюмі заможних жінок були суцільнометалеві набрані пояси або набрані вироби з масивними пряжками та деталями, що кріпилися на тасьму «шерт» з парчі. Пояси з карбованими або

філігранними застібками носили на свята (заміжні жінки вдягали філігранні з масивними срібними пряжками, а дівчата – вироби більш витонченої роботи).

Прикраси гармонійно доповнювали художній óбраз традиційного костюму. Першими виробами для дівчинок були сережки та кільця, браслети носили пізніше. Повний комплекс ювелірних виробів готувався до весільного обряду. Зокрема, елементами переходу у цьому обрядовому циклі (для позначення нового статусу одружених) виступали: для дівчат – суцільнометалеві пояси (як подарунок батька, брата), різні головні хустки, скроневі металеві прикраси «зиліф»; для хлопців – пояси «учкур», «к'ушак'» та, імовірно, смушеві шапки «калпак». Загалом, у традиційному чоловічому вбранні фіксується майже повна відсутність ювелірних прикрас (окрім перснів, металевих ґудзиків та деталей набраних поясів).

Орнаментальні рослинні та квиткові мотиви використовували в якості символів-оберегів від пристріту. Зображення «дерева життя» або «родового дерева» «аят-аг'ач» та зірки, насамперед, гексаграми «йилдиз», як оберегів, наносили на речі з метою захисту від наврочення, хвороб, на позначення багатодітності та гармонійного розвитку носія. Подібну задачу також виконували підвіски на жіночих пряжках та паростки на орнаменті «дерева життя». Завдяки кільцеподібній формі різноманітні ланцюжки, суцільні браслети, намиста, пояси, персні, особливо декоровані сердоліком, бірюзою та іншим камінням, що замикають власника, оберігали його від наврочення та хвороб. Отже, дорогоцінні каміння в інкрустаціях виробів, дрібні підвіски на поясних пряжках, кільцях та у вишитих візерунках, орнаментальні мотиви, колір та форми багатьох додаткових елементів строю мали апотропейну функцію, за народними звичаями та повір'ями використовувалися в костюмі для збереження здоров'я їхнього власника, з метою побажання багатодітності, добробуту, гармонійного розвитку.

ВИСНОВКИ

Уперше в українській етнологічній науці здійснено порівняльне дослідження традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст. На підставі корпусу історичних джерел різноманітного походження відтворено елементи традиційного строю. Історіографічний аналіз свідчить, що у більшості наукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників основну увагу приділено окремим напрямам вивчення вбрання дослідженого населення, переважно кримським татарам і кримським караїмам. Натомість висвітлення специфіки костюму кримчаків та циган-гурбет, а також ряд важливих питань (обряд сповивання немовлят, дитячий комплекс, взуття, верхнє вуличне покривало для жінок «феред же») залишаються малодослідженими.

Комплексне використання наукового інструментарію, відповідних принципів і методів сприяло всебічному розкриттю проблеми дослідження. Завдяки безперервному спільному проживанню на Кримському півострові (кримчаки, кримські караїми, цигани-гурбети – у містах, а кримські татари – на всій території краю) і мовній спорідненості етнофорів етнокультурні процеси сприяли уніфікації матеріальної культури дослідженого населення. Торговельні відносини та ремісниче виробництво краю впливали на розвиток міст – культурних осередків створення традиційних елементів й впровадження інноваційних тенденцій у вбранні.

Власне виробництво більшості компонентів строю відбувалося завдяки наявності своїх майстрів та сировини, ремісники мали розвинену спеціалізацію (у кожній громаді були фахівці з пошиття одягу, виготовлення взуття, прикрас). Традиційні техніки орнаментального гаптування (двостороння гладь «татар ішлеме» та «каснак», «мик'лама» і «букме»), золотарства (філігрань, зернь, емаль, чернь, позолота), аплікації, фарбування ниток та шкіри, різьблення по

дереву, валяння повсті були найпоширенішими в Криму. Спільний ринок збуту ремісничої продукції (сировини, складових вбрання) позначився на спорідненості типів строю.

Основні компоненти традиційного костюму виділено за групами, підгрупами, типами, підтипами й варіантами, що мають локально-регіональні особливості. Як важливий показник соціального життя, традиційне вбрання стратифікує суспільство за ознаками гендера, віку, статі. Виявлено, що кількість типів одягу та взуття у дітей і людей похилого віку є найменшою (більш архаїчні варіанти). Пелюшки «к'индаг» – компоненти некроєного одягу новонароджених – традиційна основа для сповивання немовлят. Починаючи з першого року життя, діти мали довгі тунікоподібні сорочки «кольмек», шкіряні постоли «чарик», з 4–5 років – носили штани «з широким кроком» «шальвар» / «дон» тощо, сукні «антер» з нагрудником (ранній варіант) чи каптани, куртки, шкіряне взуття низьких форм (капці, туфлі, черевики). Молоді люди, особливо жінки після весілля та народження дитини, використовували найбільшу кількість речей, насамперед, знакових елементів переходу (сорочку з вертикальним грудним вирізом, фартухи, поясні шалі, вуличне верхнє покривало типу «феред же»), прагнули до новацій, тому перші замінювали традиційні зразки на загальноєвропейські (кроєні сорочки, сукні, куртки; штани без вставок із вшитим поясом, фабричне взуття). Вбрання літніх людей мало стримані кольори, лаконічність форм, без художнього оздоблення.

Поширеними дитячими головними уборами були шапочки «назар-фесі», різні хусточки (до 4–5 років), пізніше носили шапочки «фес» і смушеві «калпак». Знаковими головними уборами вважалися: тюрбан, чалма «сарик», шапочки «так'я» (чоловічі), «фес» (жіночі) (прототипи деталей надгробків (кримські татари)); жіноче покривало «марама» (покриття під час обрядів); смушева шапка «калпак» (елемент престижу) тощо. Дівчинок від пристріту оберігали монети на «фес», сережки «купе» / «сирг'а», кільця «юзюк». Елементами переходу для заміжніх жінок вважалися хустки «чембер», «явлук»,

«кіїх», покривала «марама» та чалма «дюльбент»; скроневі підвіски «зиліф», намиста з монет «герданлик», типи набраних поясів.

Завдяки кільцеподібній формі пояси «к'ушак'», намиста «герданлик» і буси «боюнджак», суцільні браслети «білезлік», персні «юзюк-таш», а також орнаментальні мотиви з мигдалем «бадем», трояндою «гуль», зігнутою гілкою «егрі дал» (рушникоподібні покривала «марама», «шербенті»); стилізоване виноградне листя на пряжках і сегменти-п'явки «сулюк» (жіночі типи набраних поясів) – захищали від наврочення, хвороб. Найважливішими символами захисту та гармонійного розвитку людини були зображення «дерево життя» «аят-аг'ач» (чоловічі весільні пояси «учкур») і гексаграма (жіночі навершя на «фес», налобні пов'язки, поясні пряжки).

Головними рисами єдиного регіонального комплексу вбрання тюркського та тюркомовного населення Криму є багатошаровість, наявність штанів та сорочок у чоловічому й жіночому строї, домінування верхнього довгополого одягу (до середини XIX ст., особливо в чоловічому костюмі кримських караїмів та кримчаків), невелика кількість зимових речей (утеплені куртки, шуби); поширеність різних технік гаптування шовковими, позолоченими та посрібленими нитками на верхньому наплічному одязі (безрукавки, куртки, кофти, сукні) й головних уборах (хустки, рушникоподібні покривала, шапочки «фес»), обов'язкове носіння головного убору та пояса; всесезонність шкіряного взуття (постоли, туфлі, черевики, чоботи); велика кількість жіночих ювелірних прикрас.

Існувала спеціалізація вбрання у степових та гірських чабанів, ремісників міст, гірських провідників «суруджі» з Південного узбережжя Криму – співробітників Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу (1890 – 1920-ті рр.), окремі підтипи якого побутували серед інших верств населення (овчинна висока гостроверха шапка, штани з хутра та шкіри у вівчарів; куртка «арнаут єлегі», набрані пояси, високі хромові чоботи «чизма» у провідників тощо).

Зразки османського, пізніше загальноєвропейського та східнослов'янського строю істотно відбилися на розвитку регіонального комплексу вбрання тюркського та тюркомовного населення Криму, у першу чергу, на конструктивних особливостях, способі носіння та функціональному призначенні речей. У процесі порівняння виявлено близькі аналогії між типами вбрання мешканців півострова. Зміни в костюмі відбувалися нерівномірно, з різним ступенем інтенсивності для різних груп населення. Традиційний костюм кримчаків передгір’я та циган-гурбет подібний до комплексу кримських татар (металеві прикраси – навершя на шапочку «фес», шийні намиста «герданлик» і нагрудники під сукню «кокслюк» / «бойнасти» з монет, різні варіанти брошок, шпильки тощо; спільні етапи розвитку наплічного одягу, головних уборів), у степових районах – до строю кримських караїмів і частково степових кримських татар (прикраси з перлин – навершя «тепелік» на «фес», намиста «інджилі герданлик» та нагрудники під сукню «інджилі-кафас»; одночасний перехід до нового крою елементів одягу). Відмінними від кримськотатарського комплексу є наступні ознаки: менша кількість типів строю (кримські караїми, кримчаки, цигани-гурбети); нагрудник для сукні з хустки «оглік», штани «з широким кроком» без кишень «кончек», головний убір «баш баги» (кримчаки); пізній етап використання різних компонентів вбрання у дітей (з 4–5-ти років), відсутність нагрудника під розпашну сукню, вуличного покривала типу «феред же» у жінок (кримські цигани-гурбети).

Основними етапами розвитку регіонального костюмного комплексу є:

1) кінець XVIII – перша чверть XIX ст. – домінування східної культури та стилю в костюмі, подібність елементів до вбрання казанських татар та анатолійських турок;

2) друга чверть XIX ст. – впровадження нових типів, варіантів вбрання (куртки, кофти, безрукавки, сукні, шапки «фес», «калпак» тощо) унаслідок його реформування в Османській імперії 1826 р. та затвердженими законами в епоху Танзимата, що стали основою для комплексу традиційного строю до останньої чверті XIX ст.;

3) третя чверть XIX ст. – доповнення вбрання новими деталями, матеріалами виготовлення, зміни покрою та кольорової гами елементів одягу, що мають слов'янське, європейське походження, уніфікація традиційних компонентів з-поміж усіх представників тюркського та тюркомовного населення півострова;

4) остання чверть XIX – початок XX ст. – використання традиційних і загальноєвропейських, стандартизованих радянських зразків фабричного виробництва (тип міського костюму), втрата більшої частини традиційних компонентів, перехід найстійкіших складових елементів від повсякденного вжитку до обрядового й святкового комплексів.

Отже, дослідження особливостей традиційного костюму тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст. як єдиного регіонального комплексу засвідчує, що вбрання було невід'ємною частиною традиційно-побутової культури кримських татар, циган-гурбет, кримських караїмів і кримчаків, відігравало провідну роль у формуванні особистісної, гендерної, етнічної ідентичностей і світогляду його носіїв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Державний архів Автономної Республіки Крим
(м. Сімферополь)

1. Ф. Р. 26 Канцелярия Таврического губернатора
   оп. 1.
   Спр. 6338. Сведения о сафьяновых, мешинных и сыромятных заводах в городах Бахчисарай и Карасубазар, 107 арк.
2. Ф. Р. 460 Народный комиссариат робоче-крестьянской инспекции Кр. АССР
   оп. 1.
   Спр. 1634. Список сотрудников Второй государственной кинофабрики ВУФКУ в г. Ялте : Х. Эмир-заде, А. Карашайская, У. Боданинский и др. по состоянию на 16 апреля 1926 года, арк. 78–81 зв.
3. Ф. Р. 489 Бахчисарайская городская управа
   оп. 1.
   Спр. 2814. Списки мастеров золотых и серебряных изделий г. Бахчисарая, 16 арк.
4. Ф. Р. 652 Совет Народных Комиссаров в Крымской АССР
   оп. 1.
   Спр. 839. Программа участия Крымской Республики в Парижской выставке, 1–9 зв. арк.
5. Ф. Р. 663 Центральный Исполнительный Комитет Советов рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Крымской АССР
   оп. 9.
   Спр. 879. Крымская областная татарская художественно-промышленная школа, г.. Бахчисарай, 31 арк.

6. Ф. Р. 663
   оп. 14.
   Спр. 114. Сведения о работе над кинокартиной «Алим» (1925–1926), 20 арк.
7. Ф. Р. 663
   оп. 14.
   Спр. 124. Сведения о работе над кинокартиной «Алим» (1925–1926), 103 арк.

Кримська республіканська установа
«Бахчисарайський історико-культурний заповідник»
(м. Бахчисарай)

8. Башлик // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 278 / Інв. № Т 185.
9. Безрукавка // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 270 / Інв. № Т 177.
10. Безрукавка // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 287 / Інв. № Т 194.
11. Браслет // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 410 / Інв. № Т 301.
12. Браслет // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 967 / Інв. № М 124.
13. Браслет // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 971 / Інв. № М 127.
14. Браслет // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 972 / Інв. № М 128.
15. Браслет // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 974 / Інв. № М 129.
16. Браслет // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 975 / Інв. № М 130.
17. Браслет // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 10172 / Інв. № М 448.
18. Брошка // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 991 / Інв. № М 137.
19. Брошка // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 9597 / Інв. № М 435.
20. Брошка // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 10446 / Інв. № М 492.
21. Галун // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 380 / Інв. № Т 271.
22. Галун // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 382 / Інв. № Т 273.
23. Ґудзики плетені // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 386 / Інв. № Т 277.

24. Ґудзики плетені // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 390 / Інв. № Т 281.
25. Ґудзики плетені // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 392 / Інв. № Т 283.
26. «Дневник У. Боданинского. Экспедиция июнь-август 1925 г.», Н/В 11763, 60 арк.
27. Експедиція музею 1925 р. Степовий район [Учасники експедиції на чолі з У. А. Боданінським] // Відділ «Історія», Група «Фотонегативи», КН 3595 / Інв. № ФН 189.
28. [Золотне шиття «мик'лама», «букме»] // «Инвентарная книга Бахчисарайского Дворца-музея. Записи 1920-30-х гг.», Н/В 10321, № 98–112, арк. 14–15.
29. Капці // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 400 / Інв. № Т 291.
30. Китиця для шапочки «фес» // «Инвентарная книга Бахчисарайского Дворца-музея. Записи 1920-30-х гг.», Н/В 10321, № 94, арк. 13.
31. Китиця для шапочки «фес» // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 412 / Інв. № Т 303.
32. Колиска дерев'яна // Відділ «Історія», Група «Шкіра-дерево-кістка», КН 11233 / Інв. № 327.
33. Колодки [ходулі дерев’яні] // Відділ «Історія», Група «Шкіра-Дерево», КН 759 / Інв. № ШД 69.
34. Колодки [ходулі дерев’яні] // Відділ «Історія», Група «Шкіра-дерево», КН 760 / Інв. № ШД 70.
35. Колодки [ходулі дерев’яні] // Відділ «Історія», Група «Шкіра-дерево», КН 762 / Інв. № ШД 72.
36. Кофта // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 280 / Інв. № Т 187.
37. Кофта // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 289 / Інв. № Т 196.
38. Кримськотатарська жінка. Бахчисарайський район, с. Біюк-Узенбаш // Відділ «Історія», Група «Фотонегативи», КН 3657 / Інв. № ФН 251.

39. Кримськотатарська ткаля. Бахчисарайський район, с. Біюк-Узенбаш // Відділ «Історія», Група «Фотонегативи», КН 3658 / Інв. № ФН 252.
40. Куртка // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 269 / Інв. № Т 176.
41. Куртка // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 264 / Інв. № Т 171.
42. Куртка // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 267 / Інв. № Т 174.
43. Куртка // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 284 / Інв. № Т 191.
44. Ляльки [у традиційних костюмах, кримські татари] // «Инвентарная книга Бахчисарайского Дворца-музея. Записи 1920-30-х гг.», Н/В 10321, № 165–168, арк. 22.
45. Манжети [для жіночої сукні] // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 352 / Інв. № Т 244.
46. Манжети [для жіночої сукні] // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 354 / Інв. № Т 245.
47. Манжети [із зав'язками; для жіночої сукні] // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 355 / Інв. № Т 246.
48. Монета [з отвором, куфічне письмо, прикраса] // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 11294 / Інв. № М 564.
49. Монета // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 11295 / Інв. № М 565.
50. Монета // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 11297 / Інв. № М 567.
51. [Навершя на шапочку «фес»] // «Инвентарная книга Бахчисарайского Дворца-музея. Записи 1920-30-х гг.», Н/В 10321, № 305, арк. 34.
52. Навершя на шапку «калпак» // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 400 / Інв. № Т 291.
53. Навершя на шапочку «фес» // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 3329 / Інв. № М 309.
54. Навершя на шапочку «фес» // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 3330 / Інв. № М 310.
55. Навершя на шапочку «фес» // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 11090 / Інв. № М 516.

56. Нагрудник з монет під розпашну сукню // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 9011 / Інв. № М 413.
57. Нагрудник з тканини для розпашної сукні // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 350 / Інв. № Т 241.
58. Ніж розкрійний [шевський інструмент] // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 6621 / Інв. № М 329.
59. Палиця дерев'яна [для лощіння підошви] // Відділ «Історія», Група «Дерево», КН 6677 / Інв. № Д 253.
60. Парча [з шовковою основою] // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 2349 а, б / Інв. № Т 631.
61. Підвіска // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 8799 / Інв. № М 407.
62. Підвіска // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 6446 / Інв. № М 466.
63. Підвіска скронева для локонів // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 984 / Інв. № М 132.
64. Підвіска скронева для локонів // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 985 / Інв. № М 133.
65. Підвіска скронева для локонів // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 986 / Інв. № М 134.
66. Підв’язки для шкарпеток [чоловічі] // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 370 / Інв. № Т 261.
67. Підв’язки для шкарпеток [чоловічі] // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 374 / Інв. № Т 265.
68. Підв’язки для шкарпеток [чоловічі] // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 10145 / Інв. № Т 954.
69. Покривало «феред же» вуличне // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 281 / Інв. № Т 188.
70. Покривало «феред же» вуличне // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 282 / Інв. № Т 189.
71. Пояс // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 960 / Інв. № М 120.
72. Пояс // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 962 / Інв. № М 122.

73. Пояс // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 501 / Інв. № Т 392.
74. Пояс // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 502 / Інв. № Т 393.
75. Пояс // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 508 / Інв. № Т 398.
76. Пояс // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 511 / Інв. № Т 401.
77. Пояс // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 524 / Інв. № Т 414.
78. Поясний набір // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 11091 / Інв. № М 517.
79. Поясний набір // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 11122 / Інв. № М 519.
80. Прес дерев'яний для обробки взуття // Відділ «Історія», Група «Шкіра-дерево-кістка», КН 6671 / Інв. № ШДК 247.
81. [Прикраса срібна для шапочки «фес»] // «Инвентарная книга Бахчисарайского Дворца-музея. Записи 1920-30-х гг.», Н/В 10321, № 422, арк. 48.
82. Пряжка поясна // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 961 / Інв. № М 121.
83. Ремінь // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 1291 / Інв. № М 160.
84. Ремінь // Відділ «Історія», Група «Шкіра-дерево», КН 3262 / Інв. № ШД 218.
85. Сережки // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 1036 / Інв. № М 140.
86. Сережки // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 1037 / Інв. № М 141.
87. Сережки // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 1038 / Інв. № М 142.
88. Сорочка // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 279 / Інв. № Т 186.
89. Спеціаліст з тютюнництва. Бахчисарайський район, с. Фоті-Сала // Відділ «Історія», Група «Фотонегативи», КН 3691 / Інв. № ФН 285.
90. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 192 / Інв. № Т 199.
91. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 265 / Інв. № Т 172.
92. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 267 / Інв. № Т 174.
93. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 268 / Інв. № Т 175.
94. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 274 / Інв. № Т181.

95. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 275 / Інв. № Т 182.
96. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 276 / Інв. № Т 183.
97. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 277 / Інв. № Т 184.
98. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 286 / Інв. № Т 193.
99. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 293 / Інв. № Т 200.
100. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 297 / Інв. № Т 204.
101. Сукня // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 291 / Інв. № Т 198.
102. Татарське кладовище у степовому районі [У. А. Боданінський] // Відділ «Історія», Група «Фотонегативи», КН 3597 / Інв. № ФН 191.
103. Туфлі шкіряні // Відділ «Історія», Група «Шкіра-дерево», КН 304 / Інв. № ШД 5.
104. Туфлі шкіряні // Відділ «Історія», Група «Шкіра-дерево», КН 3244 / Інв. № ШД 216.
105. Халат // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 298 / Інв. № Т 205.
106. Чобітки // Відділ «Історія», Група «Шкіра-дерево», КН 301 / Інв. № ШД 2.
107. Чобітки // Відділ «Історія», Група «Шкіра-дерево», КН 302 / Інв. № ШД 303.
108. Шаблон картонний [для створення підошви] // Відділ «Історія», Група «Дерево», КН 6686 / Інв. № Д 262.
109. Шапочка «фес» // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 346 / Інв. № Т 237.
110. Шапочка «фес» // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 357 / Інв. № Т 238.
111. Шапочка «фес» // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 349 / Інв. № Т 240.
112. Шапочка «фес» // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 385 / Інв. № Т 276.
113. Шапочка «фес» // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 388 / Інв. № Т 279.

114. Шапочка «фес» // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 10203 / Інв. № Т 960.
115. Шапочка «фес» // Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 12154 / Інв. № Т 1091.
116. [Шапочка «фес»] // «Инвентарная книга Бахчисарайского Дворца-музея. Записи 1920-30-х гг.», Н/В 10321, № 391, арк. 44.
117. Шило [шевський інструмент] // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 3190 / Інв. № М 280.
118. Шпилька // Відділ «Історія», Група «Метал», КН КП 1045 / Інв. № М 144.
119. Шпилька // Відділ «Історія», Група «Метал», КН 1046 / Інв. № М 145.

Кримська республіканська установа
«Євпаторійський краєзнавчий музей»
(м. Євпаторія)

120. Ф. История музея, Спр. Акты сдачи-приемки коллекции, 62 арк.

Кримська республіканська установа
«Етнографічний музей»
(м. Сімферополь)

121. Навершя на шапочку «фес» // Відділ «Історія», КН 531 / Інв. № ДП 225.
122. Навершя на шапочку «фес» // Відділ «Історія», КН 1678 / Інв. № ДП 535.
123. Навершя на шапочку «фес» // Відділ «Історія», КН 6036 / Інв. № ІБ 2645.
124. Навершя на шапочку «фес» // Відділ «Історія», КН 6037 / Інв. № ІБ 2646.
125. Покривало головне // Відділ «Історія», КН 2734 / Інв. № ДП 130.
126. Поясний набір // Відділ «Історія», КН 532 / Інв. № ДП 226.
127. Поясний набір // Відділ «Історія», КН 1086 / Інв. № ДП 362.
128. Поясний набір // Відділ «Історія», КН 1087 / Інв. № ДП 363.
129. Поясний набір // Відділ «Історія», КН 1655 / Інв. № ДП 631.

130. Поясний набір // Відділ «Історія», КН 6038 / Інв. № ІБ 2647.
131. Поясний набір // Відділ «Історія», КН 6781 / Інв. № ІБ 3140
132. Пряжка поясна // Відділ «Історія», КН 1307 / Інв. № ДП 459.
133. Пряжка поясна // Відділ «Історія», КН 1677 / Інв. № ІБ 534.
134. Сорочка // Відділ «Історія», КН 825 / Інв. № ІБ 344.
135. Сорочка // Відділ «Історія», КН 826 / Інв. № ІБ 345.
136. Сорочка // Відділ «Історія», КН 2743 / Інв. № ІБ 981.
137. Тюбетейка // Відділ «Історія», КН 457 / Інв. № ІБ 195.
138. Шаровари // Відділ «Історія», КН 635 / Інв. № ІБ 249.
139. Штани // Відділ «Історія», КН 2738 / Інв. № ІБ 983.

Кримська республіканська установа
«Центральний музей Тавриди»
(м. Сімферополь)

140. Туфлі шкіряні // Відділ «Історія», КН 13841 / Інв. № І 32.
141. Шапочка «фес» // Відділ «Історія», КН 14034 / Інв. № І 225.

Кримська республіканська установа
«Кримськотатарський музей мистецтв»
(м. Сімферополь)

142. Поясний набір // Відділ «Історія», КН 311 / Інв. № Ю 3.
143. Поясний набір // Відділ «Історія», КН 312 / Інв. № Ю 4.
144. Пряжка поясна // Відділ «Історія», КН 52 / Інв. № Ю 1.
145. Пряжка поясна // Відділ «Історія», КН 313 / Інв. № Ю 5.
146. Шаль поясна «бель кушах» // Відділ «Історія», КН 1275 / Інв. № Т 472.
147. Шапочка «фес» // Відділ «Історія», КН 302 / Інв. № О 11.
148. Шапочка «фес» // Відділ «Історія», КН 304 / Інв. № Ю З.

Музей історії і етнографії кримських караїмів ім С. І. Кушуль (м. Євпаторія)

149. Покривало головне / Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 1048 / Інв. № Т 335.
150. Сукня / Відділ «Історія», Група «Тканини», КН 1039 / Інв. № Т 326.

Державні стандарти

151. Детали швейных изделий. Термины и определения : ГОСТ 22977–89. – М., 1989. – 11 с.
152. Изделия швейные и трикотажные. Термины и определения : ГОСТ 17037–85. – М. : Стандартинформ, 2010. – 10 с.
153. Смушка невыделанная : ГОСТ 10225–75. – М., 1975. – 5 с.

Статистичні матеріали, камеральні описи

154. Камеральное описание Крыма 1784 года // ИТУАК. – 1897. – Т. 4. – С. 32–45.
155. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Одесса : тип. Л. Нитче, 1850. – Ч. I : География, Этнография и Народосчиление Новороссийского края. – 366 с.

Опубліковані образотворчі джерела

156. Аджи : почтовая карточка. – Стокгольм : акц. О-во «Гранберг», [после 1908].
157. Алупка : типы татар : почтовая карточка. – Стокгольм : акц. О-во «Гранберг», [после 1908].

158. Войлочник – «кечеджи» взбивает шерсть инструментом со струной – яй или джай // Крым. – 1928. – № 1(6). – Вып. II. – С. 70.
159. Генеральная Карта Крыма сочиненная по новейшим наблюдениям Адьюнктом Федором Черным 1790 года [Карти] / грав. И. Кувакин. – [1:500 000] ; [приблизительно 12 в. в 1 дюйме, ок. 5 км в 1 см] ; лин. м-б в верстах // [Общегеографические карты Российской империи]. – [СПб.] : [Географический департамент АН], 1790. – 1 л.
160. Девочка в повседневной одежде. Татары крымские [Електронний ресурс] / МАЕ РАН. – Режим доступу : http://www.kunstkamera.ru/kunst-catalogue/items/item-view.seam?c=PHOTO&id=284042&path=62%3A3495499%3A3507915%3A3510047&cid=15145 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
161. Караимские женщины в национальной одежде [Електронний ресурс] / Віртуальний караїмський музей. – Режим доступу : http://caraimica.org/document/365 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
162. Карта представляющая Крым и Степь Крымскую из новейших известий [Карти] / [Акад. наук] ; соч. Я. Ф. Шмидт ; грав. Н. Зубков. – [1: 777 000] ; [18,5 верст в 1 дюйме] // [Общегеографические карты Российской империи]. – [СПб.] : [Акад. наук], 1770–1789, 2 цв.
163. Крым : татары в кофейне : [стереопара]. – Стокгольм : акц. О-во «Гранберг», [после 1908].
164. Крым : татары-музыканты : почтовая карточка. – Стокгольм : акц. О-во «Гранберг», [после 1908]. – [цвет]. – [аннот. об. стор. на рус. и фр. языках].
165. [№ 246] : Крым : татарские типы : почтовая карточка. – Стокгольм : акц. О-во «Гранберг», [после 1908]. – [аннот. ил. стор. на рус. и фр. языках].
166. Крым : типы татар : открытое письмо / изд. фот. И. Семенова. – Стокгольм : акц. О-во «Гранберг», [до 1904].

167. [№ 95] : Крым : типы татар : открытое письмо / фот. И. Семенов. – [Б.м.], [после 1904].
168. Крым : типы татар : открытое письмо / фот. И. Семенов ; изд. И. И. С[еменова]. – [Б.м.], [после 1904].
169. [№ 5955] : Крымские типы : группа татарок : почтовая карточка. – Стокгольм : акц. О-во «Гранберг», [после 1908]. – [цвет]. – [аннот. об. стор. на рус. и фр. языках].
170. [№ 9588] : Крымские типы : группа татарок : почтовая карточка. – Стокгольм : акц. О-во «Гранберг», [после 1908]. – [цвет]. – [аннот. об. стор. на рус. и фр. языках].
171. Кушак-баш [Електронний ресурс] / Віртуальний караїмський музей. – Режим доступу : http://www.caraimica.org/document/110 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
172. Образец кофты. Татары крымские [Електронний ресурс] / МАЕ РАН. – Режим доступу : http://www.kunstkamera.ru/kunst-catalogue/items/item-view.seam?c=PHOTO&id=73595&path=62%3A3495499%3A3507915%3A3510047&cid=15145 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
173. Полуостров Крым спограничными землями [Карти] / [1:2 300 000, приблизительно 55 в. в 1 дюйме, ок. 23 км в 1 см] ; лин. м-б в верстах // [Общегеографические карты Российской империи]. – Б. м, [после 1774]. – 1 л.
174. Почтовая карточка : татарка-девушка. – Стокгольм : акц. О-во «Гранберг», [после 1908]. – [аннот. ил. стор. на рус. и фр. языках].
175. Раффе О.-Д.-М. Литография. Армяне (в центре) и крымские татары в кофейне [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-024.jpg (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
176. Раффе О.-Д.-М. Литография. Возвращение с источника. 26 октября 1837 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-

album.com/catalogue/100/ora-029.jpg (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

177. Раффе О.-Д.-М. Литография. Горные крымские цыгане [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-013.jpg (дата звернення 15.05.2015). – Назва з екрана.
178. Раффе О.-Д.-М. Литография. Дом в крымско-татарской деревне. 31 августа 1837 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-020.jpg (дата звернення 15.05.2015). – Назва з екрана.
179. Раффе О.-Д.-М. Литография. Интерьер жилища крымских татар. 21 октября 1837 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-027.jpg (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
180. Раффе О.-Д.-М. Литография. Караимская семья [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-011.jpg (дата звернення 15.05.2015). – Назва з екрана.
181. Раффе О.-Д.-М. Литография. Караимы из Феодосии (Каффа). 1 октября 1837 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-021.jpg (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
182. Раффе О.-Д.-М. Литография. Крымские татарки из Байдара. 26 августа 1837 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-016.jpg (дата звернення 15.05.2015). – Назва з екрана.
183. Раффе О.-Д.-М. Литография. Крымскотатарская школа для девочек близ Ялты. 30 августа 1837 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-019.jpg (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
184. Раффе О.-Д.-М. Литография. Молитва в мечети Карасу-Базара. 19 октября 1837 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-

album.com/catalogue/100/ora-026.jpg (дата звернення 15.05.2015). – Назва з екрана.

185. Раффе О.-Д.-М. Литография. Мусульмане подают милостыню при выходе из мечети. 17 августа 1837 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-007.jpg (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
186. Раффе О.-Д.-М. Литография. Семья крымских татар в пути. 15 августа 1837 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-006.jpg (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
187. Раффе О.-Д.-М. Литография. Цыганская кузница в Бахчисарае (Крым). 17 августа 1837 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-008.jpg (дата звернення 15.05.2015). – Назва з екрана.
188. Татарин в традиционном костюме. Татары крымские [Електронний ресурс] / МАЕ РАН. – Режим доступу : http://www.kunstkamera.ru/kunst-catalogue/items/item-view.seam?c=PHOTO&id=73590&path=62%3A3495499%3A3507915%3A3510047&cid=15145 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
189. Татарский женский костюм. Татары крымские [Електронний ресурс] / МАЕ РАН. – Режим доступу : http://www.kunstkamera.ru/kunst-catalogue/items/item-view.seam?c=PHOTO&id=73583&path=62%3A3495499%3A3507915%3A3510047&cid=15145 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
190. [№ 21] : типы Крыма : открытое письмо / фот. В. Сокорнов. – [Алупка] : фотомаст. В. Сокорнова, 1912.
191. [№ 1090] : типы Крыма : открытое письмо. – М. : Эккель и Каллах, [после 1904].
192. Типы Крыма : почтовая карточка. – Стокгольм : акц. О-во «Гранберг», [после 1908].

193. Типы Крыма : у фонтана : [почтовая карточка] / фот В. Сокорнов. – Алупка, 1912.
194. [№ 40] : типы крымских татар / изд. Дм. Николича. – [Б.м.], [после 1904].
195. Типы крымских татар : Барына свежие яйца : [открытое письмо]. – Ялта : изд. Д. Николича, [после 1904].
196. Типы крымских татар : открытое письмо / изд. Дм. Николича. – [Б.м.], [после 1904].
197. Типы крымских татар : открытое письмо / изд. Дм. Николича. – [Б.м.], [после 1904]. – [цвет].
198. Типы крымских татар : у фонтана / изд. Дм. Николича. – [Б.м.], [после 1904].
199. Типы крымских татар : у фонтана : открытое письмо / изд. Дм. Николича. – [Б.м.], [после 1904]. – [негат. № 118617].
200. Типы татар : дед и внук : [открытое письмо]. – Ялта : изд. Дмитрия Николича, 1914.
201. Традиционный женский костюм. Татары крымские [Електронний ресурс] / МАЕ РАН. – Режим доступу : http://www.kunstkamera.ru/kunst-catalogue/items/item-view.seam?c=PHOTO&id=73593&path=62%3A3495499%3A3507915%3A3510047&cid=15145 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
202. Турупчі Омер Джеліль [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://islam.in.ua/sites/default/files/field/image/turupchi.jpg (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
203. A Tartar [Електронний ресурс] // Cartwright J. [Eleven colored costume plates of northwestern Greece, including a portrait of Ali Pasha] / J. Cartwright. – London : R. Havell, 1822. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=53938 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
204. Bambin turc [Електронний ресурс] // Amicis E. de. Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et

illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo / E. de Amicis. – Paris : Hachette, 1883. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=39281 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

205. Bilezik [Електронний ресурс] / Колекція : Музей європейських культур (Ident.Nr. II C 426) // Фотографія : Національні музеї у Берліні – Музей європейських культур. – Режим доступу : http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=514260&viewType=detailView (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
206. Bilezik [Електронний ресурс] / Колекція : Музей європейських культур (Ident.Nr. II C 430) // Фотографія : Національні музеї у Берліні – Музей європейських культур. – Режим доступу : http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=514264&viewType=detailView (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
207. Bosnien. Tartare [Електронний ресурс] // Castellan A.-L. Moeurs, usages, costumes des Othomans, et abrégé de leur histoire / A.-L. Castellan. – Paris : Nepveu, 1812. – T. VI. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=54198 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
208. Dame turque chez elle [Електронний ресурс] // Amicis E. de. Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo / E. de Amicis. – Paris : Hachette, 1883. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=39278 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
209. Dame turque en promenade [Електронний ресурс] // Amicis E. de. Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo /

E. de Amicis. – Paris : Hachette, 1883. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=39269 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

210. Galata. – Marchand de pastèques [Електронний ресурс] // Amicis E. de. Constantinople ouvrage traduit de l'Italien avec l'autorisation de l'Auteur par Mme J. Colomb et illustré de 183 dessins pris sur nature par C. Biseo / E. de Amicis. – Paris : Hachette, 1883. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=39213 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
211. Kappe / Fes [Електронний ресурс] / Колекція : Музей європейських культур (Ident.Nr. II C 322) // Фотографія : Національні музеї у Берліні – Музей європейських культур. – Режим доступу : http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=514156&viewType=detailView (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
212. Keeper of military equipment [Електронний ресурс] // [Album containing 77 original watercolour drawings of Greek and other Oriental costumes, ca. 1829]. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=60279 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
213. Kusak-bas [Електронний ресурс] / Колекція : Музей європейських культур (Ident.Nr. II C 412) // Фотографія : Національні музеї у Берліні – Музей європейських культур. – Режим доступу : http://www.smb-digital.de/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=514246&viewType=detailView (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
214. Prince Tartare [Електронний ресурс] // Choiseul-Gouffier M.-G.-F.-A.. de. Voyage pittoresque de la Grèce / M.-G.-F.-A. de Choiseul-Gouffier. – Paris : J.-J. Blaise, MDCCCXXII [=1822]. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=44696 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

215. Silver ring [= перстень срібний ; сплав срібла, агат] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebay.com/itm/18thC-Antique-Russian-Ukraine-Crimean-Tatars-Silver-Ring-White-Quartz-Agate-Sz9-/121876900906?hash=item1c606dec2a (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
216. Silver ring [= перстень срібний ; сплав срібла, карнеліан] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebay.com/itm/Antique-18thC-Russia-Ukraine-Crimean-Tatar-Silver-Ring-Quartz-Carnelian-Gem-Sz10-/381566555488?hash=item58d7239560 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
217. Silver ring [= перстень срібний; сплав срібла, кольорове скло] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebay.com/itm/18thC-Russian-Ukrainian-Crimean-Tatars-Silver-Ring-Sapphire-Green-Glass-Gem-Sz6-/381566648997?hash=item58d72502a5 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
218. Silver ring [= перстень срібний ; сплав срібла, кольорове скло] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebay.com/itm/18thC-Russian-Ukrainian-Crimean-Tatars-Silver-Ring-Ruby-Red-Glass-Gemstone-Sz-9-/121734233966?hash= item1c57ecff6e (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
219. Silver ring [= перстень срібний ; сплав срібла, кольорове скло] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebay.com/itm/18thC-Antique-Crimean-Russian-Tatar-Silver-Ring-Glass-Amber-Gemstone-Size-8-/381513469545?hash=item58d3f 98e69 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
220. Silver ring [= перстень срібний ; сплав срібла, кольорове скло, підвіски-дзвіночки] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebay.com/itm/18thC-Russian-Ukraine-Crimea-Tatar-Silver-Two-Ruby-Red-Glass-Gem-Ring-Bells-Sz11-/121876901212?hash=item1c606d ed5c (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

221. Silver ring [= перстень срібний ; сплав срібла, лазурит] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebay.com/itm/18thC-Russian-Ukrainian-Crimean-Black-Sea-Tatars-Silver-Ring-Lapis-Lazuli-Sz-10-/121859430386?hash=item1c5f6357f2 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
222. Silver-bronze ring [= перстень срібно-бронзовий ; кольорове скло] [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ebay.com/itm/Antique-19thC-Crimean-Tatar-Silver-Bronze-Alloy-Ring-Ruby-Red-Glass-Gem-Sz6-/121814677761?hash=item1c5cb87901 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
223. Tatar man from Crimea [Електронний ресурс] // [Dalvimart O.]. The Costume of Turkey, Illustrated by a Series of Engravings; with Description in English and French. – London : Howlett and Brimmer for William Miller, MDCCCIV [=1804] / [O. Dalvimart]. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=53031 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
224. Tatar official messenger [Електронний ресурс] // [Album containing 77 original watercolour drawings of Greek and other Oriental costumes, ca. 1829]. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=60281 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
225. Tatars of Crimea [Електронний ресурс] // Reuilly J. de. Voyage en Crimée et sur les bords de la Mer Noire, pendant l'année 1803 / J. de Reuilly. – Paris : Bossange, Masson et Besson, 1806. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=52673 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
226. Turkish lady, in the yashmak or veil [Електронний ресурс] // Curzon R. Visits to Monasteries in the Levant / R. Curzon. – London : Humphrey Milford, [1865 / 1916]. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=37946 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

227. Turkish woman in indoor costume [Електронний ресурс] // [Album containing 77 original watercolour drawings of Greek and other Oriental costumes, ca. 1829]. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=60291 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
228. Turkish woman in promenade costume [Електронний ресурс] // [Album containing 77 original watercolour drawings of Greek and other Oriental costumes, ca. 1829]. – Режим доступу : http://eng.travelogues.gr/item.php?view=60292 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

Мемуари та спогади

229. Боплан Г. Л. де. Опис України / Гійом Левасер де Боплан ; Українські козаки та їхні останні гетьмани ; Богдан Хмельницький / Проспер Меріме. – Л. : Каменяр, 1990. – 301 с.
230. Брун Ф. Крым в половине XVIII столетия / Ф. Брун. – Одесса : тип. Л. Нитче, 1867. – 28 с.
231. Воропонов Ф. Среди крымских татар / Ф. Воропонов // Вестник Европы. – 1888. – Т. 2. – Кн. 3. – С. 148–179.
232. Гермоген. Таврическая епархия : записки / Гермоген. – Псков : тип. Губ. Правления, 1887. – 520 с.
233. Горчакова Е. Воспоминание о Крыме / Е. Горчакова. – М., 1881. – Ч. 1. – 397 с.
234. [Д’Асколи Эмиддио Дортелли]. Описание Чёрного моря и Татарии, составил доминиканец Эмиддио Дортелли Д'Асколи, префект Каффы, Татарии и проч. 1634 г. / пер. Н. Пименова ; ред. А. Бертье-Делагард / Эмиддио Дортелли Д'Асколи // ЗООИД. – 1902. – Т. 24. – С. 92–134.

235. Демидов А. Н. Путешествие в Южную Россию и Крым, через Венгрию, Валахию и Молдавию, совершенное в 1837 году / А. Н. Демидов. – М., 1853. – 545 с.

236. Дмитриевский М. Картина Крыма или краткое описание татар и других народов в Таврии живущих / М. Дмитриевский // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 140–153.

237. Зуев В. Ф. Выписка из путешественных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма 1782 года / В. Ф. Зуев // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен : в 2 ч. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1 : Мусульмане : крымские татары, крымские цыгане. – С. 169–171.

238. Иванова Е. Путевые воспоминания о Крыме : 1886 г. / Е. Иванова. – М. : тип. П. В. Васильева, 1889. – 42 с.

239. Лавреньтева Е. В. «Мы много путешествовали...» : Путевые впечатления в фотографиях и воспоминаниях / Е. В. Лаврентьева. – М. : Этерна, 2010. – 488 с.

240. Марков Е. Л. Очерки Крыма : Картины крымской жизни, истории и природы / Е. Л. Марков. – Изд. 2-е. – СПб. ; М. : тип. Т-ва М.О. Вольфъ, 1884. – 596 с.

241. Мурзакевич Н. Н. Поездка в Крым в 1836 году / Н. Н. Мурзакевич // Э. Б. Петрова, Т. А. Прохорова. Крымские путешествия : Н. Н. Мурзакевич, А. Н. Демидов (К 200-летнему юбилею Н. В. Гоголя). – Симферополь : Бизнес-Информ, 2011. – С. 23–70.

242. Описание перекопских и ногайских татар, черкесов, мингрелов и грузин, Жана де Люка, монаха Доминиканского ордена (1625 г.) // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен : в 2 ч. –

Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1 : Мусульмане : крымские татары, крымские цыгане. – С. 105–112.

243. Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах / П. С. Паллас // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен : в 2 ч. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1 : Мусульмане : крымские татары, крымские цыгане. – С. 172–191.
244. Пассек Т. Приезд в Бахчисарай. Увеселения и обычаи татарок / Т. Пассек // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 365–369.
245. Пигит С. Ш. Дни минувшие : из воспоминаний / С. Ш. Пигит / пер. с др.-евр. И. Круглевича // Караимская жизнь. – Москва, 1911. – Кн. 7 (декабрь). – С. 43–51.
246. Радде Г. Крымские татары / Г. Радде // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 397–401.
247. [Сикар Ш.] Письма о Крыме, об Одессе и Азовском море / [Ш. Сикар] ; [пер. с франц. И. Снегирев]. – М. : тип. Н. С. Всеволожского ; у книгопродавца Бува, 1810. – 289 с.
248. Сумароков П. И. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков. – СПб., 1803. – Ч. 1. – 225 с.
249. Сумароков П. И. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду / П. И. Сумароков. – СПб., 1805. – Ч. 2. – 244 с.
250. Храпунов Н. И. Крым в 1792 году в описании Иоганна-Кристиана фон Струве / Н. И. Храпунов // Этнокультурные и межконфессиональные

отношения в Крыму. – Серия: Межкультурный диалог : история и современность. – Симферополь, 2012. – Вып. 2. – С. 34–50.

251. Чеглок А. Красавица Таврида / А. Чеглок. – М. : изд.-во К. И. Тихомирова, 1910. – Вып. 1 : Степной Крым. – 113 с.
252. Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году / О. П. Шишкина. – СПб., 1848. – Ч. II. – 304 с.
253. Chojecki E. Wspomnienia z podróży po Krymie / E. Chojecki. – Warszawa, 1845. – 313 s.
254. Clarke E. Travels in various countries of Europe, Asia, and Africa, by Edward Daniel Clarke, L. L. D. / E. Clarke. – N. Y., 1837. – Part the first : Russia, Tartary, and Turkey. – 455 p.
255. Craven E. A journey through the Crimea to Constantinople / E. Craven. – Vienna, 1800. – 468 p.
256. Guthrie M. Through Russia : From St. Petersburg to Astrakhan and the Crimea : in 2 vol. / M. Guthrie – London, 1874. – Vol. 2. – 287 p.
257. Holderness M. New Russia. Journey from Riga to the Crimea / M. Holderness. – London, 1823. – 337 p.
258. Kaczkowski K. Dziennik podróży do Krymu odbytej w roku 1825. : w 4 cz. / K. Kaczkowski. – Warszawa, 1829. – Cz. 4. – 154 s.
259. Lyall R. Travels in Russia, the Crimea, the Caucasus and Georgia : in 2 vol. / R. Lyall. – London, 1825. – Vol. 1. – 527 p.
260. Marcinkowski A. Stepy, morze i góry : szkice i wspomnienia z podróży : w 2 t. / A. Marcinkowski. – Wilno, 1854. – T. 2. – 277 s.
261. Nelson A. The Crimea : its towns, inhabitants, and social customs / A. Nelson. – London : Partridge, 1855. – 143 p.
262. Scott C. H. The Baltic, the Black Sea, and the Crimea : comprising travels in Russia, a voyage down the Volga to Astrachan, and a tour through Crim Tartary / C. H. Scott. – London : R. Bentley, 1855. – 372 p.
263. [Wolańska-Dzieduszycka A.] Wrażenia z Krymu / [A. Wolańska-Dzieduszycka]. – 2-e wyd. – Lwów, 1902. – 67 s.

Видання та публікації періодики

264. Березкин Ф. Евреи-караимы в Крыму / Ф. Березкин // Северная пчела. – 29 июля. – 1852. – № 169. – С. 673.

Монографії, статті

265. Абдулаева Г. Сельское хозяйство в Крымском ханстве [Електронний ресурс] / Г. Абдулаева. – Режим доступу : http://avdet.org/node/6917 (дата звернення 30.09.2015) – Назва з екрана.

266. Абдураманова С. Н. Бахчисарай в фотодокументах в 20-30-е гг. XX в. / С. Н. Абдураманова // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 228. – С. 17–19.

267. Абдураманова С. Н. Жіноче покривало для голови – важливий компонент традиційної кримськотатарської культури (За матеріалами фондів КРУ БІКЗ) / С. Н. Абдураманова // Актуальні проблеми мистецької практики і мистецтвознавчої науки : мистецькі обрії / ред. кол. А.В. Чебикін, І. Д. Безгін, Г. І. Веселовська. – К. : Фенікс, 2012. – Вип. 4 (14–15). – С. 121–126.

268. Абдураманова С. Н. Традиционная крымскотатарская вышивка из фондов КРУ БИКЗ / С. Н. Абдураманова // Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 115-летию со дня рождения Б. И. Урманче (21–22 февраля 2012 г.). – Казань, 2012. – С. 347–353.

269. Абла У. «Кадиаскерские сакка» – источник изучения материальной культуры крымских татар / У. Абла // Qasevet. – 2010. – № 36. – С. 34–45.

270. Аблаева У. А. К вопросу о классификации традиционных женских поясов крымских татар / У. А. Аблаева // Этнография Крыма XIX – XXI вв. и современные этнокультурные процессы : материалы и

исследования / отв. ред. М. А. Араджиони, Л. А. Науменко. – Симферополь : СГГТ, 2012. – Вып. 3. – С. 297–303.

271. Аблаєва У. Традиційні головні убори кримських татар : до проблеми класифікації / У. Аблаєва // Народознавчі зошити. – 2015. – № 4 (124). – С. 860–867.
272. Аблямитова Л. Х. Обрядовое значение платка и пояса – деталей национальной одежды крымских татар / Л. Х. Аблямитова // Этнография Крыма XIX – XX вв. и современные процессы : материалы и исследования / отв. ред. М. А. Араджиони, Ю. Н. Лаптев. – Симферополь, 2002. – Вып. 1. – С. 154–158.
273. Аджинджал И. А. Материалы по изучению одежды абхазов / И. А. Аджинджал, И. Е. Адзинба // Труды Абхазского государственного музея. – Сухуми : Госиздат Абхазской АССР, 1947. – Вып. 1. – С. 223–259.
274. Акав К. С. Символика растительного орнамента в традиционном искусстве крымских караимов / К. С. Акав // V научные чтения памяти У. Боданинского : тезисы докладов и сообщений Международ. науч. конф. (Бахчисарай, 23–27 октября 2013 г.). – Симферополь : Антиква, 2013. – С. 9.
275. Акчурина-Муфтиева Н. М. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV – первой половины XX вв. / Н. М. Акчурина-Муфтиева. – Симферополь : СГТ, 2008. – 392 с.
276. Акчурина-Муфтиева Н. М. Каменная пластика. Крымскотатарские надгробия XIII-XIX ст. / Н. М. Акчурина-Муфтиева // Qasevet. – № 32. – 2007. – С. 24–29.
277. Акчурина-Муфтиева Н. М. Художественный ансамбль интерьера крымскотатарского народного жилища / Н. М. Акчурина-Муфтиева // Сходознавство. – 2007. – № 37. – С. 3–21.

278. Акчуріна-Муфтієва Н. М. Мистецтво візерункового ткацтва у кримських татар / Н. М. Акчуріна-Муфтієва // Східний світ. – 2006. – № 3. – С. 110–120.

279. Алексеев В. П. Очерк происхождения тюркских народов Восточной Европы в свете данных краниологии / В. П. Алексеев // Крымские караимы : происхождение, этнокультура, история. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 16–29.

280. Алпашкина О. Н. Предметы караимской культуры и быта в фондах Бахчисарайского заповедника / О. Н. Алпашкина // Культурно-духовные основы исторической судьбы крымских караимов : традиции и современность : мат-лы международ. научно-практич. конф., посвященной 20-летию создания национально-культурного караимского общества, 14–16 сентября 2011 г., Мелитополь / под ред. Е. С. Арабаджи, М. А. Семикина, С. Г. Ялпачик. – Мелитополь : Издательский дом МГТ, 2012. – С. 39–40.

281. Альтин Г. Виртуальный музей крымской цивилизации «Ларишес» / Г. Альтин // Qasevet. – № 32. – 2007. – С. 52–56.

282. Андриевский А. А. Крым и крымские татары / А. А. Андриевский. – Киев, 1892. – 34 с.

283. Араджиони М. А. Крымские цыгане / М. А. Араджиони // От киммерийцев до крымчаков. – Симферополь : Доля, 2007. – С. 241–253.

284. Ачкинази И. В. Знаковые элементы традиционной одежды крымчаков XIX – XX вв. / И. В. Ачкинази // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2002. – Вып. IX. – С. 599–608.

285. Ачкинази И. В. К вопросу об этнической принадлежности крымчаков / И. В. Ачкинази // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1996. – Вып. V. – С. 262–270.

286. Ачкинази И. В. Крымчаки : историко-этнографический очерк / И. В. Ачкинази. – Симферополь : ДАР, 2000. –192 с.

287. Ачкинази И. В. Погребальный обряд крымчаков / И. В. Ачкинази // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1993. – Вып. III. – С. 193–198.

288. Бакши Н. Единственный в мире... (О музее крымчакского народа) / Н. Бакши // Кърымчахлар. – Вып. 1. – Симферополь, 2005. – С. 41–42.

289. Баскаков Н. А. К вопросу о классификации тюркских языков / Н. А. Баскаков // Известия АН СССР. Отделение литературы и языка. – М., 1952. – Т. XI., Вып. 2. – С. 121–134.

290. Бахчисарай на старинных открытках : каталог выставки (Бахчисарай 17 октября – 17 ноября 2012 г.) / отв. ред. В. Е. Науменко. – Бахчисарай : Бахчисарайский историко-культурный заповедник. – 2012. – 64 с.

291. Бахчисарай : фотоальбом / авт.-сост. В. Н. Хоменко, фото Н. П. Орлов, худ/ Г. А. Фещенко. – К. : Мистецтво, 1983. – 120 с.

292. Бейм С. Память о Чуфут-Кале / С. Бейм. – Одесса, 1862. – 444 с.

293. Бекиров А. М. «Искусство дерева – в корнях» : художественная обработка дерева у крымских татар / А. М. Бекиров // Этнография Крыма XIX – XXI вв. и современные этнокультурные процессы : материалы и исследования / отв. ред. М. А. Араджиони, Л. А. Науменко. – Симферополь : СГГТ, 2012. – Вып. 3. – С. 331–338.

294. Белый О. Б. К вопросу о названии и самоназвании восточноевропейских караимов (крымская этнографическая группа) в XIII – начале XIX вв. / О. Б. Белый, И. Н. Белая // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 1996. – Вып. V. – С. 271–278.

295. Бененсон М. Е. Экономические очерки Крыма / М. Е. Бененсон. – Симферополь, 1919. – 79 с.

296. Бердичевский Е. Г. Символика линий, форм и фигур в декоративно-прикладном и ювелирном искусствах / Е. Г. Бердичевский // Дизайн. Теория и практика. – 2011. – № 8. – С. 71–78.

297. Бесчинский А. Я. Путеводитель по Крыму / А. Я. Бесчинский. – 4-е изд., испр. и доп. – Москва : т-во И.Н. Кушнерев и К^0, 1904. – 468 с.

298. Биарсланов М. Выписи из кадиаскерского сакка (книги) 1017–1022 г. хиджры (1608/9–1613 гг.), хранящегося в архиве Таврического губернского правления / М. Биарсланов // ИТУАК. – 1889. – №. 8. – С. 41–51.

299. Богданович Г. Ю. Языки и этносы в полилингвокультурной ситуации Крыма / Г. Ю. Богданович, О. А. Вовк, Л. Г. Егорова // Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. – Серия: Филологические науки. – 2002. – Т. 15 (54), № 4. – С. 32–41.

300. Боданинский А. А. Пословицы, поговорки и приметы крымских татар / А. А. Боданинский, Э. Л. Мартино, О. Мурасов // ИТУАК. –1915. – № 52. – С. 1–67.

301. Боданинский У. А. Археологическое и этнографическое изучение крымских татар / У. А. Боданинский // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен : в 2 ч. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1 : Мусульмане : крымские татары, крымские цыгане. – С. 309–333.

302. Богомолов В. Б. Теоретические и методические основы реконструкции костюма (определение понятий «одежда» и «костюм») / В. Б. Богомолов // Интеграция археологических и этнографических исследований : сб. науч. тр. / под ред. Н. А. Томилова. – Казань : Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2010. – Ч. 1. – С. 264–272.

303. Боева О. А. Знаковые функции и символы традиционной народной одежды / О. А. Боева // Известия Волгоградского государственного педагогического университета. – 2011. – Т. 57. – № 3. – С. 52–55.

304. Бойцова Е. Е. Политика российской государственной власти по отношению к нехристианским конфессиям на территории Таврической губернии на рубеже XIX – XX веков / Е. Е. Бойцова // Причерноморье. История, политика, культура : избранные мат-лы VIII Международ. науч.

конф. «Лазаревские чтения» / под общей ред. И. Кузищина. – Серия Б.: Новая и новейшая история. – 2011. – Вып. VI (III). – С. 27–35.

305. Бонч-Осмоловский Г. А. Брачные обряды татар горного Крыма / Г. А. Бонч-Осмоловский // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 97–123.
306. Бонч-Осмоловский Г. А. Крымские татары / Г. А. Бонч-Осмоловский // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 82–126.
307. Бригадина О. В. Социальная стратификация городского населения Российской империи XIX в. в зеркале моды и одежды / О. В. Бригадина // Працы гістарычнага факультэта БДУ : навук. зб. – Мінск : БДУ, 2010. – Вып. 5. – С. 165–174.
308. Бухтоярова В. А. Детский костюм крымских татар по изобразительным источникам первой половины XIX в. / В. А. Бухтоярова // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии / ред.-сост. А. И. Айбабин, В. Н. Зинько. – Симферополь–Керчь, 2011. – Вып. XVII. – С. 714–741.
309. Величко Т. Міжкультурні взаємовпливи в традиційній культурі населення Криму (на прикладі українських поселень) / Т. Величко // Народна творчість та етнологія. – 2013. – № 2. – С. 105–111.
310. Вейс Г. История культуры народов мира. Костюм. Украшения / Г. Вейс. – М. : ЭКСМО, 2004. – 960 с.
311. Власов В. П. Традиционный костюм крымских татар на Международной выставке современных декоративных и промышленных искусств (Париж, 1925 г.) / В. П. Власов, В. А. Бухтоярова // Этнография Крыма XIX – XXI вв. и современные этнокультурные процессы : материалы и исследования / отв. ред. М. А. Араджиони, Л. А. Науменко. – Симферополь : СГГТ, 2012. – Вып. 3. – С. 349–356.

312. Водотика С. Г. Походження кримських караїмів : аналіз існуючих концепцій і шляхи пошуку істини / С. Г. Водотика, Л. А. Савенок // Чорноморський літопис. – Миколаїв : Чорноморський національний університет ім. П. Могили. – 2011. – Вип. 3. – С. 88–92.
313. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб. : Изд-во Департамента Ген. Штаба, 1849. – Т. XI. – Ч. 2 : Таврическая губерния. – 307 с.
314. Войтович Л. В. Формування кримськотатарського народу : вступ до етногенезу / Л. В. Войтович. – Біла Церква : вид. О. В. Пшонківський, 2009. – 218 с.
315. Волков Н. Н. Восприятие предмета и рисунка / Н. Н. Волков. – М. : Изд-во Акад. пед. наук РСФСР ; 20-я тип. Союзполиграфпрома,1950. – 260 с.
316. Володарский Я. Е. Население Крыма в конце XVIII – конце XX вв. [Електронний ресурс] / Я. Е. Володарский, О. И. Елисеева, В. М. Кабузан. – М. : Ин-т российской истории РАН, 2003. – Режим доступу : http://tavrika.wz.cz/books/vodar_nk/html/index.htm (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
317. Г. С. К уменьшению числа караимов // Известия Караимского духовного правления / Г. С. – Евпатория, 1918. – № 2. – С. 3–4.
318. Гаген-Торн Н. И. Женская одежда народов Поволжья (Материалы к этногенезу) / Н. И. Гаген-Торн. – Чебоксары : Чувашгосиздат, 1960. – 228 с.
319. Гвоздевич С. [М]. Українці Карпат і тюркські народи Криму : порівняльний аналіз родильної обрядовості / С. [М]. Гвоздевич // Народознавчі зошити. – Львів : Вид-во Інституту народознавства, 2009. – № 5–6 (89–90). – С. 699–702.
320. Герцен А. Г. Крымские татары / А. Г. Герцен // От киммерийцев до крымчаков. – Симферополь : Доля, 2007. – С. 228–240.
321. Гимбатова М. Б. Магические представления в поведенческой культуре ногайцев (XIX – начало XX вв.) / М. Б. Гимбатова // Лавровский сборник :

Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований. Этнология, история, археология, культурология. 2006–2007 / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, И. В. Стасевич. – СПб. : МАЭ РАН, 2007. – С. 147–149.

322. Гладилова (Ормели) Г. П. Язык символов крымских караимов / Г. П. Гладилова (Ормели) // Karaj kiunlari. Наследие караимов в современной Европе / ред. М. Абкович, Г. Янковский. – Wroclaw : Bitik, 2004. – С. 309–315.

323. Гордлевский В. А. Организация цехов у крымских татар (из поездки в Карасубазар) / В. А. Гордлевский // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 127–139.

324. Горелик М. В. Среднеазиатский мужской костюм в миниатюрах XV–XIX вв. / М. В. Горелик // Костюм народов Средней Азии : историко-этнографические очерки / ред. О. А. Сухарева. – М. : Наука, 1979. – С. 49–69.

325. Гримич М. В. Матеріали наукової експедиції для вивчення етнічної історії та етнокультури населення Криму / М. В. Гримич // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Історія. – Київ, 2003. – Вип. 67. – С. 27–48.

326. Грушецкая В. А. Верхние покрывала типа «фередже» в традиционном уличном женском костюме крымских татар, караимов и крымчаков конца XVIII – начала XX вв. / В. А. Грушецкая // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Вип. 40. – С. 331–344.

327. Грушецкая В. А. Женские цельнометаллические наборные пояса в традиционной культуре крымских татар XIX – начала XX вв. : типология, декорирование, семиотика / В. А. Грушецкая // Одеські етнографічні читання. Етнокультура порубіжжя : локально-територіальні особливості : зб. наук. праць. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2014. – С. 99–107.

328. Грушецкая В. А. Особенности женского повседневного традиционного костюма крымских татар и цыган середины XIX в. (в картинах В. Кизеветтера) / В. А. Грушецкая // Аркасівські читання : матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції (11–12 квітня 2014 р.). – Миколаїв : МНУ імені В.О. Сухомлинського, 2014. – С. 205–207.

329. Грушецкая В. А. Особенности мужского повседневного традиционного костюма крымских татар и цыган середины XIX в. (в картинах В. Кизеветтера) / В. А. Грушецкая // Історичні етюди : [зб. наук. пр.] / під ред. С. І. Світленка. – Дніпропетровськ. : Пороги, 2014. – Вип. 4. – С. 227–229.

330. Грушецька В. О. Головний убір «фес» як невід'ємна частина традиційного костюму кримських татар, караїмів та кримчаків (XIX – початок XX ст.) / В. О. Грушецька // Етнічна культура в глобалізованому світі : зб. наук. праць Третьої та Четвертої Міжнародних наукових конференцій студентів, аспірантів та молодих вчених. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015. – С. 39–50.

331. Грушецька В. Повсякденне шкіряне взуття низьких форм тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст. / В. Грушецька // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К., 2015. – Вип. 47. – С. 25–33.

332. Грушецька В. О. Традиційна культура кримських чабанів Чатир-Дагу XIX – початку XX ст.: повсякденне життя і костюм / В. О. Грушецька // Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І. І. Мечникова. – Одеса : Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2015. – Вип. 26. – С. 7–28.

333. Грушецька В. О. Традиційний костюм кримських татар у науковій спадщині У. А. Боданінського / В. О. Грушецька // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. – Серія: Історичні науки. – Луцьк : СНУ імені Лесі Українки, 2014. – № 7 (284). – С. 152–157.

334. Грушецька В. О. Чоловічі смушеві шапки у побуті тюркського та тюркомовного населення Криму XIX – першої третини XX ст. / В. О. Грушецька // Гілея: науковий вісник : зб. наук. праць / головн. ред. В. М. Вашкевич. – К. : Гілея, 2015. – Вип. 102 (11). – С. 31–36.

335. Гулова Ф. Ф. Татарская народная вышивка / Ф. Ф. Гулова [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://magic.qirim.org/kitap_rafy/statya48.htm (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

336. Гусейнов К. М. Основные этапы развития традиционной шерстеобработки у народов Дагестана и вопросы классификации изделий из шерсти / К. М. Гусейнов // Культурная жизнь Юга России. – 2009. – № 3. – С. 63–65.

337. Два слова о караимах по поводу караимской комнаты г-жи Р. И. Исаакович / С. И[сакович] (авт.) ; Выставка Крымского горного клуба. – Одесса, 1893. – 15 с.

338. Деннис Н. Сэр Лоуренс Олифант – путешественник, наблюдатель, утопист, христианский сионист : [Електронний ресурс] / Н. Деннис. – Режим доступу : http://berkovich-zametki.com/Nomer13/Dennis1.htm (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

339. Державин Н. С. Албанцы-арнауты на Приазовье Украинской ССР / Н. С. Державин // СЭ. – 1948. – № 2. – С. 156–169.

340. Дмитриев С. В. «Чужой» в традиционной культуре народов Средней Азии и Казахстана (по материалам XIX в.) / С. В. Дмитриев // Лавровский сборник : Материалы XXXIII Среднеазиатско-Кавказских чтений 2008–2009 гг. Этноглогия, история, археология, культурология / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, И. В. Стасевич. – СПб. : МАЭ РАН, 2009. – С. 150–154.

341. Дмитриева В. А. Обереги в родильно-крестильной обрядности греков Приазовья / В. А. Дмитриева // Бахчисарайский историко-археологический сборник. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2001. – Вып. 2. – С. 362–375.

342. Доде З. В. Костюм как репрезентация историко-культурной реальности : к вопросу о методике исследования / З. В. Доде // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Донецк, 2005. – Т. 2. – С. 305–330.

343. Домбровский Ф. Историко-статистический очерк г. Бахчисарая / Ф. Домбровский // Новороссийский календарь на 1849 год. – Одесса, 1848. – С. 380–396.

344. Дрига І. М. Конфесійна термінологія немусульманських тюркських пам'яток гагаузів, урумів, караїмів, кримчаків / І. М. Дрига // Орієнтальні студії в Україні. – К., 2010. – С. 209–231.

345. Дубинина Л. И. Деятельность Евпаторийского краеведческого музея по изучению, сохранению и развитию традиционной культуры проживающих в Евпатории народов / Л. И. Дубинина // Материалы научно-практических конференций : сб. науч. ст. / ред. Т. Е. Приднева. – Евпатория, 2006. – С. 128–131.

346. Дубинский А. Локализация караимского языка в свете его исторического развития / А. Дубинский // Крымские караимы : происхождение, этнокультура, история. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 30–37.

347. Дубинский А. Основы караимской религии / Крымские караимы: происхождение, этнокультура, история. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 38–56.

348. Дубровский М. И. Жилища крымских горных татар / М. И. Дубровский // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен : в 2 ч. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1 : Мусульмане : крымские татары, крымские цыгане. – Симферополь, 2004. – С. 421–430.

349. Дульский П. [М]. Искусство казанских татар / П. [М]. Дульский. – М. : Центр. изд-во народов СССР, 1925. – 39 с.

350. Ебубекіров С. У. Етнолінгвістична диференціація кримських татар / С. У. Ебубекіров // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Історія. – К., 2003. – Вип. 67. – С. 17–18.
351. Еленин Е. Ялта и окрестности / Е. Еленин. – Ялта : тип. Н. В. Яхтина, 1901. – 160 с.
352. Емельяненко Т. Г. Мужские традиционные головные уборы (шапки) бухарских евреев / Т. Г. Емельяненко // Лавровский сборник : Материалы XXXIII Среднеазитско-Кавказских чтений 2008–2009 гг. Этнология, история, археология, культурология / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, И. В. Стасевич. – СПб. : МАЭ РАН, 2009. – С. 216–219.
353. Еникеева Г. Симфония камней / Г. Еникеева // Золото и серебро казанских татар : сб. ст. – Казань : Заман, 2002. – С. 128 – 139.
354. Еремеев Д. Е. На стыке Азии и Европы : очерки о Турции и турках / Д. Е. Еремеев. – М. : Наука, 1980. – 238 с.
355. Жаба Н. К. Из жизни крымских татар : открытки / Н. К. Жаба. – Симферополь : Крымгосиздат ; 1 гос. типолитография «КПТ», 1930. – 19 с.
356. Желтухина О. А. Искусство вышивки у крымских татар / О. А. Желтухина. – Режим доступу : http://magic.qirim.org/kitap_rafy/statya4.htm (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
357. Желтухина О. А. Исчезающее искусство филиграни. Ювелирные украшения у крымских татар : изготовление, ношение, функциональное значение [Електронний ресурс] / О. А. Желтухина // Qasevet. – 2000. – № 1 (27). – Режим доступу : http://turkolog.narod.ru/info/I137.htm (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
358. Желтухина О. А. Крымские татары в 19 – начале 20 вв. : путеводитель по этнографическому отделу музея истории и культуры крымских татар БИКЗ / О. А. Желтухина. – Симферополь : Домино, 2003. – 68 с.
359. Желтухина О. А. Крымские экспонаты на выставке в Париже в 1925 г. / О. А. Желтухина [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

http://www.magic.qirim.org/kitap_rafy/statya15-1.htm (дата звернення 15.05.2015). – Назва з екрана.

360. Желтухина О. А. Национальная одежда крымских татар в XIX – XX вв. / О. А. Желтухина // V Дмитриевские чтения : История Крыма : факты, документы, коллекции, литературоведение, мемуары : сб. науч. ст. – Ялта : ЯГОИЛМ, 2001. – С. 22–29.

361. Желтухіна О. А. Археологічні та етнографічні експедиції Бахчисарайського музею в 1920-і роки / О. А. Желтухіна // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Історія. – Київ, 2003. – Вип. 67. – С. 11–16.

362. Желтухіна О. [А]. Традиційний одяг кримських татар наприкінці XVIII – напочатку XX століття (за матеріалами, зібраними У. Боданінським) / О. [А]. Желтухіна // Етнічна історія народів Європи. – К., 2005. – Вип. 19. – С. 100–103.

363. Живописная Россия. – Т. 5. – Ч. 2. – СПб. ; М., 1898. – 298 с.

364. Жирнов В. И. О татарских училищах / В. И. Жирнов // Попов А. Н. Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Бахчисарай и его окрестности / сост. А. Н. Попов. – Симферополь : Таврическая губ. тип., 1888. – С. 60–65.

365. Заатов И. [А]. Крымскотатарское декоративно-прикладное и изобразительное искусство / И. [А]. Заатов. – Симферополь : Тарпан, 2003. – 336 с.

366. Загряцкайте А. Наследие караимского народа в экспозиции и фондах Тракайского исторического музея / А. Загряцкайте // Karaj kiunlari. Наследие караимов в современной Европе / ред. М. Абкович, Г. Янковский. – Wroclaw : Bitik, 2004. – С. 204–221.

367. Зарубин А. Г. Из истории Бахчисарайского дворца-музея / А. Г. Зарубин // Проблемы истории и археологии Крыма : сб. науч. тр. – Симферополь, 1994. – С. 210–213.

368. Зеленин Д. К. Терминология лапотного дела / Д. К. Зеленин // СМАЭ. – 1982. – С. 135–144.
369. Зеленчук В. С. Молдавский национальный костюм – Moldavian National Costume / В. С. Зеленчук / пер. с рус. на англ. яз. Ю. М. Вербицкий. – Кишинев : Тимпул, 1984. – 143 с.
370. Изидинова С. Р. Крымскотатарский язык / С. Р. Изидинова // Языки мира : Тюркские языки. – Бишкек : Кыргызстан, 1997. – С. 298–309.
371. Изидинова С. Р. Об искусстве орнаментального тканья крымских татар / С. Р. Изидинова / Севастоп. координац. центр по возрождению крымскотат. культуры. – Севастополь, 1995. – 40 с.
372. Искусство крымских татар [Текст] : из коллекций Низами Ибраимова, Фонда Марджани, художников Крыма, Государственного музея изобразительных искусств Республики Татарстан : каталог выставки, Национальная художественная галерея «Хазинэ», октябрь-ноябрь 2013 г. / М-во культуры Республики Татарстан ; Гос. музей изобразительных искусств Республики Татарстан ; [сост. Г. Ф. Валеева-Сулейманова и др.] – Казань : Заман, 2013. – 80 с.
373. Іваненко А. М. Твори зображального мистецтва як історичне джерело / А. М. Іваненко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – К., 1999. – С. 48–51.
374. Караимы // Тюркские народы Крыма : караимы, крымские татары, крымчаки / Рос. акад. наук ; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; Нац. акад. наук Украины ; Ин-т востоковедения им. А. Е. Крымского, Крым. отд-ние ; отв. ред. С. Я. Козлов, Л. В. Чижова. – М. : Наука, 2003. – С. 16–135. – (Народы и культуры).
375. Каушлиев Г. С. Научно-исследовательская экспедиция А. Н. Демидова в историко-краеведческом познании Крыма / Г. С. Каушлиев // Ученые записки Таврического национального университета

им. В. И. Вернадского. – Серия: Исторические науки. – 2011. – Том 24 (63), № 1. – С. 43–50.

376. Качиони С. А. В дебрях Крыма / С. А. Качиони. – Петроград : Изд-во Т-ва А. С. Суворина «Новое время», 1917. – 609 с.
377. Кая И. С. Крымчаки / И. С. Кая // Крымчаки / ред.-сост. Д. И. Реби, В. М. Ломброзо. – Симферополь, 2001. – С. 29–33.
378. Кефели В. [И]. Аваши – Кефели – Минаши – Таймазы – Пенерджи : семейные связи – фрагменты джамата / В. [И]. Кефели – Караимское наследие. – 2011. – № 2. – С. 70–75.
379. Кефели В. И. Караимы – древний народ Крыма / В. И. Кефели, Э. И. Лебедева. – Симферополь, 2003. – 136 с.
380. Кидирниязов Д. С. Серебряные украшения у ногайцев в XIX в. / Д. С. Кидирниязов, З. З. Кузеева // Лавровский сборник : Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований. Этнология, история, археология, культурология. 2006–2007 / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, И. В. Стасевич. – СПб. : МАЭ РАН, 2007. – С. 196–198.
381. Кизилов М. Б. Караимы / М. Б. Кизилов // От киммерийцев до крымчаков. – Симферополь : Доля, 2007. – С. 254–269.
382. Кизилов М. Крымская Иудея. Очерки истории евреев, хазар, караимов и крымчаков с античных времен до наших дней. – Симферополь : Доля, 2011. – 336 с.
383. Кизилов М. Крымчаки : современное состояние общины [Електронний ресурс] / М. Кизилов // Евроазиатский еврейский ежегодник. – 5768 (2007/2008). – М., 2008. – Режим доступу : http://library.eajc.org/page70/news13498 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
384. Кизилов М. Новые материалы о взаимоотношениях караимской и раввинистической (крымчакской) общин Крыма в XVIII – начале XX века / М. Кизилов // Научные труды по иудаике : мат-лы XX Международ.

ежегод. конф. по иудаике. – М. : Центр научных работников и преподавателей иудаики в ВУЗах «Сэфер», 2013. – Т. II (46). – С. 127–139.

385. Килошенко М. И. Психология моды : теоретический и прикладной аспекты / М. И. Килошенко. – СПб. : Речь, 2001. – 192 с.
386. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко ; Отделение историко-филологических наук. 2-е изд., доп. – М. : Наука, 2003. – 486 с.
387. Кокизов Ю. Д. Караимы. Краткий исторический очерк / Ю. Д. Кокизов. – СПб., 1898. – 24 с.
388. Колли Л. Подлинный портрет Алима / Л. Колли // ИТУАК. – Симферополь, 1905. – № 38. – С. 48–57.
389. Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма / В. Х. Кондараки // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 250–279.
390. Кондараки В. Х. Цыгане / В. Х. Кондараки // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен : в 2 ч. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1 : Мусульмане : крымские татары, крымские цыгане. – С. 486–491.
391. Коран. Сура 24 «Ан-Нур», аят 31; Сура 33 «Аль-Ахзаб», аят 59.
392. Котляревский А. [А]. Крымские цыгане / А. [А]. Котляревский. – СПб., 1853. – 284 с.
393. Костюм народов Крыма в графике XVIII – XIX веков [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.info.crimea.edu/crimea/etno/museum/exb/kostnar/index.htm (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
394. Крамар Є. Караїми : Хто вони? / Є. Крамар // Караїми та їх роль у контексті світової спільноти : мат-ли міжнар. конф. – Галич : Давній Галич, 2012. – С. 51–58.

395. Крачковская В. Татарское искусство и быт в Крыму / В. Крачковская // Восток. – М. –Л. : Всемирная литература, 1925. – Кн. 5. – С. 213–216.
396. Кривенко В. С. На Окраинах. Ялта. – В Стамбул! – Прикаспийская дорога. – Немой край. – СПб. : тип. А. С. Суворина. – 1902. – 236 с.
397. Крым / сост. Е. Н. Орловская. – М. : тип. И. Д. Сытина, 1911. – 216 с.
398. Крым и крымские татары : очерк / сост. П. Дудоров. – Москва : М. В. Клюкин, 1911. – 56 с.
399. Крым : путеводитель : [в 2-х ч.] / под ред. К. Ю. Бумбера и др. ; Крымское о-во естествоиспыт. и любителей природы. – Симферополь : тип. Тавр. губ. земства, 1914. – 688 с.
400. Крымская жизнь начала 20 века в фотографиях Петра Веденисова : [буклет] / [Алупкинский государственный дворцово-парковый заповедник]. – Симферополь : Таврия, 1994. – 10 с. – (Воспоминания о Крыме).
401. Крымские татары // Тюркские народы Крыма : караимы, крымские татары, крымчаки / Рос. акад. наук ; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; Нац. акад. наук Украины ; Ин-т востоковедения им. А. Е. Крымского, Крым. отд-ние ; отв. ред. С. Я. Козлов, Л. В. Чижова. – М. : Наука, 2003. – С. 136–357. – (Народы и культуры).
402. Крымское республиканское учреждение Этнографический музей [=Crimean Republican Ethnographic Museum] : путеводитель / КРУ Этнографический музей ; [ред.-сост. Л. Науменко]. – Симферополь : КРУ Этнографический музей, 2012. – 43 с.
403. Кримськотатарське декоративне мистецтво (XIX – XX ст.) [текст] : альбом / авт.-укл. Ф. Асанова, І. А. Заатов. – Сімферополь : СОНАТ, 2001. – 120 с.
404. Крымчаки // Тюркские народы Крыма : караимы, крымские татары, крымчаки / Рос. акад. наук ; Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая ; Нац. акад. наук Украины ; Ин-т востоковедения

им. А. Е. Крымского, Крым. отд-ние ; отв. ред. С. Я. Козлов, Л. В. Чижова. – М. : Наука, 2003. – С. 358–419. – (Народы и культуры).

405. Кузнецова Е. В. Восприятие композиционных элементов костюма в зависимости от рельефа местности / Е. В. Кузнецова. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/articles/2004/04kevdre.pdf (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
406. Куртиев Р. И. Тюркские символы в традиционной культуре крымских татар / Р. И. Куртиев // БИАС. – Симферополь, 2001. – Вып. 2. – С. 444–448.
407. Курылев В. П. Одежда анатолийских турок / В. П. Курылев // Традиционная культура народов Передней и Средней Азии. – Л., 1970. – С. 235–261.
408. Куфтин Б. А. Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова : материалы и вопросы / Б. А. Куфтин. – Москва : тип. «Тайнинский печатник», 1925. – 60 с. – (Мемуары Этнографического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии ; Вып. 1).
409. Куфтин Б. А. Южнобережные татары Крыма / Б. А. Куфтин // Крым. – М., 1925. – № 1. – С. 22–31.
410. Лашков Ф. Ф. Третья учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии / Ф. Ф. Лашков. – Симферополь, 1890. – 250 с.
411. Ливанов Ф. В. Бахчисарай // Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму / Ф. В. Ливанов. – М. : Типография Т. Рис, 1875. – С. 1–59.
412. Ливанов Ф. В. Чуфут-Кале // Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму. – М. : Типография Т. Рис, 1875. – С. 1–66.
413. Лихотворик Р. Путешествие со старой открыткой : Феодосия, Старый Крым, Коктебель, Отузы, Кизил-Таш, Судак, Карасубазар на рубеже XIX – XX столетий. – Феодосия : Арт-Лайф, 2007. – 173 с.
414. Личак Н. А. Административные меры по сохранению культурного наследия в Советской России в 1920-х гг. / Н. А. Личак // Вестник

Ярославского государственного университета им. П. Г. Демидова. – Серия: Гуманитарные науки. – 2011. – № 3. – С. 22–27.

415. Лобачева Н. П. К истории паранджи / Н. П. Лобачева // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 6. – С. 78–92.
416. Лобачева Н. П. К истории среднеазиатского костюма (женские головные халаты-накидки) / Н. П. Лобачева // СЭ. – 1965. – № 6. – С. 34–49.
417. Лыганова Л. А. Чарухи – традиционная обувь греков Приазовья / Л. А. Лыганова, Д. Ф. Пенез [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=159 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
418. Лякуб П. Крымчаки / П. Лякуб // Крымчаки / сост. Д. И. Реби, В. М. Ломброзо. – Симферополь, 2001. – С. 21–28.
419. Макогін Г. Народне вбрання як національний символ еволюції народного одягу в системі культури (друга половина XIX – початок XX ст.) / Г. Макогін // Вісник Прикарпатського університету. – Серія: Мистецтвознавство. – 2011. – Вип. 23. – С. 59–64.
420. Мамбет-Алиева Л. Л. Крымскотатарский традиционный женский головной убор «фес» / Л. Л. Мамбет-Алиева // Этнография Крыма XIX – XXI вв. и современные этнокультурные процессы : материалы и исследования / отв. ред. М. А. Араджиони, Л. А. Науменко. – Симферополь : СГГТ, 2012. – Вып. 3. – С. 402–406.
421. Мемчиц Р. Крымская Атлантида : гурбеты [Електронний ресурс] / Р. Мемчиц. – Режим доступу : http://www.chaskor.ru/article/krymskaya_atlantida_gurbety_16255 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
422. Моллова М. Опыт фонетической классификации тюркских языков и диалектов огузской группы / М. Моллова // Вопросы языкознания. – 1968. – № 3. – С. 82–94.
423. Монастырлы Х. А. Одежда крымских татар / Х. А. Монастырлы // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре

старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен : в 2 ч. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1 : Мусульмане : крымские татары, крымские цыгане. – С. 593–598.

424. Мулламухаметова С. Ф. Историко-этнографические сведения о традиционной одежде казанских татар / С. Ф. Мулламухаметова // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2006. – № 12. – С. 79–84.
425. Мулламухаметова С. Ф. Связь национального татарского костюма с элементами формы, конструкции и декора традиционной одежды других народов / С. Ф. Мулламухаметова // Вестник Удмуртского государственного университета. – 2006. – № 12. – С. 75–78.
426. Мусаев К. М. Караимский язык / К. М. Мусаев // Языки мира : Тюркские языки. – Бишкек : Кыргызстан, 1997. – С. 254–264.
427. Мусаева У. К. Б. А. Куфтин в этнографических исследованиях Крыма в 1920-е годы / У. К. Мусаева // Київська старовина. – 2004. – № 3. – С. 155–161.
428. Мусаева У. К. Из истории изучения этнографии народов Крыма в 20-х – 30-х годах XX века в Евпатории / У. К. Мусаева // Культура народов Причерноморья. – 2003. – № 39. – С. 74–81.
429. Мусаева У. К. Народный учитель : документальный очерк деятельности выдающегося крымскотатарского просветителя У. Боданинского / У. К. Мусаева. – Симферополь : СГТ, 2007. – 239 с. – (Биобиблиография крымоведения ; Вып. 9).
430. Мусаева У. К. Подвижники крымской этнографии, 1921–1941 : историографический очерк / У. К. Мусаева. – Симферополь : Таврия, 2004. – 212 с. – (Биобиблиография крымоведения ; Вып. 2).
431. Мухамедова Р. Г. Народный костюм татар Поволжья и Урала (середина XIX – начало XX вв.) : историко-этнографический атлас татарского народа / Р. Г. Мухамедова, С. В. Суслова. – Казань : Фән, 2000. – 312 с.

432. Муштей Н. А. Вещь и телесность : топология субъект-объектных отношений / Н. А. Муштей // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). – 2011. – № 4. – С. 63–67.

433. Нагорняк К. И. Новые документы по истории памятникоохранной деятельности в Крыму ; Бахчисарайский отдел Общества защиты и сохранения в России памятников искусства и старины / К. И. Нагорняк // Праці Центру пам'яткознавства : зб. наук. пр. / О. М. Титова (гол. ред.), В. І. Акуленко, Л. О. Гріффін ; Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК.– К. : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. – Вип. 23. – С . 167–177.

434. Народы Крыма : выставка из собрания Российского этнографического музея / авт.-сост. В. А. Дмитриев, В. В. Гавришина, А. Г. Гаджиева и др. – СПб., 2014. – 36 с.

435. Народы России. Живописный альбом. – СПб., 1877. – 572 с.

436. Насыри К. Материалы по татарской этнографии : одежда / К. Насыри // Золото и серебро казанских татар : сб. ст. – Казань : Заман, 2002. – С. 60–61.

437. Непомнящий А. А. Арсений Маркевич : страницы истории крымского краеведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. – 432 с. – (Биобиблиография крымоведения ; Вып. 3).

438. Непомнящий А. А. Подвижники крымоведения / А. А. Непомнящий. – Симферополь : СГТ, 2008.– Т. 2 : TAURICA ORIENTALIA. – 600 с. – (Биобиблиография крымоведения ; Вып. 12).

439. Непомнящий А. А. Початок наукового вивчення Криму / А. А. Непомнящий // Краєзнавство. – 2003. – № 1–4. – С. 50–57.

440. Никольский П. В. Бахчисарай : культурно-исторические экскурсии / П. В. Никольский. – Симферополь : КРЫМОХРИС, 1924. – Вып. 2. – 50 с.

441. Никольский П. В. Население Крыма / П. В. Никольский. – Симферополь : КРЫМГОСИЗАТ, 1929. – 16 с.

442. Нилидин А. Н. Силуэты Крыма / А. Н. Нилидин. – СПб, 1884. – 241 с.
443. Нишаева Ф. Р. Этнографическая экспедиция по Крыму 1925 г. в документах из фонда библиотеки БГИКЗ / Ф. Р. Нишаева // Этнография Крыма XIX–XX вв. и современные этнокультурные процессы : материалы и исследования. – Симферополь, 2002. – Вып. 1. – С. 367–371.
444. Ніколаєва Т. О. Історія українського костюма. Іл. З. Васіної, Л. Міненко, Т. Ніколаєвої, О. Слінчак, М. Старовойт / Т. О. Ніколаєва. – К. : Либідь, 1996. – 176 с.
445. Носов А. До антропології кримських татар / А. Носов // Антропологія. – Київ, 1929. – Вип. 2. – С. 9–69.
446. Обозрение Южного берега Тавриды. В 1815 году / [сост. В. Б. Броневский]. – Тула : тип. Губ. правления, 1822. – 192 с.
447. Описание пребывания императорской фамилии в Крыму в сентябре 1837 года / сост. С. Сафоновым. – Одесса : Гор. тип., 1840. – 83 с.
448. Осипов Д. О. Обувь московской земли XII–XVIII вв. : мат-лы охранных археологических исследований / Д. О. Осипов. – М. : ИА РАН, 2006. – Т. 7. – 202 с.
449. Остапенко Г. Д. Отражение традиций мусульманского искусства в художественном металле (по фондовой коллекции художественного металла БГИКЗ) / Г. Д. Остапенко // Сборник докладов научно-практической конференции, посвященной 90-летию со дня открытия Бахчисарайского музея. – Симферополь : Доля, 2007. – С. 120–126.
450. Павлинская Л. Р. Наборные пояса в культурах Сибири середины XIX – начала XX вв. / Л. Р. Павлинская // Украшения народов Сибири : Сб. МАЭ. – СПб. – 2005. – Т. 51. – С. 302–341.
451. Паллас П. С. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области / П. С. Паллас. – СПб., 1795. – 72 с.
452. Паули Г.-Т. Х. Этнографическое описание народов России / Г.-Т. Х. Паули. – СПб. : тип. Ф. Беллизард, 1862. – 111 с.

453. Пейзажи и достопримечательности Крыма в рисунках Карло Боссоли / авт.-сост. Е. Б. Вишневская. – К. : Мистецтво, 2003. – 68 с.

454. Петренко Л. [В]. Удивительный богатый наряд (о марама – головном покрывале крымскотатарских женщин) / Л. [В]. Петренко // Qasevet. – 2002. – № 1 (29). – С. 30–32.

455. Петренко Л. В. Этнографическая коллекция Ялтинского историко-литературного музея : комплектование, изучение, региональные особенности / Л. В. Петренко // Этнография Крыма XIX – XXI вв. и современные этнокультурные процессы : материалы и исследования / отв. ред. М. А. Араджиони, Л. А. Науменко. – Симферополь : СГГТ, 2012. – Вып. 2. – С.103–106.

456. Пилашевич А. Симферополь на старой открытке (1898–1918) : альбом-каталог / авт. текст. и сост. А. Пилашевич, В. Кацубинский ; изд. В. Диканов. – Симферополь, 2006. – 140 с.

457. Пилипенко В. В. Відродження традиційного ювелірного мистецтва кримських татар / В. В. Пилипенко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Серія: Історія. – Київ, 2003. – Вип. 67. – С. 51–53.

458. Подковыркина С. Ю. Традиционный народный костюм : из прошлого – в будущее / С. Ю. Подковыркина, Л. В. Ершова // Международный журнал экспериментального образования. – 2011. – № 8. – С. 27–28.

459. Поклон из Феодосии : каталог видовых открыток (1899–1918) / А. О. Олещук, В. А. Диканов ; Феодосийский музей денег. – Феодосия, 2005. – 120 с.

460. Полканов А. И. Крымские караимы / А. И. Полканов. – Бахчисарай, 1994. – 90 с.

461. Полканов Ю. А. Караи – крымские караимы – тюрки / Ю. А. Полканов // Сквозь века / сост. Н. В. Николаенко. – Симферополь, 1996. – Вып. 2. – С. 16–40. – (Народы Крыма).

462. Полканов Ю. А. Национальный костюм крымских караимов / Ю. А. Полканов // Известия Крымского Республиканского краеведческого музея. –1994. – № 7. – С. 22–31.

463. Полканов Ю. А. Обряды и обычаи крымских караимов – тюрков : женитьба, рождение ребенка, похороны / Ю. А. Полканов. – Бахчисарай, 1994. – 52 с.

464. Полканова А. Ю. Жемчуг и перламутр в культуре коренных народов Крыма [Електронний ресурс] / А. Ю. Полканова, Э. Н. Мустафаева. – Режим доступу : http://kale.at.ua/news/zhemchug_i_perlamutr_v_kulture_korennykh_narodov_kryma/2014-03-25-318-987 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

465. Полканова А. Ю. Караимская красавица XIX – начала XX века / А. Ю. Полканова // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 228. – С. 141–145.

466. Полканова А. Ю. Материалы по крымским караимам (карайлар) в Центральном музее Тавриды / А. Ю. Полканова, О. Н. Шульженко // Этнография Крыма XIX – XXI вв. и современные этнокультурные процессы : материалы и исследования / отв. ред. М. А. Араджиони, Л. А. Науменко. – Симферополь : СГГТ, 2012. – Вып. 3. – С. 118–122.

467. Полканова А. Ю. Пословицы и поговорки крымских караимов (караев) – важный источник реконструкции этапов развития этнокультуры / А. Ю. Полканова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – Вип. 39. – С. 184–189.

468. Пейсах Е. И. К вопросу о старинной национальной одежде крымчаков / Е. И. Пейсах // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии. – Симферополь, 2002. – Вып. IX. – С. 591–598.

469. Прохоров Д. А. Караимские брачные договоры «шеттары» как источник по изучению духовной и материальной культуры караимов Крыма XIX в. // Sacrum et Profanum V. Память в веках : от семейной реликвии к

национальной святыне : сб. науч. тр. / ред.-сост. Н. А. Алексеенко, Х. Хоффманн. – Севастополь : СПД «Арефьев», 2012. – С. 133–148.

470. Прохоров Д. А. Караимское население Таврической губернии в конце XVIII – начале XX вв. [Електронний ресурс] / Д. А. Прохоров // Таврійські студії. – 2011. – № 1. – Режим доступу : http://ts.uncat.crimea.ua/pdf/20.pdf (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
471. Прохоров Д. А. Караїмські громади Криму наприкінці XVIII – на початку XIX ст. : правове становище, чисельність і географія розселення / Д. А. Прохоров // Музейний Вісник. – № 11/2. – Запоріжжя, 2011. – С. 33–40.
472. Прохоров Д. А. Музейные коллекции по истории караимов – компонент историко-культурного наследия старожильческих народов Крымского полуострова [Електронний ресурс] / Д. А. Прохоров // Таврійські студії : 2011. – № 2. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tavst/2012_2/pdf/14.pdf (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
473. Прохоров Д. А. «Отдали себя в покровительство Вашего Величества добровольно и усердно» : к вопросу о контактах крымских караимов с представителями династии Романовых в конце XVIII – 60-х гг. XIX вв. / Д. А. Прохоров // Научные труды по иудаике : мат-лы XX Международ. ежегод. конф. по иудаике. – М., 2013. – Т. II (46). – С. 140–168.
474. Пурим М. Легенда о расстрелянном народе / М. Пурим // Брега Тавриды. – 2007. – С. 258–270.
475. Путолова Л. С. Самоцветы и цветные камни / Л. С. Путолова. – М. : Недра, 1991. – 192 с.
476. Путь от Ялты до Феодосии // От Москвы до Южного берега Крыма : путеводители, сост. в Центр. стат. ком. М-ва вн. дел. – СПб. : тип. М-ва вн. дел, 1861. – С. 1–27.

477. Ракицкий Н. П. Материалы по экономике Крыма : экспортные возможности края / Н. П. Ракицкий. – М., 1926. – 47 с.

478. Рахимов Р. Р. «Завеса тайны» (о традиционном женском затворничестве в Средней Азии) / Р. Р. Рахимов // Этнографическое обозрение. – 2005. – № 3. – С. 4–19.

479. Реби Д. И. Крымчакский язык / Д. И. Реби, Б. М. Ачкинази, И. В. Ачкинази // Языки мира : Тюркские языки. – Бишкек : Кыргызстан, 1997. – С. 309–319.

480. Реби Д. И. Крымчакский язык. Крымчакско-русский словарь. – Симферополь : Доля, 2004. – 224 с.

481. Реби Д. И. Устное наследие крымчаков / Д. И. Реби, Б. М. Ачкинази, В. И. Багинская-Гурджи. – Симферополь : Доля, 2011. – 128 с. – (Литературное наследие крымчаков).

482. Ривош Я. Н. Время и вещи. Очерки по истории материальной культуры в России начала XX века / Я. Н. Ривош. – М. : Искусство, 1990. – 304 с.

483. Рославцева Л. И. Вклад П. Я. Чепуриной в собирательство и изучение предметов быта крымских татар / Л. И. Рославцева // Исмаил Гаспринский – просветитель народов Востока : к 150-летию со дня рождения : мат-лы международ. науч. конф. / отв. ред. С. М. Червонная. – М., 2001. – С. 263–267.

484. Рославцева Л. И. Крымские татары : историко-этнографическое исследование. – М. : МАКС Пресс, 2008. – 336 с.

485. Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца XVIII – начала XX вв. : историко-этнографическое исследование / Л. И. Рославцева. – М. : Наука, 2000. – 104 с.

486. Савчук В. Музеї України як центри краєзнавчої роботи в 20-х – 30-х рр. XX ст. / В. Савчук // Краєзнавство. – 2011. – № 2. – С. 216–222.

487. Саркизов-Серазини И. М. Население и промышленность [Електронний ресурс] / И. М. Саркизов-Серазини // Крым : путеводитель / под ред. И. М. Саркизова-Серазини. – М. : Земля и Фабрика, 1925. – С. 55–88. –

Режим доступу : http://kirimtatar.com/index.php?option=com_content&task=view&id=24&Itemid=370 (дата звернення 30.09.2015). – Назва з екрана.

488. Святловский В. В. Южный берег Крыма и Ривьера / В. В. Святловский. – СПб. : тип. А. С. Суворина, 1902. – 223 с.
489. Святский Н. А. О цыганах в России и в Крыму / Н. А. Святский // Попов А. Н. Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии в Бахчисарай и его окрестности / сост. А. Н. Попов. – Симферополь : Таврическая губ. тип., 1888. – С. 47–59.
490. Севастьянов О. [В]. Десять років на службі краєзнавству : Російське товариство з вивчення Криму (1922–1932 рр.) / О. [В]. Севастьянов // Краєзнавство. – 2009. – № 3–4. – С. 96–102.
491. Семенов И. Воспоминания о Крыме : Ялта / сост. и авт. фотографий И. Семенов. – Стокгольм : изд-во «Акционерное общество Гранберг», 1913. – 41 с.
492. Семенова О. Асортимент виробів кустарів-шкіряників Середньої Наддніпрянщини в кінці XIX – першій половині XX століття / О. Семенова // Українознавство. – 2013. – № 2. – С. 94–99.
493. Семенова О. Характерные особенности изделий кустарей-кожевников Среднего Поднепровья и губерний Европейской России в конце XIX – начале XX века / О. Семенова // Україна у світовій історії. – 2014. – № 4. – С. 164–178.
494. Сеттаров М. Э. Усеин Боданинский – исследователь народов Крыма / М. Э. Сеттаров // Археологія та етнологія Східної Європи : матеріали і дослідження. – Т. 3. – Одеса : Друк, 2002. – С. 208–209.
495. Сидорцов В. Н. Методология истории / В. Н. Сидорцов. – Минск : БГУ, 2010. – 207 с.
496. Сластникова Л. Ф. Крымчаки города Евпатория в начале XX в. / Л. Ф. Сластникова // Лавровский сборник : Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований. Этнология, история, археология,

культурология. 2006–2007 / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, И. В. Стасевич. – СПб. : МАЭ РАН, 2007. – С. 158–162.

497. Соболєва О. [В]. Динаміка змін передвесільних звичаїв кримських татар у другій половині XX – на початку XXI століття / О. [В]. Соболєва // Етнічна історія народів Європи : зб. наук. праць. – К., 2008. – Вип. 24. – С. 111–118.
498. Соколов Д. Прогулка по Крыму с целью ознакомить с ним / Д. Соколов. – Одесса : тип. Л. Нитче, 1869. – 241 с.
499. Сокорнов В. Н. Кореиз : [фотоальбом] / сост. В. Н. Сокорнов. – Алупка, 1912. – 44 л.
500. Солнцев Ф. Г. Одежды Русского Государства [Електронний ресурс] / Ф. Г. Солнцев. – СПб., 1869. – Ч. 13. – Режим доступу : http://branibor.blogspot.com/2014/03/13.html (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
501. Софу Э. Традиции в крымскотатарском костюме / Э. Софу. – Режим доступу : http://magic.qirim.org/kitap_rafy/statya62.htm (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.
502. Станкевич М. Мистецтвознавчі аспекти теорії традиції / М. Станкевич // Народознавчі зошити. – 1997. – № 2. – С. 91–99.
503. Стасевич И. В. Девочка, девушка, женщина в традиционном обществе казахов. Специфика воспитания и место в социальной структуре / И. В. Стасевич // Рахмат-наме : сб. ст. к 70-летию Р. Р. Рахимова / отв. ред. М. Е. Резван. – СПб. : МАЭ РАН, 2008. – С. 318–337.
504. Стельмащук Г. Г. Традиційні головні убори українців / Г. Г. Стельмащук / АН України ; Ін-т народознавства. – К. : Наук. думка, 1993. – 240 с.
505. Степанова Ф. Грани мастерства / Ф. Степанова // Золото и серебро казанских татар : сб. ст. – Казань : Заман, 2002. – С. 116–123.
506. Стриженова Т. К. Из истории советского костюма / Т. К. Стриженова. – М. : Советский художник, 1972. – 112 с.

507. Студенецкая Е. Н. Одежда народов Северного Кавказа XVIII – XX вв. / Е. Н. Студенецкая. – М., 1989. – 312 с.

508. Сухарева О. А. Опыт анализа покроев традиционной «туникообразной» среднеазиатской одежды в плане их истории и эволюции / О. А. Сухарева // Костюм народов Средней Азии : историко-этнографические очерки / ред. О. А. Сухарева. – М. : Наука, 1979. – С. 77–103.

509. Таратухина Е. Е. Коллекция ювелирных изделий в фондах КЭМ / Е. Е. Таратухина // Этнография Крыма XIX–XXI вв. и современные этнокультурные процессы : материалы и исследования / отв. ред. М. А. Араджиони, Ю. Н. Лаптев. – Симферополь, 2012. – Вып 2. – С. 27–33.

510. Тимковский Д. Наша страна : картины природы и быта народов России / Д. Тимковский. – М. : тип. т-ва И. Д. Сытина, 1910. – 478 с.

511. Тирияки Д. З. Крымские брачные договоры в фондах истории и этнографии крымских караимов им. С. И. Кушуль / Д. З. Тирияки, В. Д. Тирияки // X Таврические научные чтения : сб. мат. – Симферополь, 2009. – Ч. 2. – С. 131–143.

512. Токарев С. А. К методике этнографического изучения материальной культуры / С. А. Токарев // СЭ. – 1970. – № 3. – С. 3–18.

513. Торопов В. Г. История и фольклор крымских цыган / В. Г. Торопов. – М., 2004. – 88 с.

514. Торопов В. Г. Крымский диалект цыганского языка / В. Г. Торопов. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 1994. – 32 с.

515. Торопов В. Г. Словарь языка крымских цыган / В. Г. Торопов. – Иваново : Иван. гос. ун-т, 2003. – 72 с.

516. Тракайский исторический музей. Hadzi Seraja Chanas Sapsalas – pasisventes tautai ir mokslui. – Vilnius : Mardosų Spaustuvė, 2011. – 144 с.

517. Тунманн. Крымское ханство. – Симферополь : Таврия, 1991. – 96 с.

518. Уманец А. Н. Исторические рассказы о Крыме / А. Н. Уманец. – Севастополь : тип. «Севастопольского листка», 1887. – 226 с.

519. Ушаков Н. В. К вопросу классификации одежды восточных славян / Н. В. Ушаков // МАЭ / Акад. наук СССР ; Ин-т этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – Т. XXXVIII. – Л. : Наука, Ленингр. отд-ние, 1927. – С. 16–27.

520. Ф. М. [Домбровский] Очерк хозяйственного быта татар степной полосы Крыма / Ф. М. Домбровский // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 159–170.

521. Федоров Г. Караимский историко-этнографический музей / Г. Федоров // СЭ. – 1948. – № 1. – С. 228–229.

522. Федоров Ф. А. Крым, с Севастополем, Балаклавою и другими его городами : С описанием рек, озер, гор и долин; с его историею, жителями, их нравами и образом жизни / Ф. А. Федоров. – СПб. : тип. Э. Веймара, 1855. – 191 с.

523. Федорчук О. Українські народні прикраси з бісеру / О. Федорчук. – Львів : Свічадо, 2007. – 120 с.

524. Филоненко В. И. «Аталар созы». Караимские пословицы и поговорки / В. И. Филоненко // ИТОИАЭ. – Т.3 (60). – 1929. – С. 138–151.

525. Филоненко В. И. Крымские цыгане / В. И. Филоненко // Сквозь века / сост. Н. В. Николаенко. – Симферополь, 1996. – Вып. 2. – С. 76–87. – (Народы Крыма).

526. Фиркович З. А. Сборник старинных грамот и узаконений Российской империи касательно прав и состояния русско-подданных караимов / изд. З. А. Фирковича. – СПб. : Лештуковская паровая скоропечатня П. О. Яблонского, 1890. – 223 с.

527. Фольклор крымских караимов : къарайларнынъ улус бильгиси / сост. Ю. А. Полканов, А. Ю. Полканова, Ф. М. Алиев. – Симферополь : Доля, 2004. – 128 с.

528. Хайруддинов М. А. Этикет крымских татар : эдепнаме : мудрость веков / М. А. Хайруддинов, С. М. Усеинов. – Симферополь : СОНАТ, 2001. – Ч. 3. – 288 с.

529. Хартахай Ф [А]. Историческая судьба крымских татар (статья вторая) / Ф. [А] Хартахай // Вестник Европы. – 1867. – Т. II. – С. 140–174.

530. Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер (1811 – 1865) в Крыму / под. ред. Б. Каульбах, Э. Титмайер. – К. : Вік, 2005. – 130 с.

531. Чабров Г. Н. Средняя Азия в литографии // Звезда Востока. – Ташкент, 1946. – № 6. – С. 90–99.

532. Чепурина П. Я. Караимские брачные договоры «шетары» / П. Я. Чепурина, Б. С. Ельяшевич // ИТОИАЭ. – Т. 1 (58). – С. 181–195.

533. Чепурина П. [Я]. О бытовом искусстве крымских татар / П. [Я]. Чепурина // Социалистическая экономика и культура Крыма. – 1935.– № 5. – С. 83–85.

534. Чепурина П. Я. Орнаментальное тканье крымских татар / П. Я. Чепурина // Крымские татары : Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 484-493.

535. Чепурина П. Я. Орнаментальное шитье Крыма / П. Я. Чепурина // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен : в 2 ч. – Симферополь : Таврия-Плюс, 2004. – Ч. 1 : Мусульмане : крымские татары, крымские цыгане. – С. 694–699.

536. Чепурина П. Я. Татарская вышивка / П. Я. Чепурина // Искусство. – 1935. – № 2. – С. 103–108.

537. Черкезова. Э. Я. Нина Жаба : страницы жизни / Э. Я. Черкезова // Седьмые Крымские искусствоведческие чтения : вопросы теории, истории и критики искусства Крыма : мат-лы республ. науч.-теор. конф. – Симферополь : Симфероп. художеств. музей, 2003. – С. 57–60.

538. Чернин В. Ю. О появлении этнонима «крымчак» и понятия «крымчакский язык» / В. Ю. Чернин // География и культура этнографических групп татар в СССР. – М. : Наука, 1983. – С. 94–104.
539. Чурлу М. [Ю]. Язык крымскотатарского декоративного искусства / М. [Ю]. Чурлу // Qasevet. – 2003. – № 33. – С. 56–61.
540. Шайтан И. А. Караимская этнографическая выставка в Симферополе / И. А. Шайтан // Караимские вести. – 2013. – № 3 (105). – С. 7–9.
541. Шапшал С. [М]. Караимы и Чуфут-Кале в Крыму / С. [М]. Шапшал. – СПб. : тип. Бабкина, 1896. – 36 с.
542. Шапшал С. М. Караимы СССР в отношении этническом / С. М. Шапшал // Крымские караимы : происхождение, этнокультура, история. – Симферополь : Доля, 2005. – С. 126–152.
543. Шестаков В. А. Музейный предмет как класс культурных ценностей / В. А. Шестаков // Вестник Волгоградского государственного университета. – Серия 7: Философия. Социология и социальные технологии. – 2009. – №1 (9). – С.80–89.
544. Штомель М. В. Технологія виробництва продукції вівчарства / М. В. Штомель, Б. О. Вовченко. – К. : Вища освіта, 2005. – 343 с.
545. Эдемова С. Х. Символы в вышивках и орнаменте крымских татар / С. Х. Эдемова // Арсений Иванович Маркевич. 1 Таврические международные научные чтения. – Симферополь, 2000. – С. 92–94.
546. Эминов Р. Р. Первый национальный музей крымских татар / Р. Р. Эминов // Восточный архив. – № 2 (24). – 2011. – С. 48–64.
547. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. / Д. І. Яворницький ; пер. з рос. І. І. Сварник. – Л. : Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.
548. Яковлева К. М. Сравнительно-сопоставительная характеристика украшений тюрко-монгольских народов алтайской языковой семьи Сибири конца XIX – начала XX века / К. М. Яковлева // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. – 2010. – Вып. 123. – С. 261–267.

549. Ясыба А. Символика цвета у крымских татар [Електронний ресурс] / А. Ясыба. – Режим доступу : http://magic.qirim.org/kitap_rafy/statya32.htm (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

550. Яшний Д. В. Дорадянські документальні листівки як джерело з вивчення втраченої містобудівної спадщини Криму (1895–1917) / Д. В. Яшний // Праці Центру пам’яткознавства : зб. наук. пр. – 2013. – Вип. 23. – С. 215–227.

551. Яшний Д. В. Класифікація документальних листівок з видами Криму як джерела пам’яткознавчих досліджень (1895–1917) / Д. В. Яшний // Праці Центру пам'яткознавства: зб. наук. пр. – 2014. – Вип. 25. – С. 215–221.

552. Яшный Д. В. Почтовые карточки с видами Крыма в исторической ретроспективе (1899–1917) / Д. В. Яшный // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия: Исторические науки. – 2011. – Том 24 (63), № 1.– С. 171–181.

553. Aysal N. Tanzimat’tan Cumhuriyete Giyim ve Kuşamda Çağdaşlaşma Hareketleri / N. Aysal // Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi / Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü. – 2011. – C. X, Sayı 22. – S. 3–32.

554. Geissler J. G. G. Abbildung und Beschreibung der Voelkerstämme und Voelker unter des Russischen Kaisers Alexander / J. G. G. Geissler, F. Hempel. – Leipzig : Industrie-Comptoir, 1803. – 136 s.

555. Geissler J. G. G. Mahlerische Darstellungen der Sitten, Gebräuche und Lustbarkeiten bey den Russischen, Tatarischen, Mongolischen und andern Völkern im Russischen Reich / J. G. G. Geissler, F. Hempel. – Leipzig : Baumgärtner, [1804]. – 142 s.

556. Firkowicz S. O Karaimskim Muzeum Historyczno-Etnograficznym na Krymie i w Polsce / S. Firkowicz // Myśl Karaimska. – 1937–1938. – T. 12, № 12. – S. 22–26.

557. Karaj jołłary – karaimskie drogi. Karaimi w dawnej fotografii [Електронний ресурс] / M. Abkowicz, A. Sulimowicz. – Wrocław : BITIK, 2010. – 169 s. –

Режим доступу : http://www.karaimskiedrogi.karaimi.org (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

558. Mardkowicz A. Karaim : jego życie i zwyczaje w przysłowiach ludowych / A. Mardkowicz. – Łuck, 1935. – 20 s.
559. Mardkowicz-Kokizow A. Ogniska karaimskie / A. Mardkowicz-Kokizow. – Wyd. 3. – Łuck, 1936. – 16 s.
560. N. N. [Казас І. І.] Общие заметки о караимах / N. N. [І. І. Казас] // Караимская жизнь. – Москва, 1911. – Кн. 3–4 (август–сентябрь). – С. 37–71.
561. Pallas P. S. Bemerkungen auf einer Reise in die sudlichen Statthalterschaften des russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794 / P. S. Pallas. – Leipzig : Bey Gottfried Martini, 1799. – T. 1. – 516 s.
562. Pallas P. S. Bemerkungen auf einer Reise in die sudlichen Statthalterschaften des russischen Reichs in den Jahren 1793 und 1794 / P. S. Pallas. – Leipzig : Bey Gottfried Martini, 1799. – T. 2. – 527 s.
563. Seraya Szapszal's karaim collection. – Vilnius, 2001. – 168 p.
564. Smętek D. Analiza porównawcza krymskokaraimskich piosenek ludowych / D. Smętek // Almanach Karaimski. – 2015. – Vol. 4. – S. 33–45.
565. Smólski G. U Karaimów w Haliczu / G. Smólski // Almanach Karaimski. – 2007. – Vol. 1. – S. 71–84.
566. Stanek K. B. Kobieta w Karaim. Jego życie i zwyczaje w przysłowiach ludowych Mardkowicza – punkt wyjścia do analizy porównawczej postrzegania kobiety w przysłowiach karaimskich, tureckich i polskich / K. B. Stanek // Almanach Karaimski. – 2015. – Vol. 4. – S. 47–63.
567. Stefaniak-Rak K. Karaimi w szariackim sądzie na Krymie w XVII wieku / K. Stefaniak-Rak // Almanach Karaimski. – 2015. – Vol. 4. – S. 65–78.

Автореферати, дисертації

568. Аблямитова Л. Х. Традиционный костюм крымских татар середины XIX – начала XX столетия : типология, региональная специфика, художественные особенности : дис. ... канд. ист. наук : 07.00.05 / А. Л. Халитовна ; НАН Украины, Ин-т искусствоведения, фольклористики и этнологии им. М. Т. Рыльского. – К., 2011. – 246 л.
569. Мамбетова А. И. Семиотика ювелирных украшений в традиционной культуре Казахстана : автореф. дис. ... канд. культурологии : 24.00.01 / А. И. Мамбетова ; СПбГУКИ. – СПб, 2005. – 21 с.
570. Эртюрк Н. Искусство костюма эпохи Османской империи XVI – XVIII вв. : автореф. дис. ... канд. искусствоведения : 17.00.04 / Н. Эртюрк ; Моск. гос. худож.-промышлен. ун-т им. С. Г. Строганова. – М., 2005. – 32 с.

Енциклопедичні та довідкові видання

571. Акчурина-Муфтиева Н. М. Терминологический словарь крымскотатарского декоративно-прикладного искусства / Н. М. Акчурина-Муфтиева. – Симферополь : Учпедгиз, 2007. – 140 с.
572. Андреева Р. П. Энциклопедия моды / Р. П. Андреева. – СПб. : Литера, 1997. – 416 с.
573. Блохина И. В. Всемирная история костюма, моды и стиля / И. В. Блохина. – Минск : Харвест, 2007. – 400 с.
574. Большой толковый словарь русского языка / гл. ред. С. А. Кузнецов. – СПб. : Норинт, 2000. – 1536 с.
575. Буровик К. А. Родословная вещей / К. А. Буровик. – 2-е изд. – М. : Знание, 1991. – 232 с.
576. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. И. Даль. – СПб.-М. : изд.-во т-ва М. О. Вольф, 1912. – Т. 1. – 1744 с.

577. Деятели крымскотатарской культуры (1921–1944 гг.) : Библиографический словарь / гл. ред. и сост. Д. П. Урсу. – Симферополь : Доля, 1999. – 240 с.

578. Караїми [Електронний ресурс] / А. М. Федорчук // Енциклопедія сучасної України / голов. ред. І. М. Дзюба. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. – Т. 12. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=9605 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

579. Караимская народная энциклопедия : в 6 т. / гл. ред. М. С. Сарач.– М., 1997. – Т. 3 : Язык и фольклор караимов. – 370 с.

580. Караимская народная энциклопедия : в 6 т. / гл. ред. М. С. Сарач. – М. : Тортуга-Клуб, 2000. – Т. 6 : Караимский дом. – Ч. 1. – 268 с.

581. Караимско-русско-польский словарь : 17400 слов / под ред. Н. А. Баскакова, А. Зайнчковского, С. М. Шапшала. – М. : Рус. язык, 1974. – 688 с.

582. Кримські татари / Я. Дашкевич // Енциклопедія історії України / [редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.]. – К. : Наук. думка, 2008. – Т. 5. – С. 379–385.

583. Кримськотатарська етнографія [Електронний ресурс] / С. Н. Абдураманова // Енциклопедія сучасної України / голов. ред. І. М. Дзюба. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Т. 14. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=1520 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

584. Кримчаки [Електронний ресурс] / Н. І. Занєгіна // Енциклопедія сучасної України / голов. ред. І. М. Дзюба. – К. : Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. – Т. 14. – Режим доступу : http://esu.com.ua/search_articles.php?id=1538 (дата звернення 15.09.2015). – Назва з екрана.

585. Орленко Л. В. Терминологический словарь одежды : 2000 слов / Л. В. Орленко. – М. : Легпромбытиздат, 1996. – 344 с.

586. Русский традиционный костюм : иллюстрированная энциклопедия / авт.-сост. Н. Соснина, И. Шангина. – СПб. : Искусство-СПБ, 2006. – 400 с.

587. Синани З. [О]. Караимско-русский и русско-караимский словарь разговорного языка / З. [О]. Синани. – Симферороль : Таврия-Доля, 2007. – 296 с.

588. Українська минувщина : ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна. – К. : Либідь, 1993. – 256 с.

ДОДАТКИ

Додаток А
Глосарій

АТЛА́С – щільна шовкова або напівшовкова м'яка тканина, лицьовий бік якої має гладку блискучу поверхню, створювану особливим переплетенням ниток Використовувалася для створення ошатного одягу, зазвичай його виготовляли без малюнка. Одяг для ТТНК шили з атласу різноманітних напівтонів (світло-фіолетовий, блідо-рожевий, зеленувато-сірий).

БАВОВНЯНА ТКАНИНА – тканина з бавовни – волокна рослинного походження, що отримується з бавовняного насіння.

БАХРОМА – гладка тасьма з висячими з одного боку нитками, використовувалася як прикраса на елементах одягу та головних уборах.

БІСЕР – дрібні різнокольорові скляні або металеві зерна різної форми з наскрізними отворами, використовувався для оздоблення елементів одягу та головних уборів.

БЛИСКІТКИ «ПУЛ» – блискучі тонкі металеві пластини, переважно круглі, з отвором для пришивання, використовувалися для прикраси.

БРОШКА – прикраса, що складається з декоративної частини (власне прикраси) і шпильки з гачком.

ВТАЧНОЙ – вшитий за допомогою втачування; вшивний. Вшивний пояс. Вшивні деталі сукні. Вшивний рукав (вшитий в пройму).

ГАРУС – бавовняна набивна тканина з низькосортної бавовни з дрібним друкованим візерунком з обох сторін, міцна, жорстка і груба на дотик. Використовувався для виготовлення верхнього наплічного одягу.

ГЕКСАГРАМА, печатка царя Соломона або Зірка Давида – символ з двох накладених один на одного рівносторонніх трикутників, вписані в коло. За легендами, цей символ був розміщений на персні-печатці царя Соломона, який, давав йому владу над потойбічними духами та можливість розмовляти з тваринами, робив його непереможним у битвах. Гексаграма широко використовувалася серед тюркського та тюркомовного населення Криму як оберіг та символ мудрості на компонентах одягу (на вишивках, головних

уборах – навершя на «фес»), а також на предметах побуту, монетах періоду Кримського ханства, архітектурних елементах і декору тощо.

ДВОБОРТНИЙ – про виріб одягу, що має зміщену бортову застібку і по одному ряду ґудзиків на обох бортах (відповідно і петель). Наприклад, каптан або піджак.

ДЕНЦЕ ШАПКИ – деталь верху виробу, що покриває маківку голови.

ДОМАШНІЙ ОДЯГ – побутовий одяг для роботи і відпочинку в домашніх умовах.

ДОМОТКАНЕ ПОЛОТНО «АТМА» – найпростіший основний вид домотканини, гладка і смугаста тканина.

ДОРОГИ – тип шовкової тканини, смугаста або картата із золотими або срібними візерунками.

ЕГРЕТ – прикраса для головного убору (тюрбан) у вигляді шпильки з навершям у формі пера, пучка пір'їв або гілки, обсипаної коштовним камінням.

ЖАКАРДОВА ТКАНИНА – тканина з багатобарвним візерунком, який отримано шляхом переплетення ниток різних кольорів (на відміну від набивання візерунка фарбою).

ЖИЛЕТ (безрукавка) – верхній наплічний прителений одяг з проймами без рукавів.

КАБЛУК, підбори (у мн.) – деталь взуття у вигляді вертикальної підставки, що кріпиться на нижній поверхні підошви й підносить п'яту вище рівня носка.

КАНИТЕЛЬ – металева нитка під срібло або золото.

КИТИЦЯ – прикраса у вигляді жмутка ниток, шнурків т. ін., зв'язаних з одного кінця докупи. Використовується як оздоблення в одязі, головних уборах (фес), підв’язок для шкарпеток.

КОЛЕНКОР (від фр. «calencar – перська бавовняна матерія; запозичення з перської мови« kalamkar ») – гладко фарбована бавовняна тканина полотняного переплетення, використовувалася переважно для виготовлення підкладки для одягу. Коленкор був дуже широко розповсюджений у XVIII – XIX ст.

КОСОВОРОТКА – чоловіча сорочка з застібкою, яка розташовувалася асиметрично: збоку, а не посередині переду. Комір – невисока стійка.

КРІЙ – деталі та їх частини, отримані в результаті розкрою.

ЛАСТОВИЦЯ – шматок тканини ромбоподібної або квадратної форми, вшивається під рукав, між рукавом і бічною частиною сорочки. Ластовиця давала більшу свободу руці під час рухів, захищала від розриву місце з'єднання боковини та рукава.

ЛАЦКАН (відлога) – одна з половин грудної частини розпашного одягу, особливо верхній кінець над застібкою; одвороти на грудях.

МАНЖЕТ – деталь одягу, що оформляє низ рукавів (сорочки, сукні, куртки). Зазвичай прямокутна частина тканини, що огортає зап'ястя, часто має застібку у вигляді петлі та ґудзика.

МУАР – шовк, який має блискучий малюнок на матовому тлі. Він нагадує візерунок, який можна побачити на повздовжньому зрізі дерева. З муару шили сукні, а також використовували у якості підкладки.

ОБЛЯМІВКА – кольорова смужка, що обрамляє краї тканини або будь-якого елементу одягу, наприклад, шалі, низу сукні, головного покривала тощо.

ОДНОБОРТНИЙ – про виріб одягу, що має центральну бортову застібку з одним рядом ґудзиків і відповідно одним рядом петель (наприклад, однобортний піджак).

ОДЯГ – виріб або сукупність виробів, за винятком взуття, для оберігання тіла людини від зовнішніх дій, виконує утилітарні функції.

ОДЯГ МАСОВОГО ВИРОБНИЦТВА – одяг для типових фігур, виготовлений серіями в умовах поточного фабричного виробництва.

ОКСАМИ́Т – тканина з натурального шовку з густим суцільним або візерунковим коротким розрізним ворсом на лицьовому боці тканини. Довжина ворсу – 1–2 мм. Основа оксамиту, як правило, бавовняна. Тканину використовували для пошиття одягу, для оздоблення «фес», підв'язок для шкарпеток, манжетів для жіночої сукні тощо.

ПАРЧА – важка шовкова тканина з візерунком, витканим золотними або срібними нитками, використовувалася для святкового і парадного одягу.

ПЕРЕД – передня деталь швейного виробу, що кроїлася суцільно або складалася з частин (одяг).

ПІДЖАК – частина чоловічого костюма – коротка верхня куртка з рукавами і полами на застібці, зазвичай з відкладним коміром.

ПЛАЩ – верхній наплічний довгий розпашний одяг із непромокаючого матеріалу, з довгими рукавами, застібкою від верху до низу для захисту від опадів.

ПОБУТОВИЙ ОДЯГ – одяг (натільний і верхній одяг) призначений для щоденного використання в різних умовах, має універсальне застосування, є багатофункціональним (домашній, повсякденний, вихідний, святковий, для відпочинку), повинен створювати комфортні умови для організму людини, відповідати формі та розмірам її тіла.

ПОЗУМЕНТ, галун (від фр. «passement» - «оторочка») – шита золотом або мішурою стрічка (тасьма), використовується для облямівки одягу. У Криму застосовувалася золотна тасьма «шерт».

ПОЛА – одна з половин, нижній край кожної з розкроєних половин переду в одязі (куртки, кофти).

ПОЛКА, полички – половина передньої частини ліфа; як правило, половина передньої деталі плечового виробу, вироби з розрізом, що доходить до низу.

ПРАВА І ЛІВА СТОРОНИ ДЕТАЛІ – елементи костюма в дисертаційному досліджені визначаються щодо правого і лівого боків людини, на яку надіто виріб у готовому вигляді (одяг, взуття).

ПРОЙМА – виріз для руки (рукава сорочки, куртки тощо).

РАПОРТ (франц. «rapport», від «rapport» – «приносити назад») – базовий елемент орнаменту, повторювана частина (мотив) візерунка на тканині, вишивці тощо.

РОЗПАШНИЙ ОДЯГ – одяг із вертикальним розрізом спереду і полами, які з’єднувалися за рахунок запáху (закладання поли за полу із застібками на лівому боці, за допомогою підперезання поясом) або застібалися на ряд петель та гачків (ґудзиків).

РУКАВ – деталь наплічного одягу, що покриває руку або частину руки; може бути різної довжини і конструкції (одношовний, втачний, суцільновикроєний зі спинкою, поличкою тощо).

РУЛИК (від франц. «rouleau» – «сувій, рулон») – вузька смужка тканини, що викроєна навскоси і складена вдвіч; нею, як облямівкою, обробляють краю виробу, зокрема, краю горловини, пройм.

САП'ЯН (від перс. «сахтійан» – «вироблена козяча шкіра») – шкіра, вироблена з козлових і овечих шкур рослинними дубителями (тонідні кримські рослини для дублення – сумах, дуб, кизил). М'яка і тонка шкіра високої якості, часто пофарбована у червоний та жовтий кольори.

СЕРПАНОК, вуаль – легка напівпрозора бавовняна тканина з ткацьким малюнком у велику клітку і з кольоровим набивним орнаментом.

СИТЕЦЬ – бавовняна тканина полотняного переплетення з набивним орнаментом.

СОЮЗКА – шкіряна нашивка на носок і підйом чобота, а також передня частина заготовки взуття.

СПИНКА – задня деталь швейного виробу, що кроїлася суцільно або складалася з частин (верхній одяг).

СУКНО – вовняна тканина, поверхня якої покрита ворсом. Виробництво сукна з вовни засновано на здатності вовняного волокна за допомогою чіпких лусочок і зубчиків звалюватися з іншими волокнами.

СУТАШ, сутаж – тонкий плетений шнур, круглого або частіше плоского перетину, виготовлений з кольорових паперових, вовняних або шовкових ниток. Використовується, головним чином, для оздоблення одягу.

УРОЧИСТИЙ ОДЯГ (святковий) – побутовий одяг для носіння в урочистих умовах.

ЮВЕЛІРНІ ПРИКРАСИ – вироби із дорогоцінних металів і сплавів з використанням різних видів художньої обробки, зі вставками з дорогоцінних, напівкоштовних, вироблених, кольорових каменів і інших матеріалів природного або штучного походження або без них (сережки, намисто, брошка, браслет, кільце тощо), спеціально виготовлені на замовлення фахівцями (майстрами-ювелірами). Ювелірні прикраси тісно пов'язані зі специфікою одягу, відіграють роль своєрідних знаків, що вказують на соціальний статус їхнього власника, якщо носії надають їм різні магічні властивості, вони починають виконувати також і функції оберегів.

ФАЛДА – трубкоподібна складка на одязі (сукня, шуба, верхнє жіноче вуличне покривало).

ФЕСТОН – один із виступів зубчастої облямівки з боків обробки різних елементів костюма (жіночі сукні, головні покривала).

ХАЛАТОПОДІБНИЙ ОДЯГ – розпашний верхній одяг з прямою спинкою і прямими полами, а також зі вставленими бічними поздовжніми клинами, іноді сильно розширювався в області нижньої частини одягу. Зазвичай цей одяг була однобортний, із запáхом, майже без застібок.

ХАЛЯ́ВИ – верхні трубчасті частини чобіт, що прикривають литку.

Ю́ХТА – сорт шкіри, який виготовляли за допомогою особливої обробки шкур великої рогатої худоби, коней. Використовувалася для виготовлення чоловічих чобіт на твердій підошві.

Складено на підставі : [151;152; 275; 310; 482; 506; 572; 573; 574; 575; 576; 585; 586].

ОСНОВНІ КОМПОНЕНТИ ТРАДИЦІЙНОГО СТРОЮ					
ОДЯГ					
	кримські татари	**караїми**	**кримчаки**	**цигани-гурбети**	**переклад українською**
Одяг: загальні поняття					
	урба, кийим	упракъ, кийим, урба	опрах, кийим		одяг, вбрання
	кындаг	къындакъ	къындах		пелюшки, сорочечка, льоля
Нижній одяг: наплічний					
	кольмек, колек, кетен кольмек, саяхлы кольмек	кольмэк, кольмег	кэтэн кӧльмек		сорочка
				jakalıki	сорочка-косоворотка
Нижній одяг: поясний					
	шальвар, дон, туман	дон	дон, унчикурлы дон		шаровари, «штани з широким кроком»
	ыштан, штан, ич-топ				штани європейського зразка
Нижній одяг:для ніг					
	чорап	чорап	чорап	çогар	напівпанчохи, шкарпетки (чоловічі)
	сырлы чорап	къалчын	чорап		напівпанчохи, шкарпетки (жіночі, кольоровий візерунок)
	чорап баг(у)	чорапбаг, калчынбав	чорап багъи		підв'язки для напівпанчох/шкарпеток
Верхній одяг: поясний					
	иштан, штан	кончэк, штан	кӧнчек		брюки, штани
	киих, хиих, араба шал, бель шалы, бельбагъы				поясна шаль
	фистан	этэк			спідниця
	оглюк, пештамал		фартух		фартух
Верхній одяг: наплічний					
	елек, камзол	елек	йелек		безрукавка
	зыбын, фистан				бешмет
	капуджи, курк	курк	курк		бурка
	джуббе, друбе	джубе	чъубе		верхній довгий одяг, халат
		кафтан	архалых, къафтан		каптан (шамаладжа) / чекмень довгополий

	фес	фес	фес		феска
	курк, узун-тон	тон	тон		кожух (нагольний, довгополий)
Верхній одяг: наплічний					
	тончук, кска-тончк, хсха-єні-курт	тончах	кӳрк		кожушок (нагольний, коротка шуба)
	хырха	салтамарка, хырха	хырха		кофта (розпашна, без застібок, коротка, оксамит, вишивка)
	камзол, мийтан, салта марка, бельтон, арнаут елеги, хырха	хырха	хырха		куртка (назви різних підтипів)
	кокслюк, зюре		оглик		нагрудник
	антер, каптан, фистан	антер	каптан, фстан		сукня
	чекмен	чекмен	чекмен		плащ (сукно)
	феред же, паранджа, камзол, чаршаф, дастар (тастар)	феред же	чарчеф	-	покривало вуличне (верхнє, жіноче)
	тон	тон	тон		шуба
ВЗУТТЯ					
	аякъкъап	айакъкаб	айакъап		взуття
	папуч	папуч	папуч		капці (без задників)
	чарык	чарыкъ	чарых		постоли
	терлик	терлик, папуч	терлик, папуч		туфлі
	чизма, коревле, къатыр, аягкап	каревле, катыр	къатыр		черевики (чоловічі)
	мечет, аягкап				черевики (жіночі)
	мес, мест	мест, этик	мест, ичики		чобітки (сап'янові)
	чизма	чызма	чызма		чоботи (чоловічі, хромові)
	налин, табандрык	нал	нал		колодки (дерев'яні)
ДОДАТКОВІ КОМПОНЕНТИ ТРАДИЦІЙНОГО КОСТЮМУ					
ГОЛОВНІ УБОРИ					
	башлыкъ	башлыкъ	башлык		башлик (капюшон)
	шербенте(и)	шербенте			покривало (для незаміжніх жінок)
	марама	марама	марама		покривало (для заміжніх жінок)
	такийя, такъя, арахчин				тюбетейка (чоловіча шапочка)
	тюрбан	тюрбан	тюрбан		тюрбан
	чембер	чембер			хустка (жіноча)
	сарык	сарык	сарык		чалма

	шал	шал	шал		шаль, велика хустка (жіноча)
	калпак	къалпак	къалпах		шапка (смушева)
ПОЯСИ					
	къушакъ, хїушах	къушак,	къ(х)ушах		пояс
	учкур / къайтан	учкур бельбав / гайтан	учкур	hajtáni	пояс (внутрішній, тканина, без основи)
	учкур	учкур	учкур		пояс (зовнішній, тканина, на основі, вишитий)
ЮВЕЛІРНІ ПРИКРАСИ					
	билезлик				браслет
	ине		йине		брошка
	пул	пул	пул		монета
	тепелик	тепелик	тепелик		навершя
	герданлык	герданлык	герданлык		намисто
	таш юзюк				перстень
	зулюф-аскъы, зилифлер, алтын-тас	зилиф	зилиф		підвіски скроневі
	баш-алтын				пов'язка налобна
	къушакъ-баш				пряжка поясна
	сулюк		сулюк		сегмент-п'явка
	купе, сырга	сырга	сырга		сережки
ТРАДИЦІЙНЕ ВБРАННЯ: ДЕТАЛІ, ЕЛЕМЕНТИ ДЕКОРУ ТА АКСЕСУАРИ					
	пул	пул	пул		блискітки
	дёгме	дёгме	тӳме		ґудзик
			ӧкче		каблук
	джеб	джеб, джэб	чъеб		кишеня
	джабе				клини (сукня, каптан)
	якъа	йакъа	йакъа	jakás	комір
	къол къапакъ, енъ къапакъ				манжети на рукави
			йенъ		рукав
	бав	бав	багъ	bavi	підв’язка, вузол
	джорме				підв’язка для черевиків
			нал		підкова
			табан		підошва
			этек		подол (низ виробу)
	балак	балакъ	балакъ	baláki	холоша
	яшмак				хустка для обличчя (з фередже)

Табл. Б.4.1. Антропологічні назви частин тіла, пов'язаних з костюмом

			тыпы		язичок (деталь взуття)
АНТРОПОЛОГІЧНІ НАЗВИ ЧАСТИН ТІЛА ЛЮДИНИ, ПОВ'ЯЗАНІ З НАЗВАМИ ДЕТАЛЕЙ КОСТЮМУ					
	сач	сач	сач		волосся
	баш	баш	баш		голова
	кокус	кокус, кӧкис	кокус		грудний виріз
		айак	аях		нога
		п(б)армах	пармах		палець
		койын			пазуха
	бель	бель	бель		поперек, стан
	табан		табан		п'ята
			гердан		складка під підборіддям
	боин	боиін	бойын		шия

Складено на підставі : [587; 480; 374; 465; 568; 468; 571; 275; 528; 524; 581; 479; 481; 300; 514; 513; 515].

Рис. В.1.1. **«Карта Полуострова Таврического и Около лежащих мест с означением Татарских наименований мест, городов, рек, морей и проч.»**
[Фрагмент карти. 1801 р.] [173]

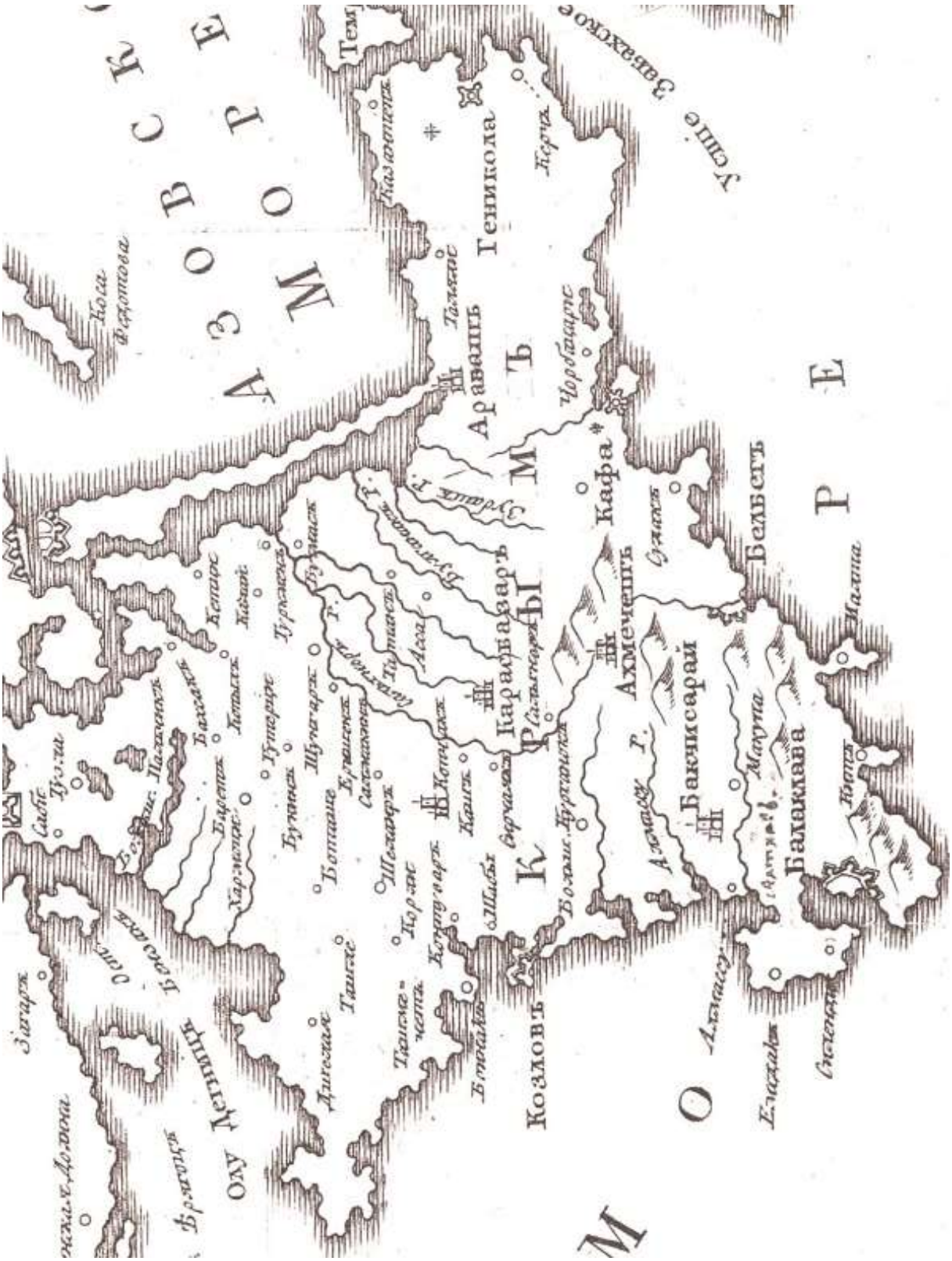
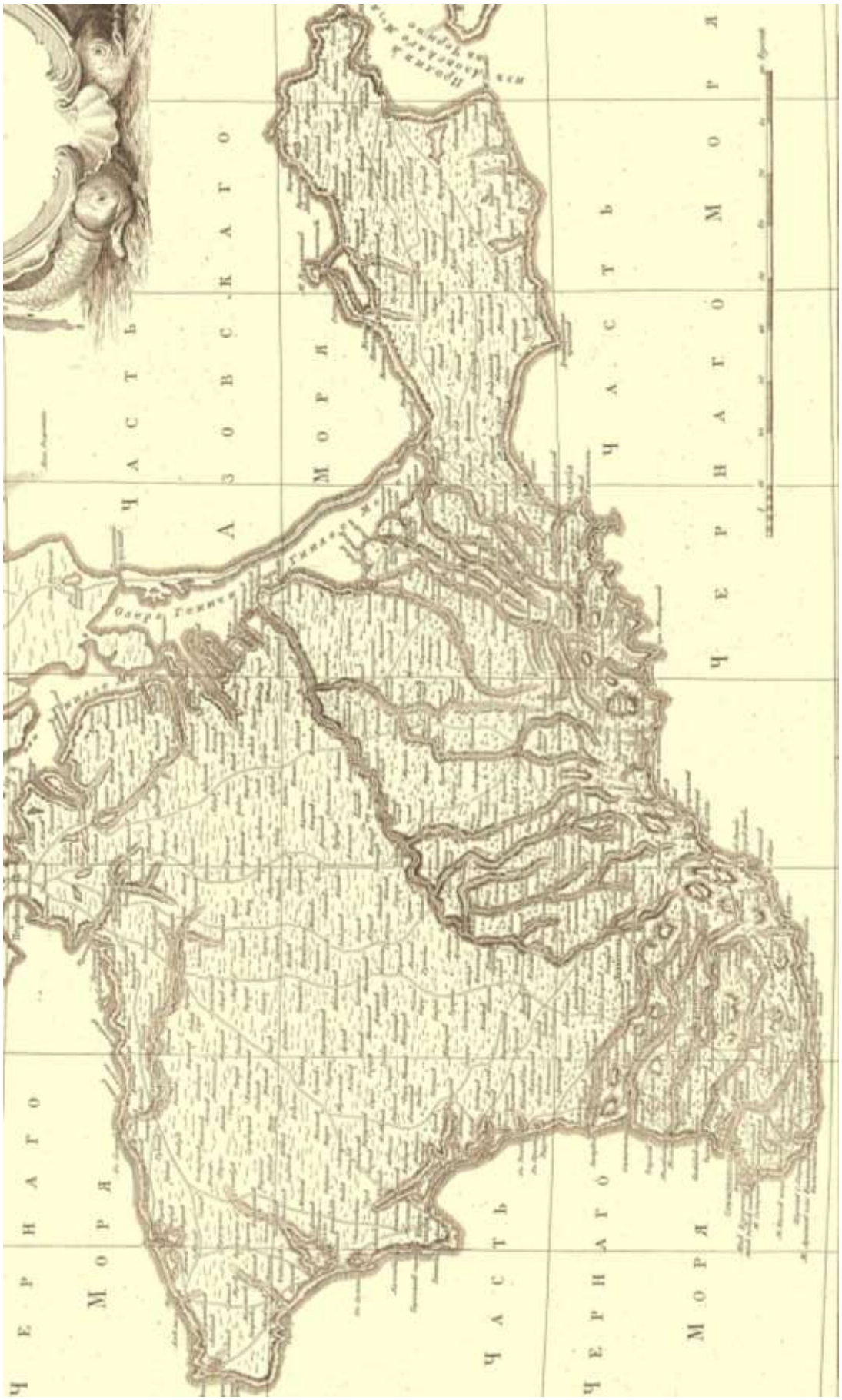

Рис. В.2.1. **«Генеральная Карта Крыма сочиненная по новейшим наблюдениям Адьюнктом Федором Черным 1790 года»**
Фрагмент карти [790 р.; грав. И. Кувакин [159]

Додаток Г
Нижній одяг
Додаток Г.1
Опорна дерев'яна колиска «бешик»

Рис. Г.1.1. Експозиція етнографічного відділу «Житлова кімната». Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай. КРУ БІКЗ [358]

Рис. Г.1.2. Фрагмент експозиції Караїмського етнографічного музею. Караїми. XIX ст. Караїмський етнографічний музей. Тракай. Литовська Республіка [516]

Рис. Г.1.3. Опорна дерев'яна колиска «бешик». Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай. Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора [32]

Рис. Г.1.4. Опорна дерев'яна колиска «бешик» і постільна білизна «бешик-тошегі». Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай. [Експозиція КРУ БІКЗ. Фото автора]

Рис. Г.1.5. Опорна дерев'яна колиска «бешик» і пелюшки «к'индаг» / «баг». Кримські татари. Старий Крим. [Приватна колекція худ. А. Бекірова. Фото автора]

Додаток Г.2
Наплічний одяг – сорочка тунікоподібна

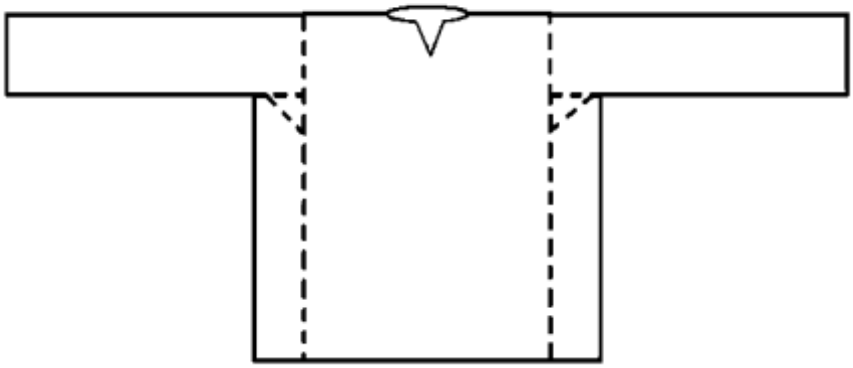

Рис. Г.2.1. Чоловіча тунікоподібна сорочка «кольмек»:
складові частини виробу (малюнок-крій)
[Графічна реконструкція автора]

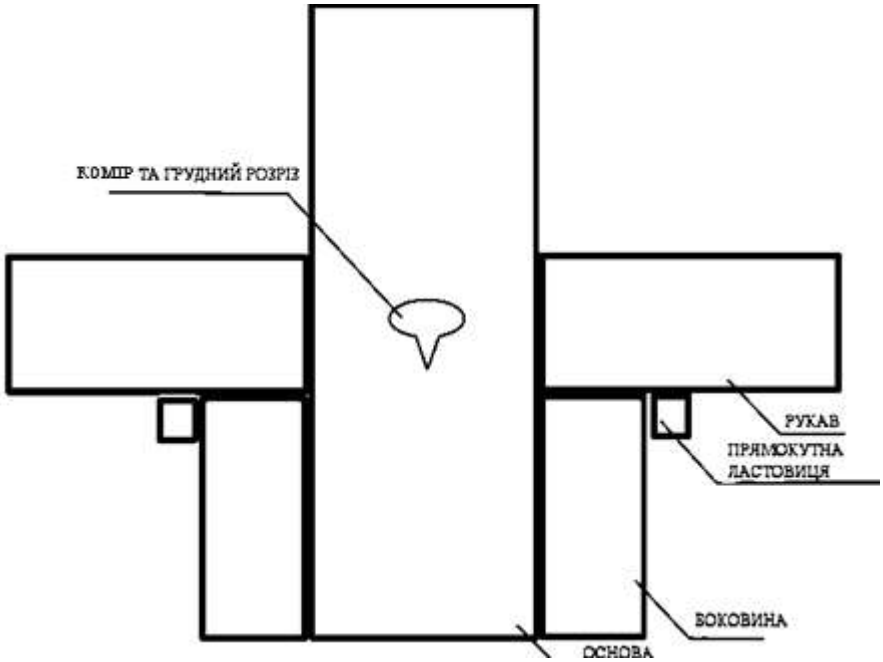

Рис. Г.2.2. Чоловіча тунікоподібна сорочка «кольмек»:
складові частини виробу (опис, крій)
[Графічна реконструкція автора]

Додаток Г.3
Чоловіча тунікоподібна сорочка

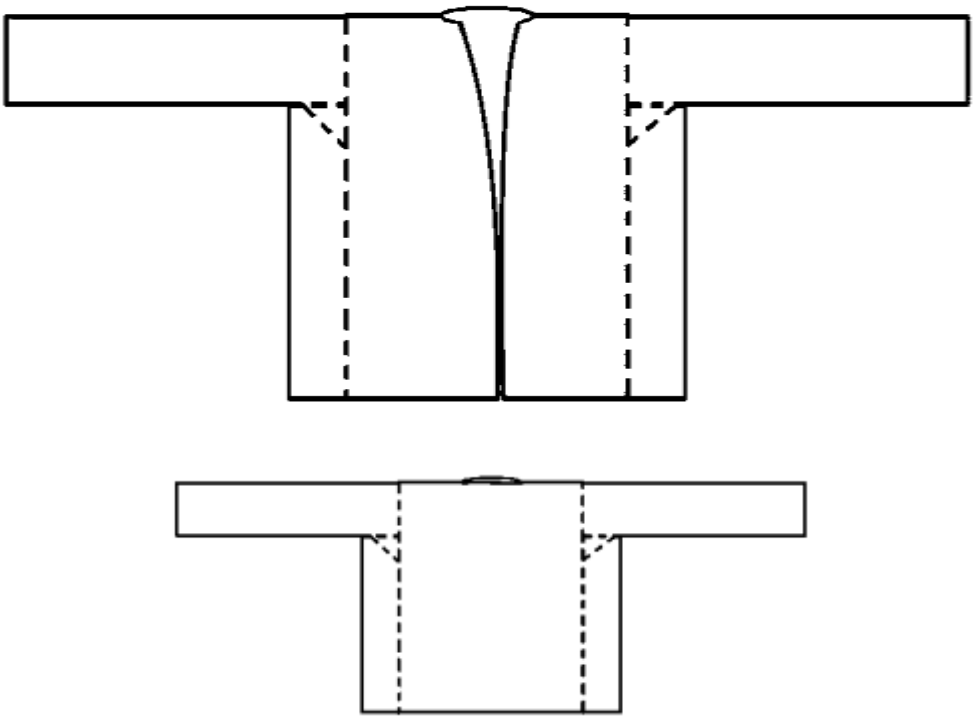

Рис. Г.3.1. Розпашна тунікоподібна сорочка «кольмек»: (малюнок-крій)
[Графічна реконструкція автора]

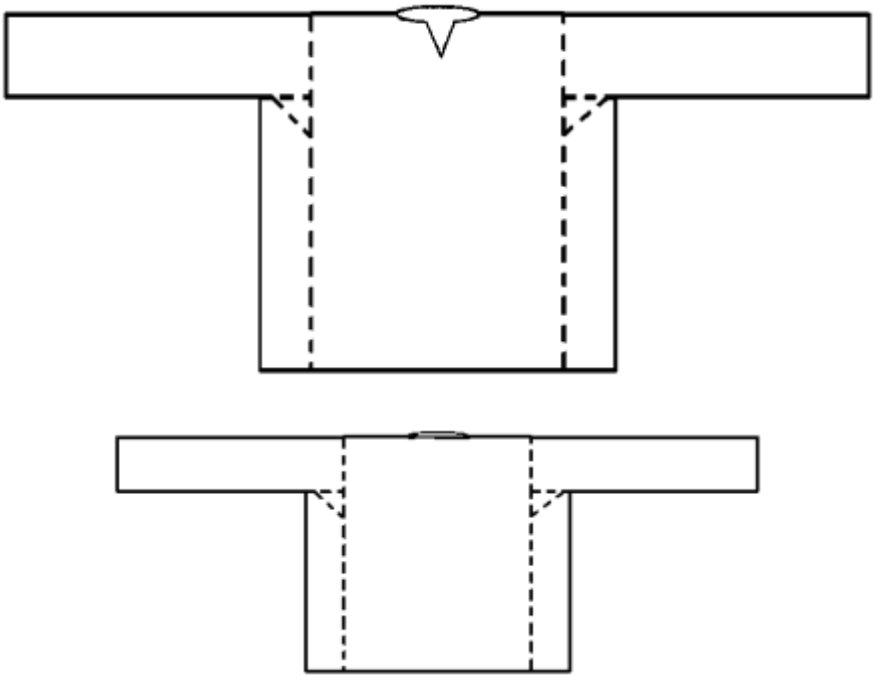

Рис. Г.3.2. Нерозпашна тунікоподібна сорочка «кольмек»: (малюнок-крій)
[Графічна реконструкція автора]

Додаток Г.4
Комір та виріз для шиї

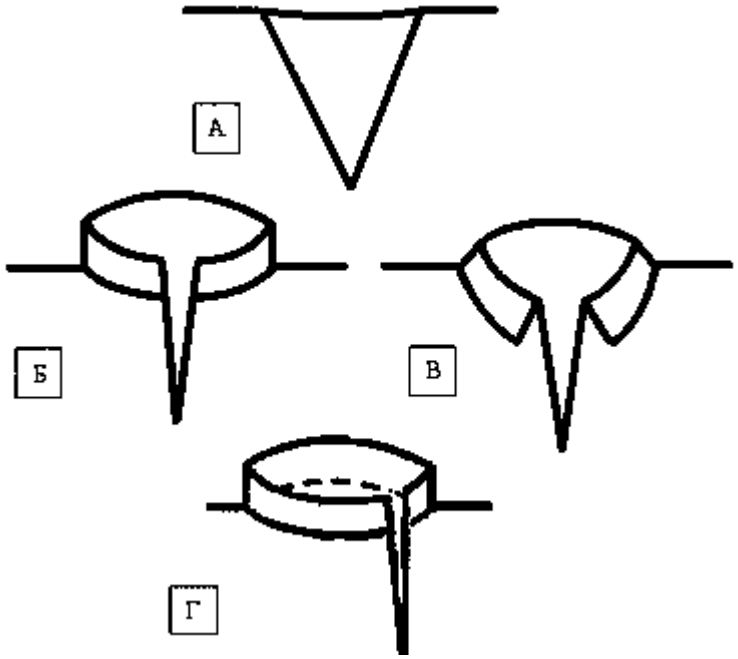

Рис. Г.4.1. А – виріз мисом, «голошийка», V-подібний;
Б – «комір-стійка»;
В – відкладний комір;
Г – «косоворотка»
[Графічна реконструкція автора]

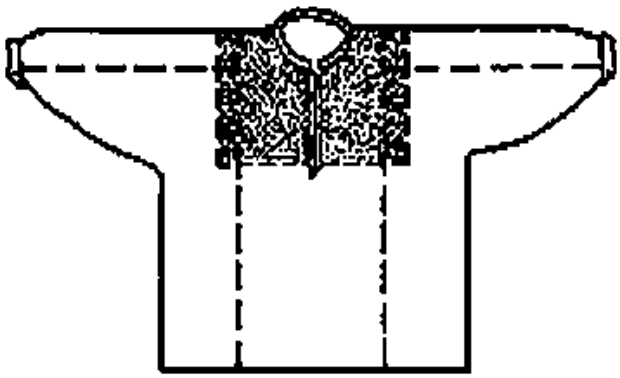

Рис. Г.4.2. Чоловіча сорочка «кулек».
Домоткана шовкова тканина.
Кримські татари, р-н Бахчисарая. Початок XX ст.
Малюнок-крій [485]

Додаток Г.5
Чоловічі сорочки

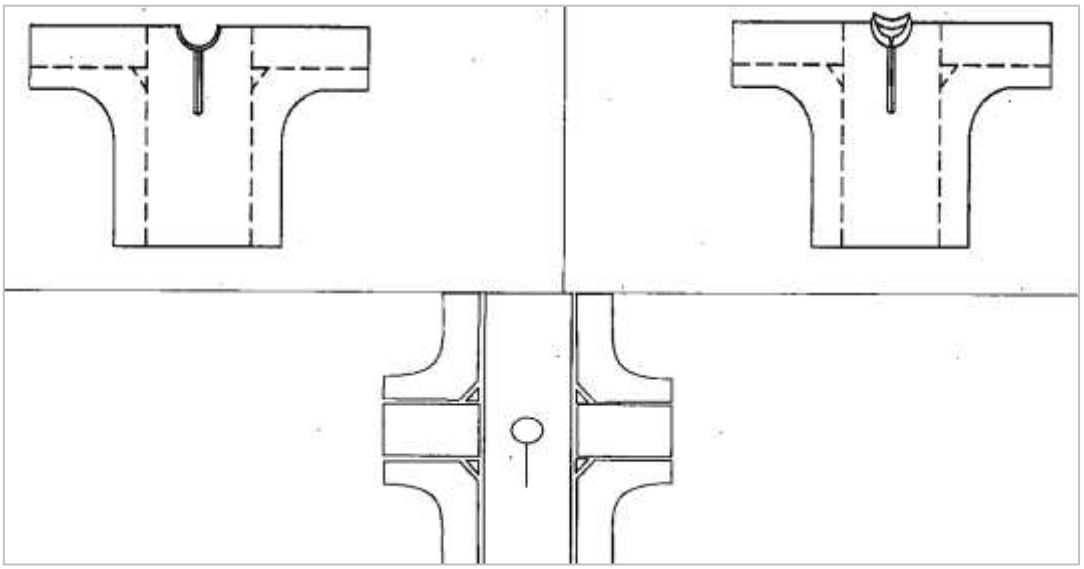

Рис. Г.5.1. Тунікоподібні сорочки «кольмек»
без плечових швів, з широкими боковинами:
складові частини виробу: малюнок-крій [568]

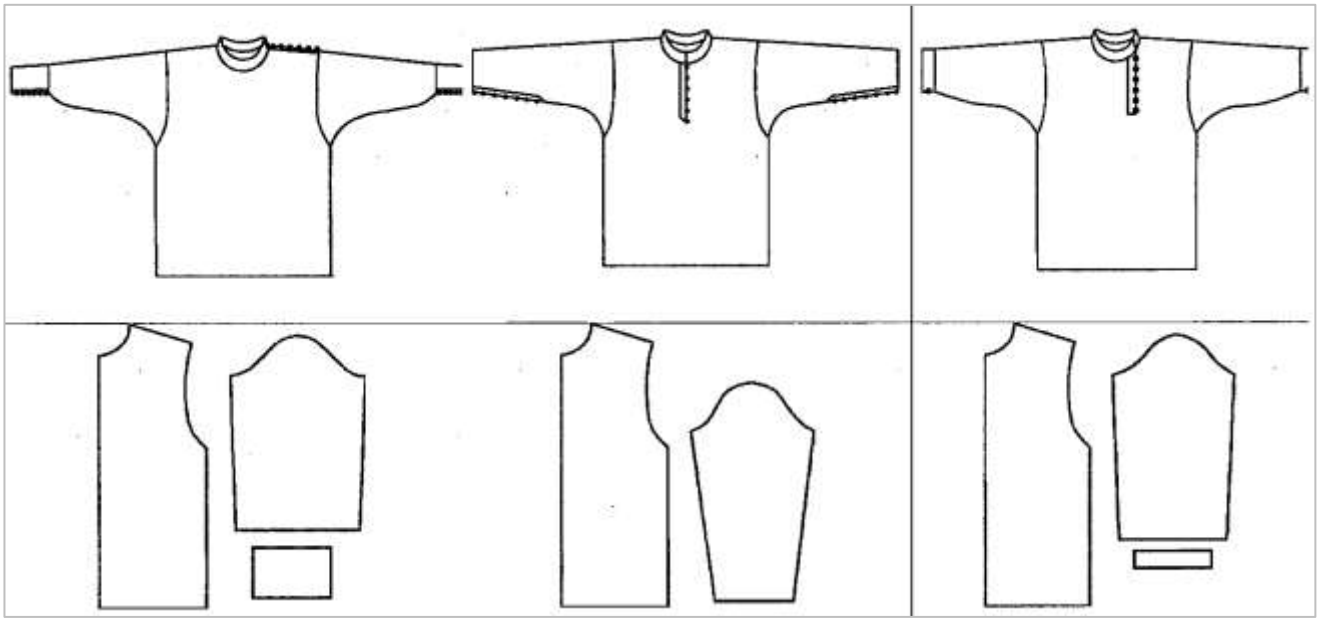

Рис. Г.5.2. Кроєні сорочки «кольмек»
зі скошеними плечима, «косоворотка»:
складові частини виробу: малюнок-крій [568]

Додаток Г.6
Жіночі сорочки

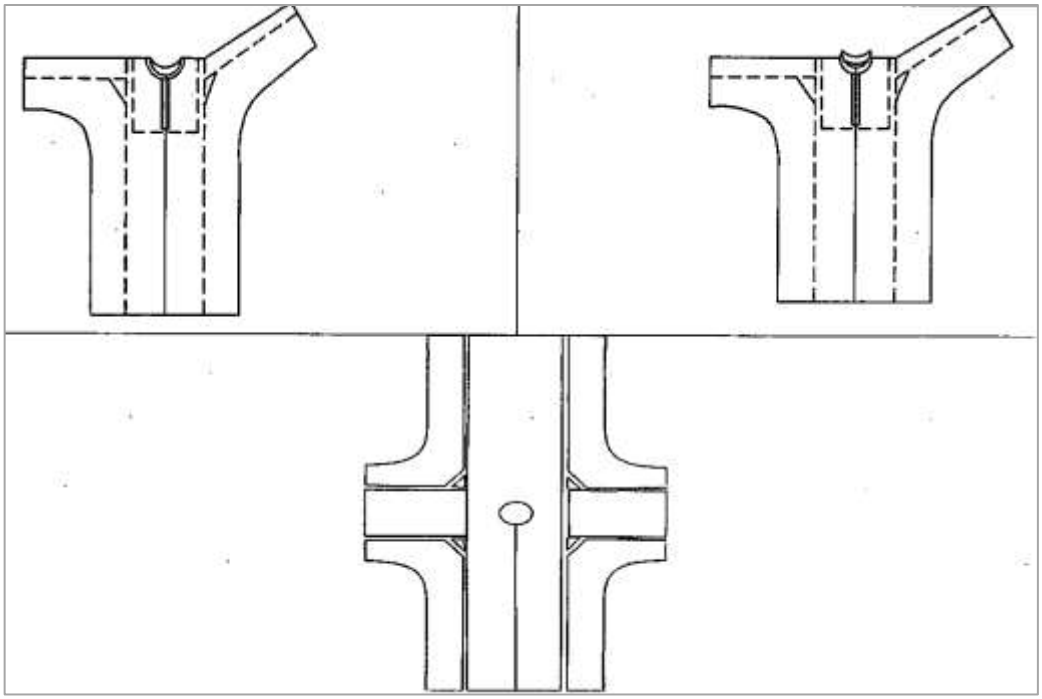

Рис. Г.6.1. Тунікоподібні сорочки «кольмек»:
складові частини виробу: малюнок-крій [568]

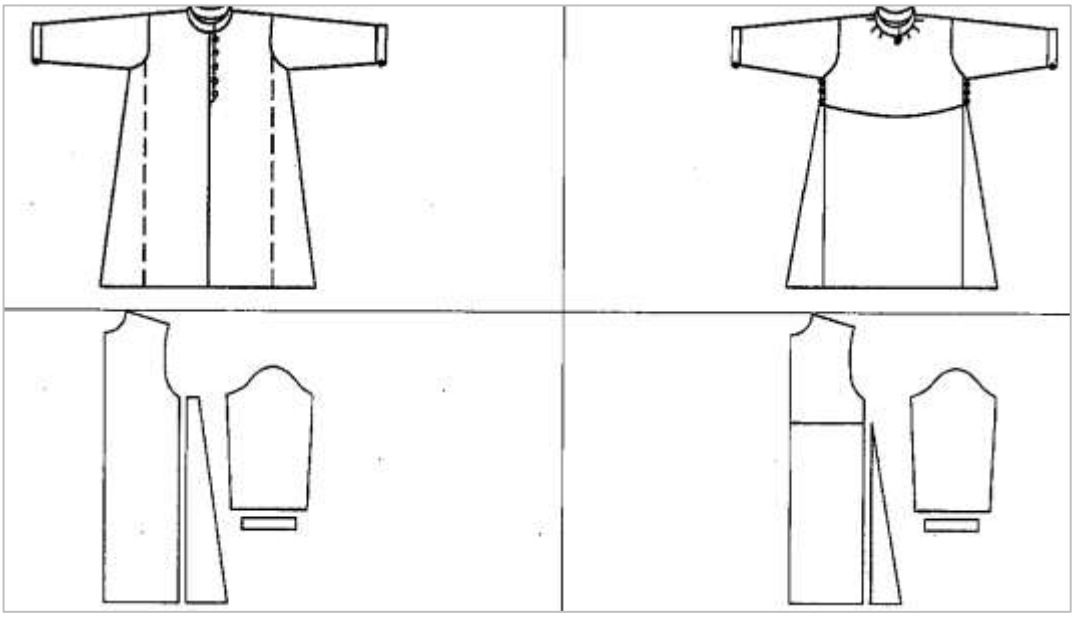
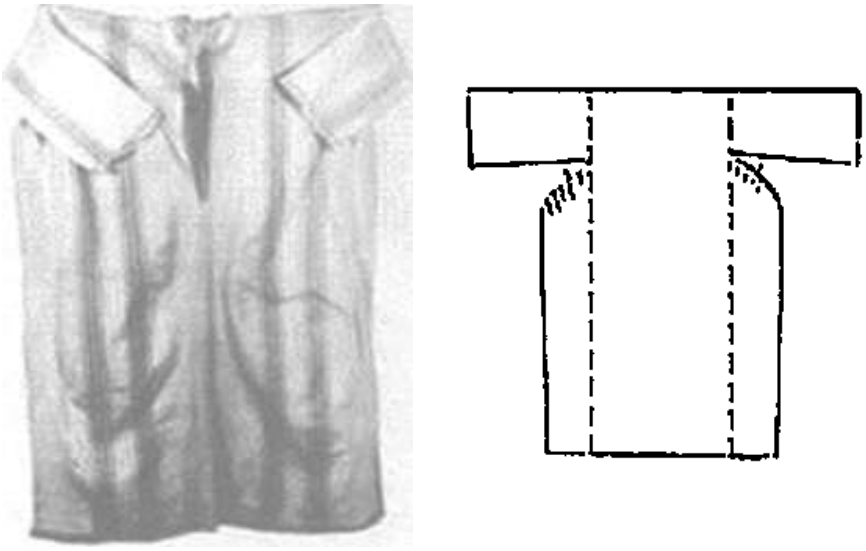

Рис. Г.6.2. Кроєні сорочки «кольмек»:
складові частини виробу: малюнок-крій [568]

Додаток Г.7
Сорочки кримських татар початку XX ст.

.

Рис. Г.7.1. Жіноча сорочка «сайяхли кольмек».
Домоткана бавовняна тканина «атма».
Кримські татари, р-н Ялти. Початок XX ст.
Фотографія та малюнок-крій [485]

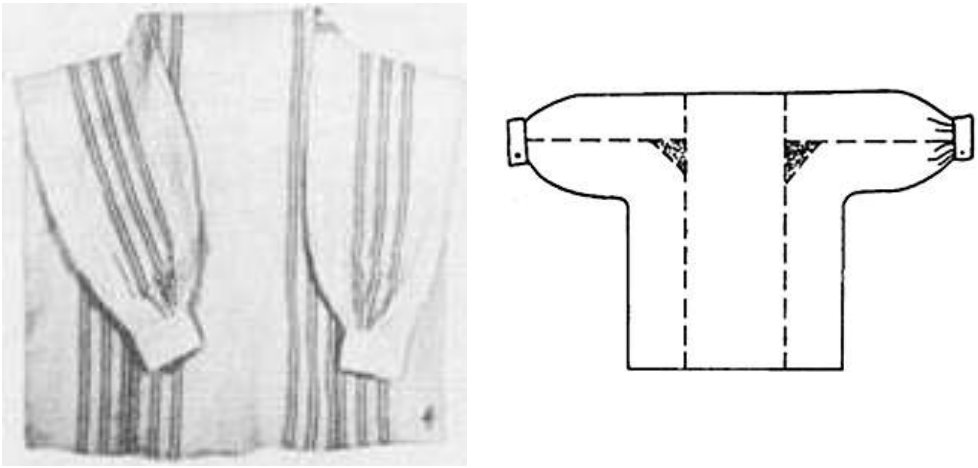

Рис. Г.7.2. Чоловіча сорочка «яркіши кольмек».
Домоткана бавовняна тканина «атма».
Кримські татари, р-н Ялти. Початок XX ст.
Фотографія та малюнок-крій [485]

Рис. Г.8.1. Сорочка «кетен кольмек».
Початок XX ст. Домотканина, льон, «атма».
Фонди КРУ КММ [403]

Рис. Г.8.2. Сорочка «кетен кольмек».
Початок XX ст. Домотканина, льон, «атма», вишивка
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора]

Рис. Г.9.1. Кримський татарин у традиційному костюмі. Гурзуф. Початок XX ст. Фотографія з колекції МАЕ РАН [188]

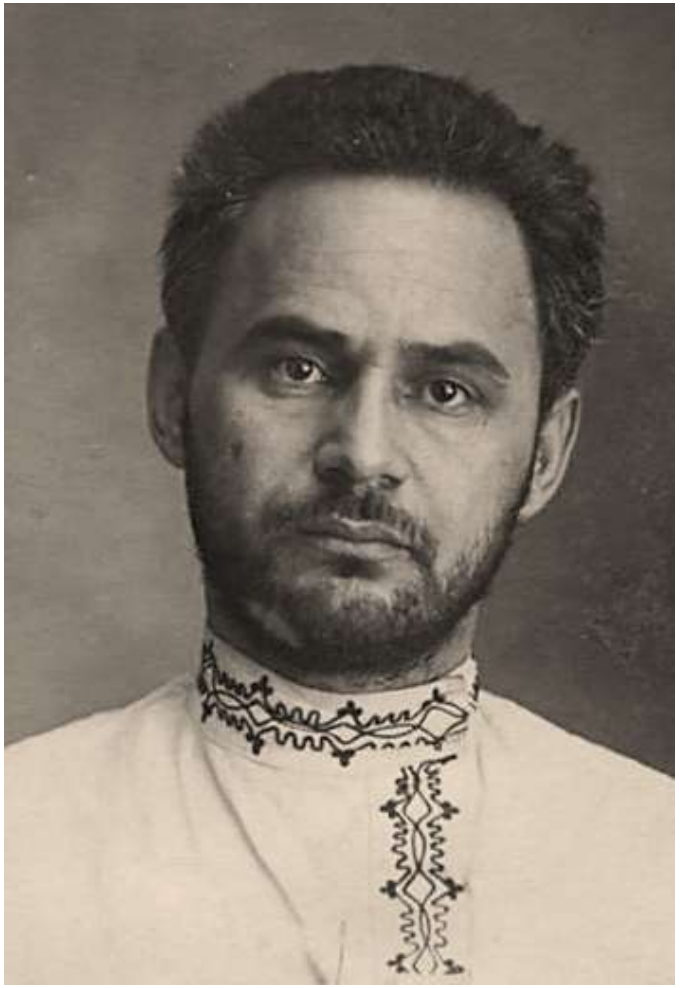

Рис. Г.9.2. Кримський татарин у вишитій сорочці «кольмек». Омер Турупчі. 1930-ті рр. [202]

Рис. Г.9.3. Кримські татари. Таракташ (сучасн. с. Дачне, Судацька міськрада). 1920-ті рр. [Фотографія з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Додаток Г.10
Нижній поясний одяг: штани

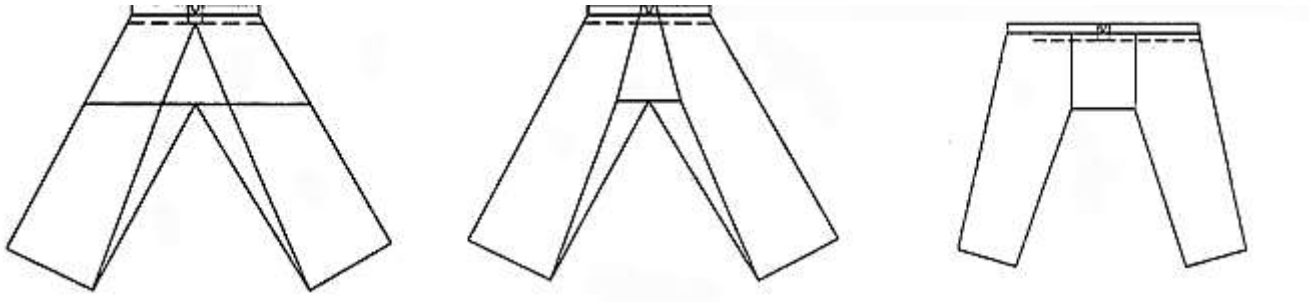

Рис. Г.10.1. Чоловічі штани «з широким кроком» «шальвар»
зі вставками, клинами та шнурком «учкур»:
складові частини виробу (малюнок-крій) [568]

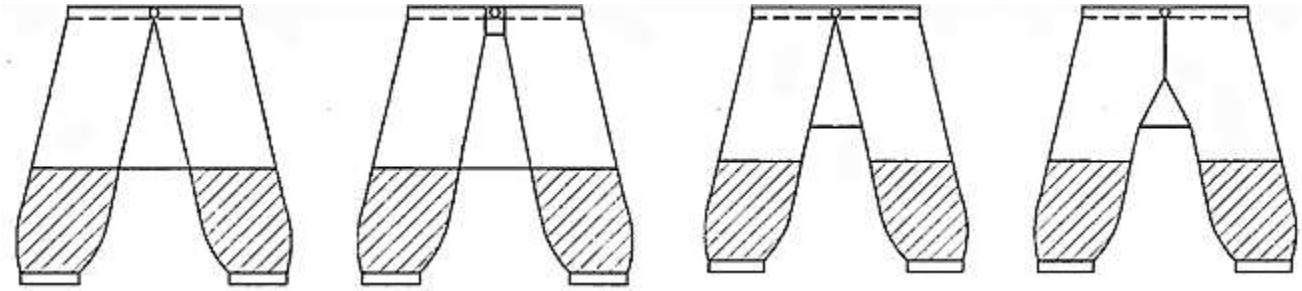

Рис. Г.10.2. Жіночі штани «з широким кроком» «шальвар»
двоскладні, зі вставками, , кінці «балак» та шнурком «учкур»:
складові частини виробу (малюнок-крій) [568]

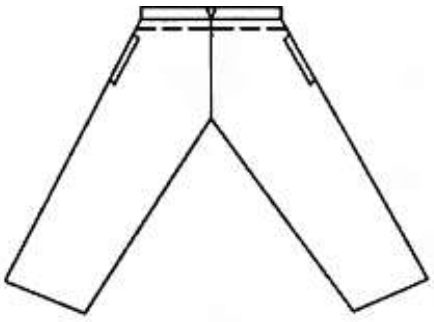

Рис. Г.10.3. Чоловічі штани прямого крою (європейського
зразку) з прямими вузькими холошами та вшитим поясом,
без вставок та клинів: складові частини виробу
(малюнок-крій) [568]

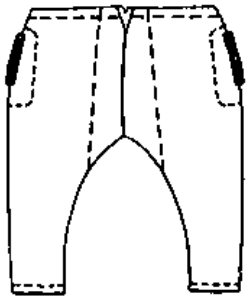

Рис. Г.11.1. Штани чоловічі «штан»
Малюнок-крій: Кримські татари, р-н Судака.
Кінець XIX – початок XX ст. Вовна. РЕМ, № 993-31 [485]
Фотографія: Кримський татарин. Бахчисарай
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора]

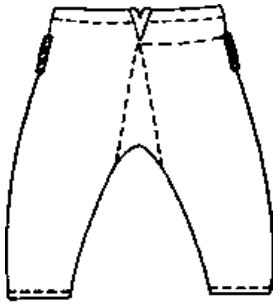

Рис. Г.11.2. Штани чоловічі «штан»
Малюнок-крій: Кримські татари, р-н Судака.
Початок XX ст. Сукно. РЕМ, № 4042-204 [485].
Фотографія: Кримський татарин. р-н Ялти
[Фрагмент експозиції КРУ ЯІЛМ: «Ялтинський провідник Гірського клубу. Початок XX ст. Воскова фігура». Фото автора]

Рис. Г.12.1. Дерекой (сучасн. с. Ущельне, Ялтинська міськрада, зараз – у межах Ялти)
[Фотографія з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Рис. Г.12.2. Кримськотатарські хлопчики з Південного узбережжя Криму [190]

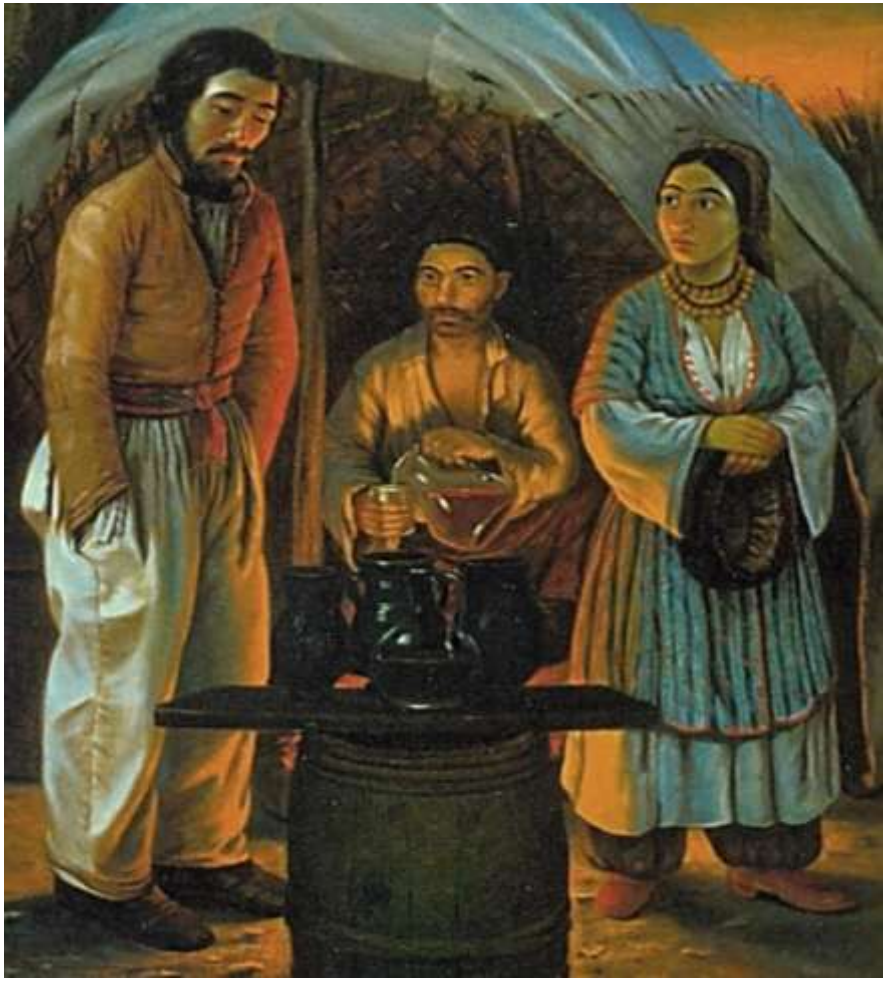

Рис. Г.13.1. «Цигани перед шинком». 1845-47 рр.
Худ. В. Кізеветтер (1811-1865) [530]

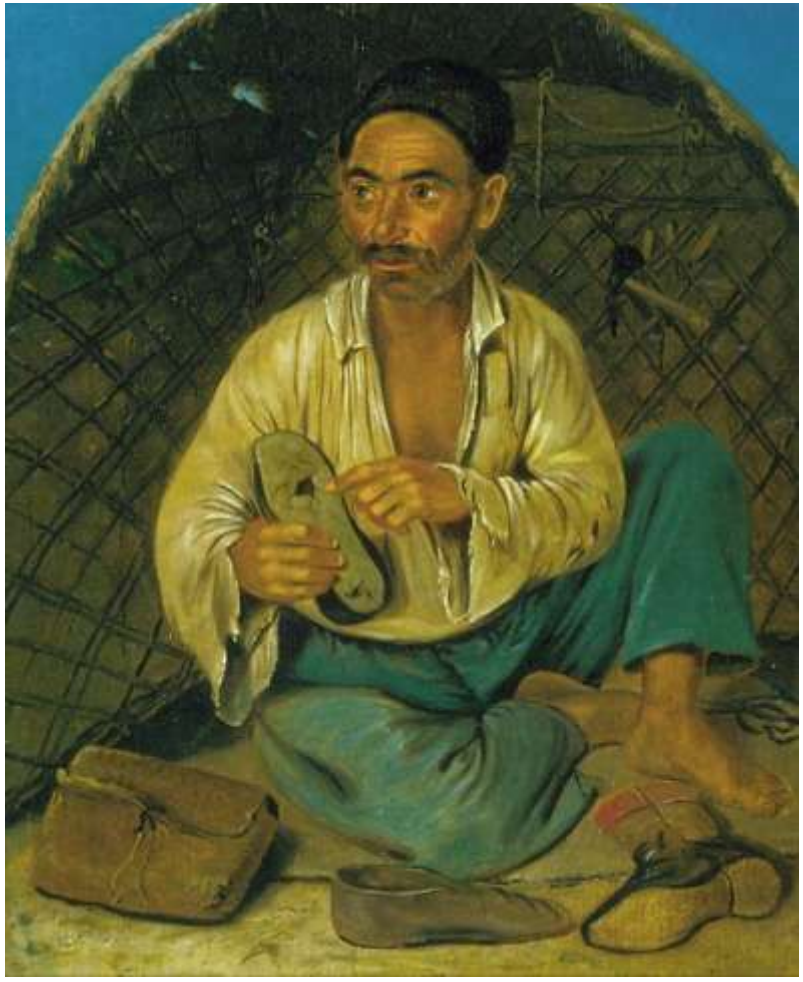

Рис. Г.13.2. «Циган чоботар». 1845-47 рр.
Худ. В. Кізеветтер (1811-1865) [530]

Рис. Г.14.1. Кримські татари.
Ялта. XIX ст.
[Фрагмент експозиції
КРУ ЯІЛМ. Фото автора]

Рис. Г.14.2. Кримські караїми.
Євпаторія. XIX ст.
[Фрагмент експозиції КРУ ЄКМ.
Фото автора]

Рис. Г.14.3. Кримські татари.
Бахчисарай. XIX ст.
[Фрагмент експозиції
КРУ БІКЗ. Фото автора]

Рис. Д.1.1. Жіночий фартух «пештамал». «Кримчаки. XX ст. Сімферополь, Тавр. губ.» [РЕМ, Виставка «Народи Криму», 12. 12.2014-15.03.2015 рр., Сімферополь. Фото автора]

Рис. Д.1.2. Жіночий фартух «пештамал». Кримські татари. Поштова листівка. Початок XX ст. [168]

Рис. Д.1.3. Жіночий фартух «пештамал». Кримські татари. Біюк-Узенбаш (сучасн. с. Щасливе, Бахчисарайський р-н.). Фотографія. Початок XX ст. [38]

Рис. Д.1.4. Жіночий фартух «пештамал». «Кримські цигани. Початок XX ст. Сімферополь, Тавр. губ.» [РЕМ, Виставка «Народи Криму», 12. 12.2014-15.03.2015 рр, Сімферополь. Фото автора]

Рис. Д.2.1. Дівчина у повсякденному вбранні.
Кримські татари. 1925 р.
Фотографія з колекції МАЕ РАН [160]

Рис. Д.2.2. Кримські татари. Початок XX ст.
Дерекой (с. Ущельне, Ялтин. міськрада, зараз – у межах Ялти)
[Фотографія з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Рис. Д.3.1. «Старик з Криму». Бахчисарай. 1845-47 рр.
Худ. В. Кізеветтер (1811-1865) [530]

Рис. Д.3.2. «Багатий татарин». Бахчисарай. 1845-47 рр.
Худ. В. Кізеветтер (1811-1865) [530]

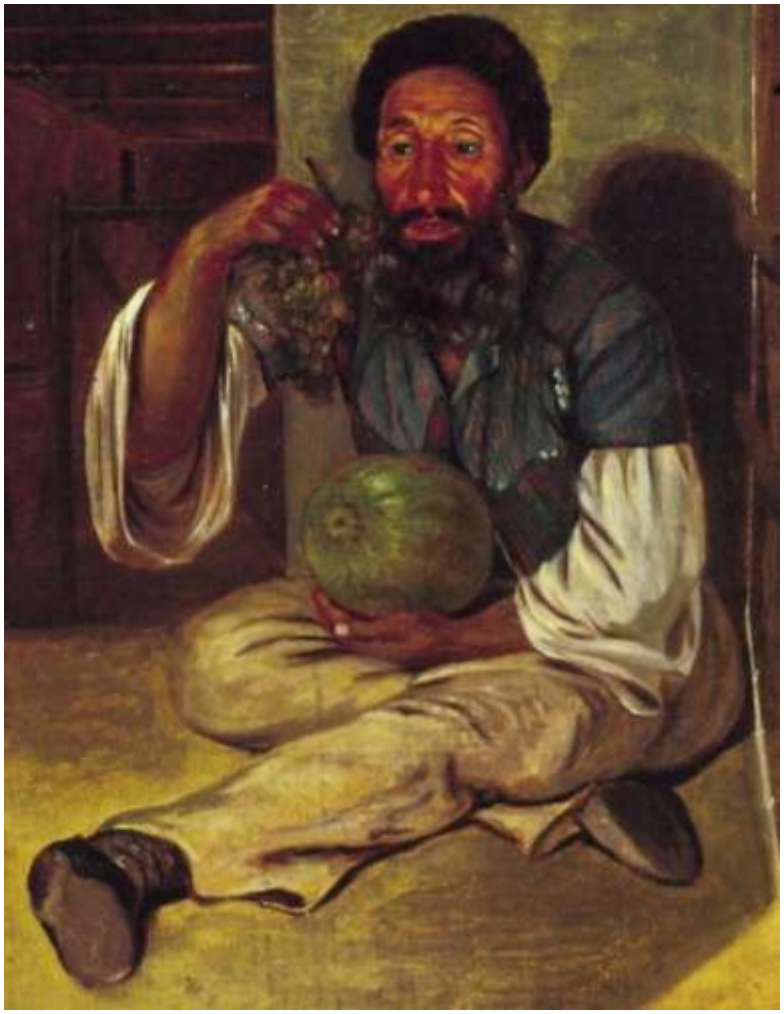

Рис. Д.4.1. «Циган-садівник». Бахчисарай. 1845-47 рр.
Худ. В. Кізеветтер (1811-1865) [530]

Рис. Д.4.2. «Бідний татарин». Бахчисарай. 1845-47 рр.
Худ. В. Кізеветтер (1811-1865) [530]

Додаток Д.5
Жіночі куртки «бельтон»

Рис. Д.5.1. Жіноча куртка «бельтон».
Кримські татари. Кінець XIX ст.: а) вид спереду; б) вид ззаду.
Фотографія. Фонди КРУ КММ [403]

Додаток Д.6
Чоловічі куртки «арнаут єлегі»

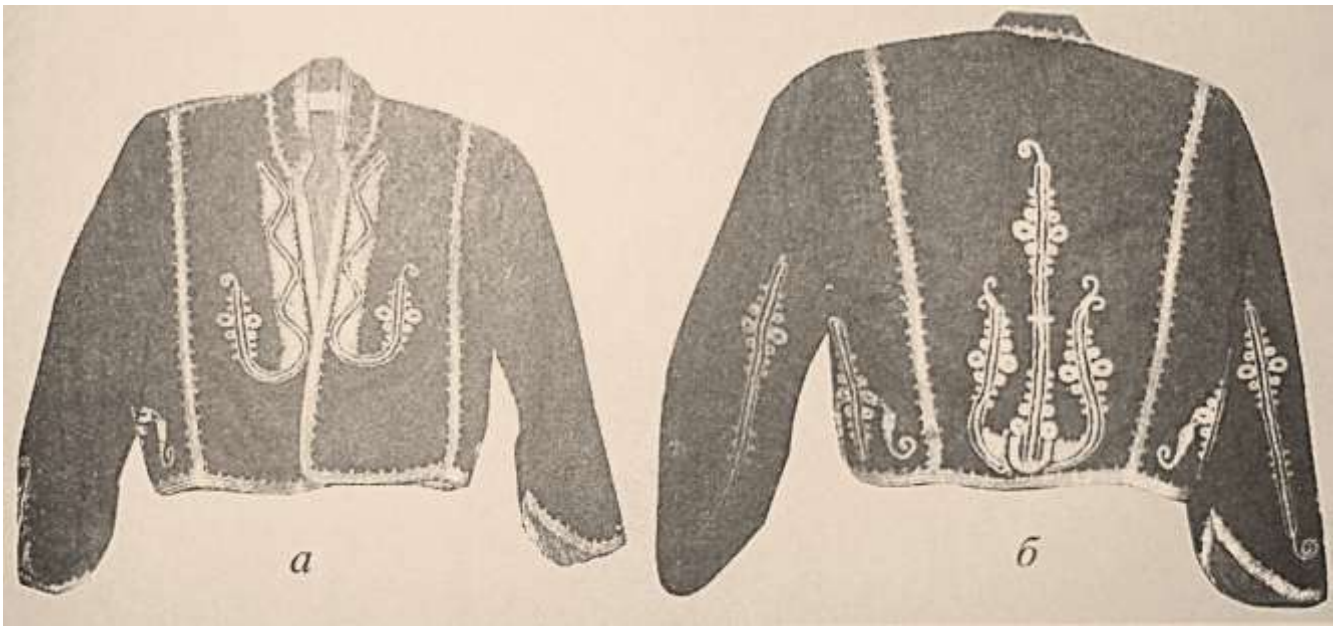

Рис.Д.6.1. Кримські татари. Кінець XIX ст. Фотографія.
Фонди КРУ ЯІЛМ: а) вид спереду; б) вид ззаду [401]

Рис.Д.6.2. Провідник «суруджі» з Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу Південного узбережжя Криму.
Кримські татари. Кінець XIX – початок XX ст.
[Фотолистівка кінця XIX – початку XX ст.; приватна колекція Н. Ібраїмова]

Додаток Д.7
Жіночі куртки «ельбаде»

Рис. Д.7.1. Куртка жіноча «ельбаде» (фотографія та малюнок-крій)
Кримські татари. Кінець XIX ст. Бахчисарай.
Оксамит, тасьма «шерт», золотні нитки, техніка «мик'лама» [485]

Додаток Д.8
Куртки «марка»

Рис. Д.8.1. Чоловіча куртка «марка».
Кримські татари. ХХ ст. Бахчисарай.
Сукно, гарус, коленкор, блискітки «пул»; техніка «букме»; довжина – 53 см
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [42]

Рис. 8.2. Чоловіча куртка «марка» (вид спереду).
Кримські татари. ХХ ст. Бахчисарай.
Сукно, гарус, коленкор; техніка «букме».
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора]

Рис. 8.3. Чоловіча куртка «марка» (вид ззаду).
Кримські татари. ХХ ст. Бахчисарай.
Сукно, гарус, коленкор; техніка «букме»
(орнамент: «дерево життя» – «аят-аг'ач»).
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора]

Рис. Д.9.1. Куртка «ельбаде». Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай. [Фрагменти експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора][36]

Рис. Д.9.2. Куртка «марка» Кримські караїми. XIX ст. [Фрагмент експозиції Караїмського етнографічного музею, Тракай. Литовська Республіка][516]

Рис. Д.9.3. Кофта «хирха». Кримські караїми. XIX ст. Євпаторія [Фрагмент експозиції КРУ ЄКМ. Фото автора]

Додаток Д.10
Жіночі кофти та куртки з сукна й атласу

Рис. Д.10.1. Жіноча кофта «хирха».
Кримські караїми, Феодосія. XIX ст.
Сукно, сріблясті нитки, галун.
[Фрагмент експозиції «Караїмська слобідка»,
Феодосійский музей старожитностей.
Фото автора]

Рис. Д.10.2. Жіноча куртка «марка».
Кримські татари, Бахчисарай. XIX ст.
Сукно, сріблясті нитки, галун.
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ.
Фото автора]

Рис. Д.10.3. Жіноча кофта «хирха».
Кримські караїми, Євпаторія. XIX ст.
Атлас, суташ, галун, мереживо.
[Фрагмент експозиції КРУ ЄКМ.
Фото автора]

Рис. Д.10.4. Жіноча кофта «хирха».
Кримські татари, Бахчисарай. XIX ст.
Атлас, суташ, галун, коленкор
(підкладка).
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [36]

Додаток Д.11
Жіночі зимові «тон»

Рис. Д.11.1. Кримські татари.
Початок XX ст.
«Татарка-дівчина».
Поштова листівка [174]

Рис. Д.11.2. Кримські татари. Початок XX ст.
Кизилташ (сучасн. с. Краснокам'янка,
Феодосійська міськрада).
Фотографія з колекції МАЕ РАН [189]

Додаток Д.12
Жіночі зимові куртки «тон»

Рис. Д.12.1. Кримські татари. Початок XX ст.
Гурзуф.
Фотографія з колекції МАЕ РАН [172]

Рис. 12.2. Кримські татари. Початок XX ст.
[Фотографія: фрагмент експозиції КРУ КММ. Фото автора]

Додаток Д.13
Безрукавки (жилети)

Рис. Д.13.1. Чоловіча безрукавка «єлек».
Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай.
Атлас, тасьма «шерт», суташ, коленкор (підкладка),
плетені ґудзики та металеві гачки; довжина – 57 см
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [10]

Рис. Д.13.2. Чоловіча безрукавка «єлек».
Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай.
Сукно, тасьма «шерт», суташ, коленкор (підкладка),
плетені ґудзики; довжина – 53 см
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [9]

Додаток Д.14.
Верхній наплічний довгополий одяг

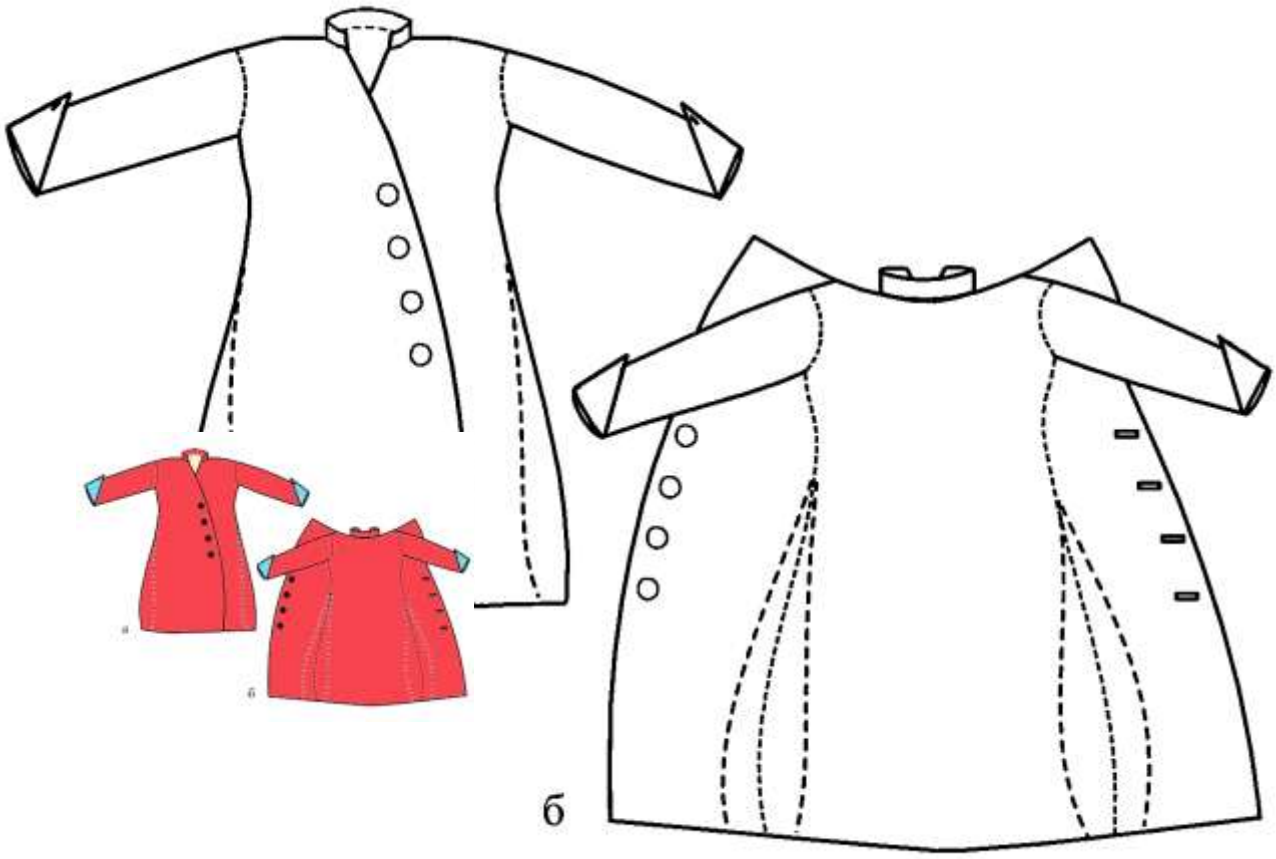

Рис. Д.14.1. Жіночий каптан «бешмет» / «камзол»
(малюнок-крій):
а) вид спереду; б) вид ззаду.
- комір-стійка, клини
- манжети на рукавах
[Графічна реконструкція автора]

Рис. Д.15.1. «Татарка». 1830 р. Худ. Ф. Солнцев.
Кримська татарка з міського передгір'я [500]

Рис. Д.15.2. Кримська караїмка. Середина XIX ст.
Караїмський етнографічний музей. Тракай.
Литовська Республіка [516]

Рис. Д.16.1. Жіноча розпашна сукня «антер» з нарукавниками «єн' к'апак'». Вид спереду та ззаду.
Кримські татари. Кінець XIX – початок XX ст. Бахчисарай.
Атлас, коленкор (підкладка), суташ, галун; довжина – 170 см
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [96]

Рис. Д.16.2. Жіноча розпашна сукня «антер» з нарукавниками «єн' к'апак'».
Кримські цигани. Початок XX ст.
Сімферополь, Тавр. губ.
[Експозиція РЕМ] [434]

Рис. Д.17.1. Жіноча розпашна сукня «антер» з нарукавниками «єн' к'апак'».
Кримські татари. XIX ст.
Бахчисарай.
Шовк, суташ, тасьма «шерт», канитель; довжина – 141 см
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [97]

Рис. Д.17.2. Жіноча розпашна сукня «антер» з нарукавниками «єн' к'апак'».
Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай.
Експонат для Міжнародної виставки сучасних ужиткових та промислових мистецтв (Париж, 1925 р.)
Шовк, суташ, тасьма «шерт», канитель; довжина – 130 см
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [99]

Рис. Д.17.3. Жіноча розпашна сукня «антер» з нарукавниками «єн' к'апак'».
Кримські татари. XIX ст. Сімферополь.
Шовк, тасьма «шерт», канитель; довжина – 133 см
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [100]

Рис. Д.18.1. Кримські татари. Бахчисарай. 1927-1928 рр.
В. К. Яновський (1876-1966 рр.); триптих «Той» («Весілля»). Папір, акварель
[Фрагмент стенду КРУ БІКЗ. Фото автора]

Додаток Д.19
Традиційні жіночі сукні кримських татар середини XIX ст.

Рис. Д.19.1. «Хидирлез у Криму». Фероджіо. Кримські татари [Каралез, сучасн. с. Красний мак, Бахчисарайський р-н]. Середина XIX ст. [281]

Рис. Д.19.2. Кримськотатарська жінка з Ялти. 1840-50-ті рр. [281]

Рис. Д.19.3. Кримськотатарська жінка з Капсихора (сучасн. с. Морське, Судацька міськрада. 1840-50-ті рр. [281]

Рис. Д.19.4. Кримськотатарська жінка з Ташбуруну. 1840-50-ті рр. [281]

Рис. Д.20.1. Нагрудник з тканини – хустка «оглік». Кримчаки. XIX ст. Фонди РЕМ [404]

Рис. Д.20.2. Нагрудник з тканини «зюре». Оксамит, золотне шиття, блискітки, підкладка Кримськы татари. [Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [57]

Рис. Д.20.3. Нагрудник з монет «кокслюк» [Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [56]

Рис. Д.21.1. «Татарин або кримець»
1803 р. А. де Палдо [248]

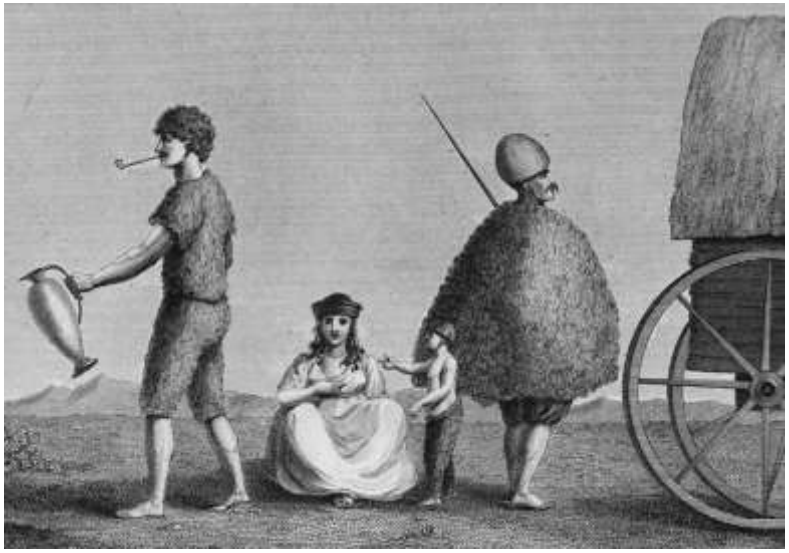

Рис. Д.21.2. Родина степових кримських татар.
Початок XIX ст. [254]

Рис. Д.21.3. Родина кримських татар в дорозі.
Серпень 1837 р.
Літографія. О.-Д.-М. Раффе (1804-1860) [186]

Додаток Д.22

Традиційні верхні жіночі покривала типу «фередже»

група	1	2		
підтип	I	II	III	IV
наявність рукавів (особливості крою)	*халатоподібний крій «в рукава»*	*халатоподібний крій «в рукава»*	*халатоподібний крій псевдорукава*	*безрукавна накидка*
спосіб носіння	*на плечах*	*на голові*		
верхні покривала (варіанти)	«фередже» – передгірські та південноузбережні кримські татари	«фередже» – передгірські та південноузбережні кримські татари	«фередже» – передгірські та південноузбережні кримські татари	«фередже» («фередже-марама», «баш-марама») – передгірські та південноузбережні кримські татари
	«паранджа» – степові кримські татари		«камзол» – південноузбережні кримські татари (р-н Ялти)	«чаршаф» – передгірські та південноузбережні кримські татари
			«паранджа» – степові кримські татари	«фередже» – кримські караїми
				«чарчеф» – кримчаки
				«дастар» («тастар») – степові кримські татари

Табл. Д.22.1. Підтипи традиційного верхнього покривала «фередже» в Криму [Складено автором]

Додаток Д.23
Верхнє вуличне покривало типу «феред же» в Криму

<table>
<tr><td colspan="2">двоскладна хустка «яшмак»</td><td colspan="4">без хустки «яшмак»</td></tr>
<tr><td colspan="2">халатоподібна наплічна накидка (підтип I) та наголовне покривало «феред же» (підтип I, II)</td><td colspan="4">халатоподібна наголовна накидка (підтип II, III) або безрукавне наголовне покривало (підтип IV)</td></tr>
<tr><td colspan="2">дві хустки (верхня та нижня)</td><td>не закривалося обличчя</td><td>одним рукавом</td><td>двома рукавами</td><td>краєм борту</td></tr>
</table>

Табл. Д.23.1. Способи приховування обличчя
[Складено автором]

<table>
<tr><td>халат</td><td colspan="3">покривало</td></tr>
<tr><td>середина XVII ст.</td><td>кінець XVIII ст.</td><td>перша половина XIX ст.</td><td>друга половина XIX ст. – початок XX ст.</td></tr>
<tr><td rowspan="4">верхній прямоспинний наплічний одяг (святковий, у заможних мешканців Бахчисарая)</td><td colspan="3">наплічне
«в рукави»</td></tr>
<tr><td colspan="2">з додатковою хусткою «яшмак» (частіше у містах, повсякденне)</td><td>з різноманітними додатковими хустками для обличчя, декорувалося (частіше обрядове, для нареченої)</td></tr>
<tr><td colspan="3">наголовне
«в рукави» або псевдорукави</td></tr>
<tr><td></td><td colspan="2">з додатковою хусткою «яшмак»
(частіше у містах, повсякденне)</td></tr>
</table>

Табл. Д.23.2. Хронологічні етапи та розвиток
халатоподібного покривала типу «феред же» в Криму
[Складено автором]

Додаток Д.24

Верхні вуличні жіночі покривала: халатоподібне «феред же» / безрукавне «чаршаф»

Рис. Д.24.1. Верхнє халатоподібне наголовне покривало «феред же». Кримські татари, с. Ай-Серез (сучасн. Міжріччя, Судацька міськрада). XIX ст. [Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [69]

Рис. Д.24.2. Верхнє халатоподібне наплічне покривало «феред же». Кримські татари, с. Ай-Серез (сучасн. Міжріччя, Судацька міськрада). XIX ст. [Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [70]

Рис. Д.24.3. Верхнє наголовне безрукавне покривало-накидка «чаршаф». Кримські татари. Початок XX ст. Бахчисарай. Поштова листівка [170]

Додаток Д.25

Верхнє вуличне жіноче халатоподібне покривало типу «феред же»

Рис. Д.25.1. «Татарські жінки». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [555]

Рис. Д.25.2. «Святкування весілля у кримських татар» (Цикл, частина 1). 1845-47 рр.
Худ. В. Кізеветтер (1811-1865) [530]

Рис. Д.26.1. Халатоподібне наплічне покривало «в рукави» типу «феред же». «Татарка». 1803 р. А. де Палдо. Кримські татари [248]

Рис. Д.26.2. Верхнє халатоподібне наголовне покривало типу «феред же». Кримські татари. Гурзуф. Початок XX ст. Фотографія з колекції МАЕ РАН [201]

Додаток Д.27

Верхнє вуличне покривало типу «феред же». Османська імперія: Стамбул

Рис. Д.27.1. Турецька жінка.
1830-ті рр. [226]

Рис. Д.27.2. Прогулянка турецької жінки.
1880-ті рр. [209]

Рис. Д.28.1. Кримськотатарська дівчина. Судацький р-н. 1918 р. [Поштова листівка, приватна колекція Н. Ібраїмова]

Рис. Д.28.2. Кримськотатарська жінка. Кизилташ (сучасн. Краснока́м'янка, Феодосійська міськрада). Початок XX ст. [РЕМ, фрагмент зі стенду. Виставка «Народи Криму», 12.12.2014-15.03.2015 рр., Сімферополь. Фото автора]

Рис. Д.29.1. «Кримські татари». 1812 р.
З мал. О. Корнєєва (1782-1839), гравюра
П. Кокере (1761-1839), папір, офорт,
акватинта [372]

Рис. Д.29.2. «Татарин». 1830 р.
Худ. Ф. Солнцев (1801-1892) [500]

Рис. Д.29.3. Кримський татарин.
1804 р. [223]

Рис. Д.30.1. Аблякім і Мерьєм Корбекуль. Кримські татари. 1918 р. [Фотографія з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Рис. Д.30.2. Джафер Сейдамет і Номан Челебіджихан. Кримські татари. 1917 р. [Фотографія з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Рис. Д.30.3. Давид і Яків Капон. Кримські караїми.1920-ті рр. [580]

Додаток Е
Традиційне взуття
Додаток Е.1
Інструменти для виготовлення взуття

Рис. Е.1.1. Шило «біз».
Кримські татари. XIX ст.
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [117]

Рис. Е.1.2. Прес дерев'яний для обробки взуття «мушта». Кримські татари. XIX ст.
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [80]

Рис. Е.1.3. Швець.
Кримські татари. XIX ст.
[Фрагмент експозиції
КРУ БІКЗ. Фото автора]

Рис. Е.1.4. Шевські інструменти кримчаків. Середина XIX ст.
[Фрагмент експозиції КРУ ЕМ] [402]

Додаток Е.2
Шкіряні постоли «чарик»

Рис. Е.2.1. Шкіряні постоли «чарик».
Кримські татари. Початок ХХ ст.
Виставка «Уцілілі скарби» (серпень-вересень 2014 р.)
Приватна колекція П. Зеті та А. Халілова
[Фрагмент експозиції КРУ КММ, Сімферополь]

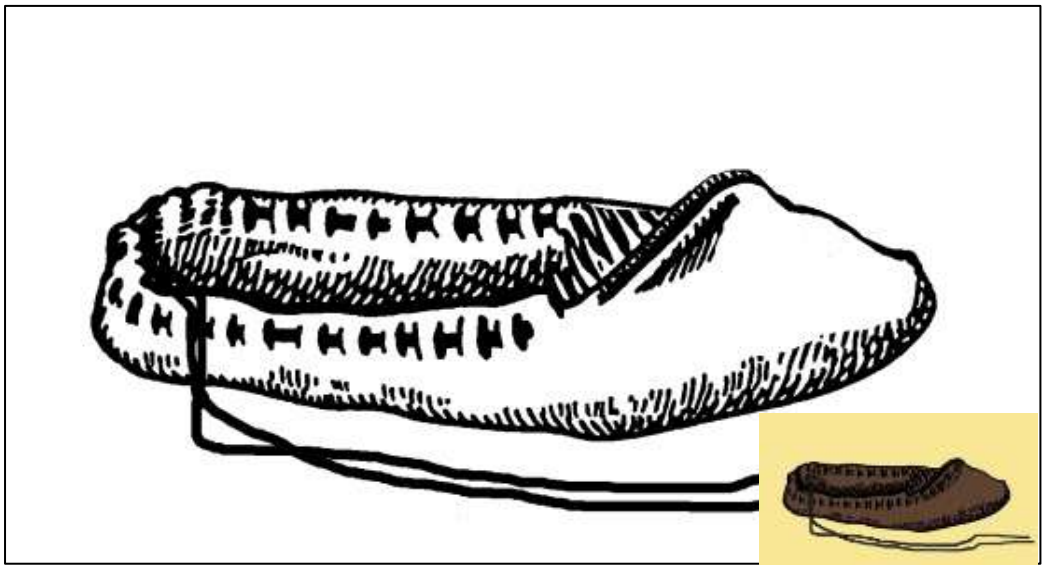

Рис. Е.2.2. Шкіряні постоли «чарик» (графічна реконструкція)
[Малюнок, графічна реконструкція автора]

Додаток Е.3
Жіночі туфлі

Рис. Е.3.1. Жіночі туфлі «терлік» без задників та підбор.
Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай.
Сап'ян, шкіра. Довжина пришивної підошви – 25,5 см
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [104]

Рис. Е.3.2. Жіночі туфлі «терлік».
Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай.
Експонат для Міжнародної виставки сучасних
ужиткових та промислових мистецтв (Париж, 1925 р.)
Сап'ян, шкіра (червона вставка). Довжина підошви – 25 см
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [103]

Додаток Е.4
Жіночі колодки (ходулі): комбіновані дерево та шкіра

Рис. Е.4.1. Жіночі колодки (ходулі) «нал» на низьких підставках.
Кримські караїми. Кінець XIX ст.
Дерево, шкіра, перламутр; інкрустація.
Фотографія: фрагмент експозиції
«Одяг мешканки м. Євпаторія.
Кінець XIX – початок XX».
[Колекція КРУ ЄКМ, Євпаторія.
Фото автора]

Рис. Е.4.2. Жіночі ходулі «нал» на низьких підставках.
Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай.
Дерево, шкіра, срібло; чеканка;
довжина х вистота – 24 х 6 см .
Фотографія: фрагмент експозиції
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [33]

Рис. Е.4.3. Жіночі ходулі «табандрик» / «налин» на високих підставках. Кримські татари.
XIX ст. Дерево, шкіра, перламутр, металеві ланцюжки; інкрустація.
[Колекція РЕМ] [434]

Додаток Е.5
Чоловічі черевики типу «сабо»: комбіновані дерево та шкіра

Рис. Е.5.1. Робочі черевики типу «сабо».
Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай
Дерево, шкіра, метал, довжина – 25,5 см
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора]

Додаток Е.6
Традиційні чоботи

Рис. Е.6.1. «Мєст» – жіночі домашні зимові сап’янові півчоботи.
Кримські татари. Бахчисарай. XIX ст.
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора]

Рис. Е.6.2. «Чизма» – чоловічі хромові та сап'янові чоботи.
Кримські татари. Бахчисарай. XIX ст.
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора]

Додаток Ж
Традиційні головні убори
Додаток Ж.1
Тюбетейка «такійя»

Рис. Ж.1.1. Діти. Кримські татари. Сімферополь.
1943 р., авт. світлини Г. Ліст.
[Фотографія з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Додаток Ж.2

Форми головного убору «фес»

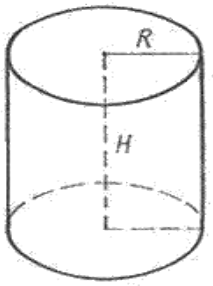
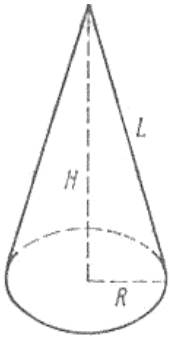
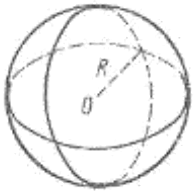
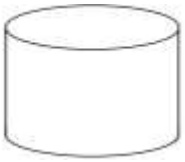
форми головного убору «фес»					
основні форми (геометричні тіла обертання)	*прямий круговий циліндр*		*прямий круговий конус*	*куля (сфера як поверхня кулі)*	
					
підтип	**I**	**II**	**III**	**IV**	**V**
похідні форми (головний убір «фес»)	*прямий круговий циліндр високий*	*прямий круговий циліндр низький*	*усічений прямий круговий конус*	*півкуля (півсфера)*	*усічена півкуля (усічена півсфера)*
					

Табл. Ж.2.1. Форми головного убору «фес» у Криму
[Складено автором]

Додаток Ж.3
Головний убір «фес»

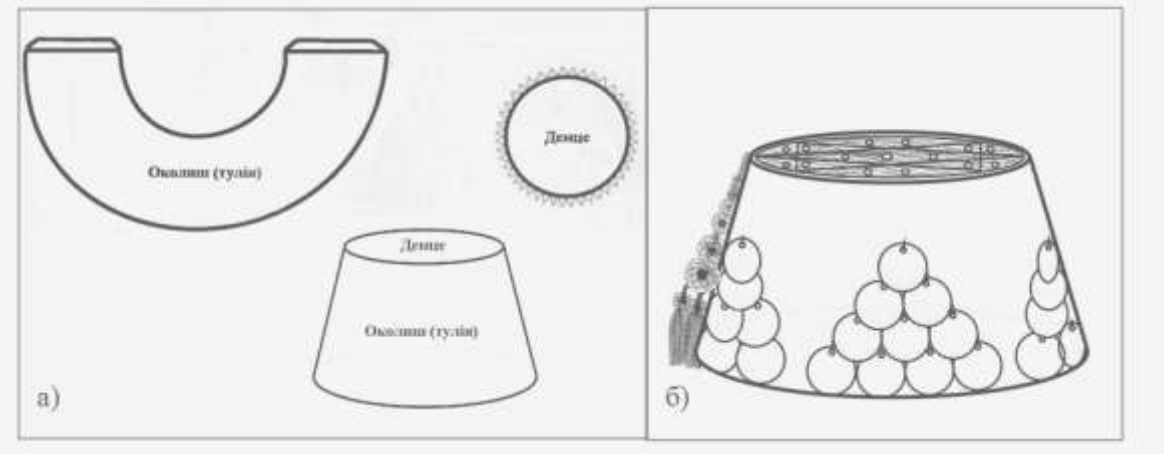

Рис. Ж.3.1. Деталі основи та варіант декоративного оздоблення головного убору «фес»:
- околиш (тулія) – бокова поверхня, денце – верхівка, паралельна основі;
- «алтинли фес» (підтип III): монети «пуллар», навершя «тепелік», китиця «пускюль»
[Графічна реконострукція автора]

Рис. Ж.3.2. Варіанти декоративного оздоблення жіночого «фес»,
основа - оксамит, висота 7-8 см, XIX ст. – поч. XX ст.:
- «мик'ламали фес» – фес, вишитий в техніці високого золотого шиття металевими нитками «мик'лама» [а) кримські татари, фонди КРУ КММ [403];
г) кримські караїми, фонди КРУ ЄКМ. Фото автора];
- «букмелі фес» – фес, вишитий в техніці високого золотого шиття металевими нитками «букме» (у комбінації з тасьмою «шерт» і вставками кольорового скла [в) кримські татари, фонди КРУ КММ [403]; е) кримські караїми, фонди КРУ ЄКМ. Фото автора];
- «алтинли фес» – фес, прикрашений на тулії пришивними монетами «пуллар» (у комбінації з металевим навершям «тепелік» і китицею «пускюль») [б) кримські татари, фонди КРУ КММ; [403]; д) металеве навершя «тепелік», техніка – ажурна філігрань, кримські татари, фонди КРУ ЕМ. Фото автора].

Додаток Ж.4
Декоративне оздоблення для «фес»
(монети, китиця)

Рис. Ж.4.1. Розташування монет «пуллар», китиці «пускюль» і навершя «тепелік» на дівочих головних уборах «фес» (малюнок)
[Графічна реконструкція автора]

Рис. Ж.4.2. Китиця «пускюль» і монета «пул» для оздоблення головних уборів «фес»
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [31; 48]

Додаток Ж.5
Декоративне оздоблення для «фес»
(монети, навершя, китиця)

Рис. Ж.5.1. «Фес» – жіночий / дівочий головний убір. Кримські татари. Бахчисарай. 1920-ті рр. Оксамит, монети, китиця, навершя (філігрань). Фес: висота х діаметр: 8 х 18 см, 13 см в діаметрі зверху. Берлін, ФРН. Колекція: Національні музеї у Берліні – Музей європейських культур [211]

Рис. Ж.5.2. «Фес» – жіночий / дівочий головний убір. Кримські караїми. Монети, навершя (лиття), інкрустація [563]

Рис. Ж.6.1. «Типи татар: дід та внук». 1910-ті рр. Поштова листівка [200]

Рис. Ж.6.2. Сімферополь. 1910-ті рр. «Крим: типи татар». Поштова листівка [167]

Рис. Ж.6.3. На базарі. Бахчисарай. 1920-ті рр. [358]

Рис. Ж.7.1. «Татарський вчитель».
Бахчисарай. 1845-47 рр.
Худ. В. Кізеветтер (1811-1865) [530]

Рис. Ж.7.2. Кримський татарин.1910-ті рр.
«Типи Криму». Поштова листівка [192]

Рис. Ж.7.3. Кримський татарин. 1943 р.
Сімферополь, авт. світлини Г. Ліст.
[Фотографія з приватної колекції
Н. Ібраїмова]

Рис. Ж.8.1. Кримський караїм із Сімферополя; кримськотатарський міщанин; кримськотатарський мурза Нанаіль-ага Челібієв; почесний громадянин з кримських караїмів Моше Пазенулов. Фотографії початку XX ст. [434]

Рис. Ж.8.2. Кримський караїм, циган і грек (відповідно) [447]

Рис. Ж.8.3. «Останні мешканці Чуфут-Кале. Брати Яків та Іосіф Пігіт. 1910 р.» Кримські караїми. Початок XX ст. [Фотографія із приватної колекції Н. Ібраїмова]

Додаток Ж.9
Чоловіча чалма «сарик»

Рис. Ж.9.1. Кримський татарин. Початок XX ст.
Південне узбережжя Криму.
Автохром П. Веденісова (1866-1937)
«Кримський полудень. Біля фонтана» [400]

Рис. Ж.9.2. Кримський татарин. Початок XX ст.
Поштова листівка «Типи Криму» [191]

Додаток Ж.10

Традиційні жіночі головні хустки кримських татар

Рис. Ж.10.1. Кримські татари. Початок XX ст.
Поштова листівка «Типи Криму» [199]

Рис. Ж.10.2. Кримські татари. Кутлак (сучасн. с. Веселе, Судацька міськрада). 1943 р., авт. світлини Г. Ліст
[Фотографія з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Додаток Ж.11
Традиційні жіночі головні хустки

Рис. Ж.11.1. Бахчисарайські жінки. Кримські татари. Початок ХХ ст. Листівка. Худ. Н. Жаба (1875-1942) [355]

Рис. Ж.11.2. Кримські цигани. Початок ХХ ст. Сімферополь, Тавр. губ. [РЕМ. Виставка «Народи Криму», 12. 12.2014-15.04.2015 рр., Сімферополь. Фото автора]

Рис. Ж.11.3. Кримські татари. XIX ст. [Фрагмент експозиції КРУ ЕМ. Фото автора]

Додаток Ж.12

Рушникоподібне головне по кривало «марама»

Рис. Ж.12.1. Кримські татари. XIX ст.
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора]

Рис. Ж.12.2. Кримські татари. XIX ст.
[Фрагмент експозиції КРУ ЯІЛМ. Фото автора]

Рис. Ж.12.3. Кримчаки. XX ст.
[РЕМ] [404]

Рис. Ж.12.4. Кримські караїми. XIX ст.
[Фрагмент експозиції РЕМ. Фото автора]

Рис. Ж.12.5. Кримські караїми. Сер. XIX ст.
[Фрагмент експозиції МІЕКК. Фото автора]

Рис. Ж.13.1. Башлик святковий
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [8]

Рис. Ж.13.2. «Чабани». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [555]

Додаток Ж.14

Традиційні головні убори кримчаків та кримських татар 1890-х – 1940-х рр.

Рис. Ж.14.1. Родина хахама кримчаків Х. Х. Медіні. 1899 р. Карасубазар (сучасн. м. Білогірськ). Фотографія [284]

Рис. Ж.14.2. Кримські татари. Ай-Серез (сучасн. с. Межиріччя, Судацька міськрада). Перша половина 1940-х рр. Фотографія з приватної колекції В. Штульмана [239]

Рис. Ж.14.3. Експедиція музею 1925 р. Степовий район. Учасники експедиції на чолі з У. Боданінським [27]

Рис. Ж.15.1. «Фес» з перлинною сіткою «перчем баги», кофта «хирха», сукня «антер», нагрудник з монет і перлин [563]

Рис. Ж.15.2. «Фес» з перлинною сіткою «перчем баги», кофта «хирха», сукня «антер», фартух, нагрудник з монет [563]

Рис. Ж.15.3. «Фес» з монетами, кофта «хирха», сукня «антер», фартух, нагрудні прикраси. Марія Кефелі [378]

Рис. Ж.16.1. «Фес» з монетами та аплікацією, сукня «антер», фартух, кофта «хирха», покривало «марама» [161]

Рис. Ж.16.2. «Фес» з перлинним навершям, зимова шубка «тон» (колекція С. Шапшала). Ольга Прік [580]

Рис. Ж.16.3. «Фес» з монетами та китицею, сукня «антер». Бібюш Гелелович та Віра Мічрі [580]

Рис. Ж.17.1. «Фес» з монетами, сукня «антер» з перлинним нагрудником, кофта «хирха», фартух, пояс з металевими пряжками [580]

Рис. Ж.17.2. «Фес» з монетами, сукня «антер» з перлинним нагрудником, кофта «хирха», пояс з металевими пряжками. 30-ті рр. XX ст. Х. Лобаносова (1882-1958) [557]

Рис. Ж.18.1. Емілія Сіказан (Лєбєдєва) у 10 років (1934 р.) [580]

Рис. Ж.18.2. Кримські караїмки. XIX ст. [Фотографія: фрагмент зі стенду експозиції КРУ ЄКМ. Фото автора]

Рис. Ж.18.3. Караїмська дівчина. Євпаторія. 1929 р. [Фотографія: фрагмент зі стенду експозиції КРУ ЄКМ. Фото автора]

Рис. Ж.19.1. Кримськотатарські діти. Початок XX ст. [Фотографія: фрагмент зі стенду експозиції РЕМ. Виставка «Народи Криму», 12.12.2014-15.04.2015 рр., Сімферополь. Фото автора]

Рис. Ж.19.2. Кримськотатарські дівчата. Алупка. Початок XX ст. Поштова листівка «Типи татар» [157]

Додаток И
Традиційні пояси
Додаток И.1
Чоловічі пояси

Рис. И.1.1. Чоловічий пояс «учкур». Кримські татари. Кінець XIX – початок XX ст. [Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора] [77]

Рис. И.1.2. Чоловічий пояс «учкур». Кримські татари. XIX ст. [Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [73]

Рис. И.1.3. Чоловічий пояс «учкур». Кримські татари. XIX ст. [Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора] [76]

Рис. И.1.4. Чоловічий пояс «учкур» Кримські татари. XIX ст. [Фонди КРУ КММ] [403]

Додаток И.2

Жіночі набрані пояси на м'якій основі (галун, парчова тасьма «шерт») з металевими аксесуарами: пряжка у вигляді стилізованого виноградного листя

Рис. И.2.1. Жіночій набраний пояс на м’якій основі «йіпішли к'ушак'».
Кримські татари. 2-га половина XVIII ст.
Тасьма «шерт», поясна пряжка «к’ушак’ баш» (стилізоване виноградне листя), 9 S-подібних сегментів «сулюк» та 5 підвісок. Срібло, парча; ажурна філігрань, позолота, зернь. Пояс: 72х6 см, пряжка: 17,5х8 см. [Фрагмент експозиції КРУ ЕМ. Фото автора] [131]

Рис. И.2.2. Жіночій набраний пояс на м’якій основі «йіпішли к'ушак'».
Кримські татари. XIX ст.
Тасьма «шерт», поясна пряжка «к’ушак’ баш» (стилізоване виноградне листя), 8 S-подібних сегментів «сулюк» і в формі стилізованого банту. Срібло, парча; ажурна й фонова філігрань, позолота, зернь. Пояс: 90х4 см, пряжка: 21х10 см. [Фрагмент експозиції КРУ ЕМ. Фото автора] [134]

Рис. И.2.3. «Сулюк» жіночого набраного поясу на м’якій основі – ажурні сегменти S-подібні у формі півок та стилізованого банту. Кримські татари [Фрагменти поясу з експозиції КРУ ЕМ. Фото автора] [134]

Додаток И.3

Жіночі набрані пояси на м'якій основі (галун, парчова тасьма «шерт») з металевими аксесуарами: пряжка у вигляді стилізованих крил метелика

Рис. И.3.1. Пряжка «к’ушак’ баш» у вигляді стилізованих крил метелика з кинджальчиком «к’амали» та S-подібні «сулюк».
Кримські татари. XIX ст. Ажурна філігрань, зернь,, позолота
[Виставка «Нумізматика та сфрагістика Криму», травень 2012 р.,
Кримський науковий центр НАН і МОН України,
із приватної колекції Б. Рибальченко. Фото автора]

Рис. И.3.2. Пряжка «к’ушак’ баш» у вигляді стилізованих крил метелика та S-подібні «сулюк». Кримчаки. XIX ст. Ажурна філігрань, зернь,, позолота
[Фонди РЕМ] [404]

Рис. И.3.3. Пряжка у вигляді стилізованих крил метелика з кинджальчиком «к’амали». Кримчаки. XIX ст. Гравіювання, позолота
[Фонди РЕМ] [404]

Додаток И.4
Жіночі набрані суцільнометалеві пояси

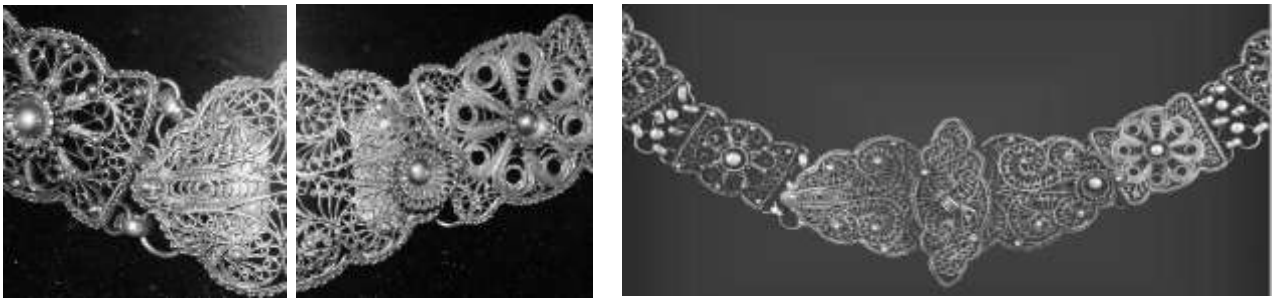

Рис. И.4.1. Жіночій набраний суцільнометалевий пояс «тіркемелі к'ушак'»
Кримчаки. XIX ст. [Фрагмент експозиції КРУ ЕМ. Фото автора] [136]

Рис. И.4.2. Жіночій набраний суцільнометалевий пояс «тіркемелі к'ушак'»
Кримські татари. Кінець XIX – початок XX ст.
[Фрагмент експозиції КРУ КММ] [403]

Рис. И.4.3. Жіночій набраний суцільнометалевий пояс «тіркемелі к'ушак'»
Кримські татари. Кінець XIX – початок XX ст.
[Фрагмент експозиції КРУ ЕМ. Фото автора] [132]

Додаток И.5
Поясні металеві пряжки

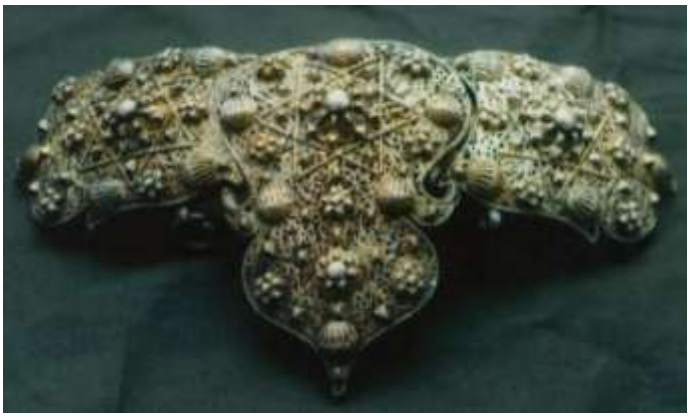

Рис. И.5.1. Пряжка поясна «кушак баш». Кримські татари. Бахчисарай. Кінець XIX ст. Срібло, позолота, філігрань, висота х ширина: 11 х 21 см. Застібка – шпилька, внизу – кріплення і ланцюжки-підвіски Колекція: Музей європейських культур Національний музеї у Берліні (ФРН) [213]

Рис. И.5.2. Пряжка поясна «кушак баш». Кримські караїми. Кінець XVII – початок XVIII ст. Бахчисарай. Срібло, позолота. Застібка – шпилька, внизу – кріплення для підвіски оберегів і ланцюжків. Колекція: Віртуальний караїмський музей [171]

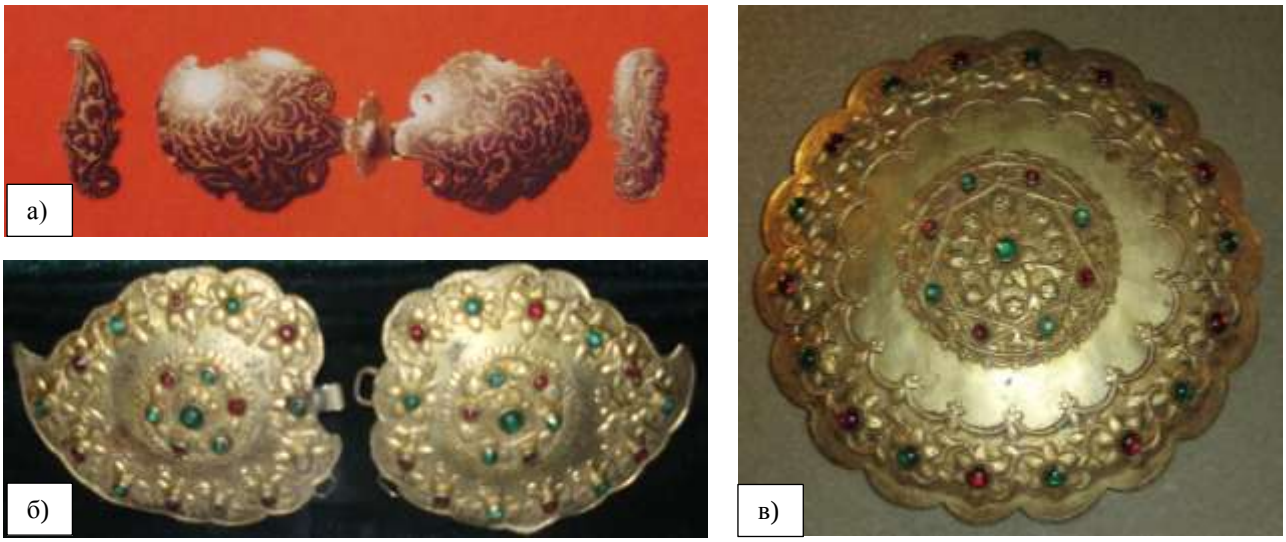

Рис. И.5.3. Пряжки для жіночих поясів:
а) чорніння, «саватли к'ушак'». Кримчаки. XIX ст. [Фонди РЕМ] [404]
б, в) лиття, інкрустація скляними вставками. Кримські татари. XIX ст.
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ, Фото автора]

Додаток К

Традиційні ювелірні прикраси та прикраси-елементи декору одягу і головних уборів

Додаток К.1

Навершя «тепелік»

Рис. К.1.1. Кругле навершя «тепелік».
Кримські татари. XIX ст.
Срібло, позолота, ажурна філіграньd-11 см
[Фрагмент експозиції КРУ ЕМ. Фото автора] [124]

Рис. К.1.2. Навершя «тепелік» у формі шестикутної зірки з розеткою.
Кримські татари. XIX ст.
Срібло, позолота, ажурна філігрань [Фрагмент експозиції КРУ ЕМ. Фото автора] [121]

Рис. К.1.3. Кругле навершя «тепелік» на жіночу шапочку «фес».
Кримські караїми / кримські татари. XIX ст.
Річкові перлини [275; 464]

Рис. К.1.4. Навершя «тепелік» у формі шестикутної зірки для чоловічої смушевої шапки «калпак». Кримські татари. XIX ст.
Золотне шиття, техніка «букме»
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [52]

Додаток К.2

Шпильки для волосся та закріплювання головних уборів

Рис. К.2.1. Шпильки.
Кримчаки. XIX ст.
Фонди РЕМ [404]

Рис. К.2.2. Шпилька. Кримські татари.
XIX ст. Ажурна філігрань, позолота
[Виставка «Нумізматика та сфрагістика
Криму», травень 2012 р., Кримський
науковий центр НАН і МОН України,
з приватної колекції Б. Рибальченко.
Фото автора]

Додаток К.3
Налобні пов'язки

Рис. К.3.1. Налобна пов’язка «баш алтин».
Кримські татари. Кінець XVIII – XIX ст.
Декор – шестикутна зірка (гексаграма).
[Фрагмент експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора]

Додаток К.4

Сережки та скроневі підвіски кримських татар XIX ст.

Рис. К.4.1. Сережка «купе-фенер», філігрань [Виставка «Нумізматика та сфрагістика Криму», травень 2012 р., Кримський науковий центр НАН і МОН України, приватна колекція Б. Рибальченко. Фото автора]

Рис. К.4.2. Сережки з монет, у формі півмісяця, кола [275]

Рис. К.4.3. Кругла сережка. Фрагмент з експозиції КРУ ЯІЛМ [Фото автора]

Рис. К.4.4. Сережки, філігрань, лиття. Фрагмент з експозиції КРУ БІКЗ [Фото автора]

Рис. К.4.5. Скроневі підвіски «зулюф-аск'и» /«алтин-тас» [275]

Рис. К.4.6. Скроневі підвіски «зулюф-аск'и» [Фрагмент з експозиції КРУ БІКЗ. Фото автора; фонди КРУ КММ, 403]

Додаток К.5
Жіночі ручні браслети «білезік»

Рис. К. 5.1. Кримські татари. XIX ст.
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора]; [12]

Рис. К. 5.2. Кримчаки. XIX ст.
Фонди РЕМ [404]

Рис. К. 5.3. Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай.
Срібло, лиття, інкрустація,
кольорове скло, бірюза, d – 6 см.
Колекція: Музей європейських культур
Національний музеї у Берліні (ФРН) [205]

Рис. К. 5.4. Кримські татари. XIX ст. Бахчисарай
Срібло, позолота, скань, інкрустація, d – 6 см.
Колекція: Музей європейських культур
Національний музеї у Берліні (ФРН) [206]

Додаток К.6
Жіночі ручні браслети «к'апара-білезлік»

Рис. К. 6.1. Кримські татари. Бахчисарай. XIX ст.
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [16]

Рис. К. 6.2. Кримські татари. Бахчисарай. XIX ст.
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [15]

Додаток К.7
Персні та печатки

Рис. К. 7.1. Кримські татари. Кінець XVIII - XIX ст.
[Виставка «Нумізматика та сфрагістика Криму», травень 2012 р., Кримський науковий центр НАН і МОН України, з приватної колекції Б. Рибальченко. Фото автора]

Додаток К.8

Персні: корнеровий і глухий каст

Рис. К. 8.1. Кримські татари.
Кінець XVIII – початок XIX ст.
Сплав (срібло/бронза/мідь/латунь),
кольорове скло, корнеровий каст;
d $_{шинки}$ – 1,7 см (внутрішній) [222]

Рис. К. 8.2. Кримські татари. XVIII ст.
Сплав (низькопробне срібло/бронза),
кольорове скло, глухий каст;
d $_{шинки}$ – 1,8 см (внутрішній) [217]

Рис. К. 8.3. Кримські татари. XVIII ст.
Сплав (низькопробне
срібло/мідь/золото), кольорове скло,
підвіски-дзвіночки, глухий каст;
штампований візерунок;
d $_{шинки}$ – 2,15 см (внутрішній),
h $_{касту}$ – 1 см (без платформи) [220]

Рис. К. 8.4. Кримські татари. XVIII ст.
Сплав (срібло/бронза), карнеліан
(різновид сердоліку), глухий каст;
d $_{шинки}$ – 1,95 см (внутрішній),
h $_{касту}$ – 1,1 см [216]

Додаток К.9
Персні: глухий каст

Рис. К. 9.1. Кримські татари. XVIII ст. Сплав (срібло/бронза), лазурит, глухий каст; d $_{шинки}$ – 2,3 см (внутрішній) [221]

Рис. К. 9.2. Кримські татари. XVIII ст. Сплав (срібло/бронза), кольорове скло, глухий каст; d $_{шинки}$ – 2 см (внутрішній) [218]

Рис. К. 9.3. Кримські татари. XVIII ст. Сплав (срібло/бронза), кольорове скло, глухий каст; d $_{шинки}$ – 1,9 см (внутрішній), h $_{касту}$ – 0,5 см [219]

Рис. К. 9.4. Кримські татари. XVIII ст. Сплав (срібло/бронза), агат, глухий каст; d $_{шинки}$ – 1,95 см (внутрішній), h $_{касту}$ – 0,8 см [215]

Додаток К.10
Елементи оздоблення – ґудзики, тасьма, тканини

Рис. К. 10.1. Ґудзики.
Кримські татари. XIX ст.
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [23]

Рис. К. 10.2. Галун.
Кримські татари. XIX ст.
Бахчисарай. [Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [22]

Рис. К. 10.3. Ґудзики.
Кримські татари. XIX ст.
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [24]

Рис. К. 10.4. Тасьма «шерт».
Кримські татари. XIX ст.
Бахчисарай [Фонди КРУ БІКЗ.
Фото автора] [21]

Рис. К. 10.5. Ґудзики.
Кримські татари. XIX ст.
[Фонди КРУ БІКЗ. Фото автора] [25]

Рис. К. 10.6. Парча.
Кримські татари. XIX ст.
Бахчисарай [Фонди КРУ БІКЗ.
Фото автора] [60]

Додаток Л
Типи представників тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст.

Додаток Л.1.
Кримські татари й кримські цигани кінця XVIII – початку XIX ст.

Рис. Л.1.1. «Кримські цигани». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [555]

Рис. Л.1.2. «Кримські (гірські) татари». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [555]

Додаток Л.2.
Кримські татари кінця XVIII – початку XIX ст.: відпочинок

Рис. Л.2.1. «Народні розваги кримських татар». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [555]

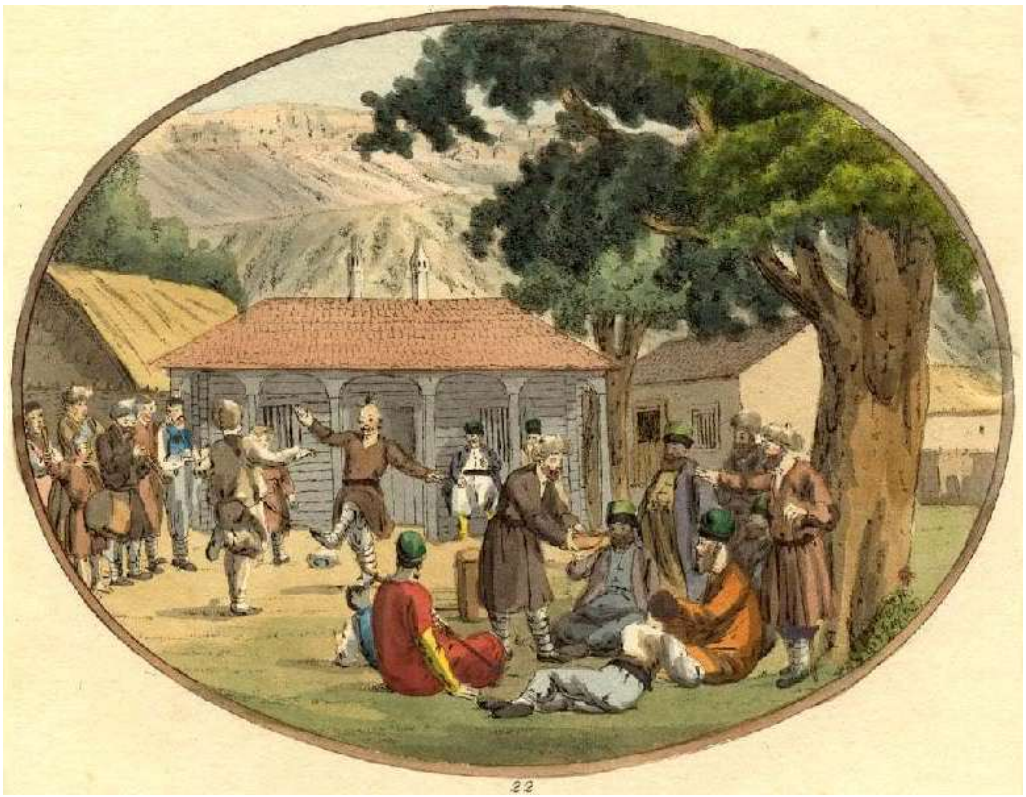

Рис. Л.2.2. «Народні розваги кримських татар». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [555]

Додаток Л.3.
Кримські татари кінця XVIII – початку XIX ст.: базар

Рис. Л.3.1. «Базар». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [555]

Рис. Л.3.2. «Базар». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [555]

Рис. Л.4.1. «Два гірських татарина в двох різних властивих їм шатах...». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [562]

Рис. Л.4.2. «Кримський степовий татарин. Кримський гірський татарин». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [554]

Рис. Л.5.1. «Простий татарин з батогом в руці та інший - у звичайному плащі від дощу. Третя фігура - пастух у своєму звичайному одязі». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [562]

Рис. Л.5.2. «Ногайський татарин і татарка». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [554]

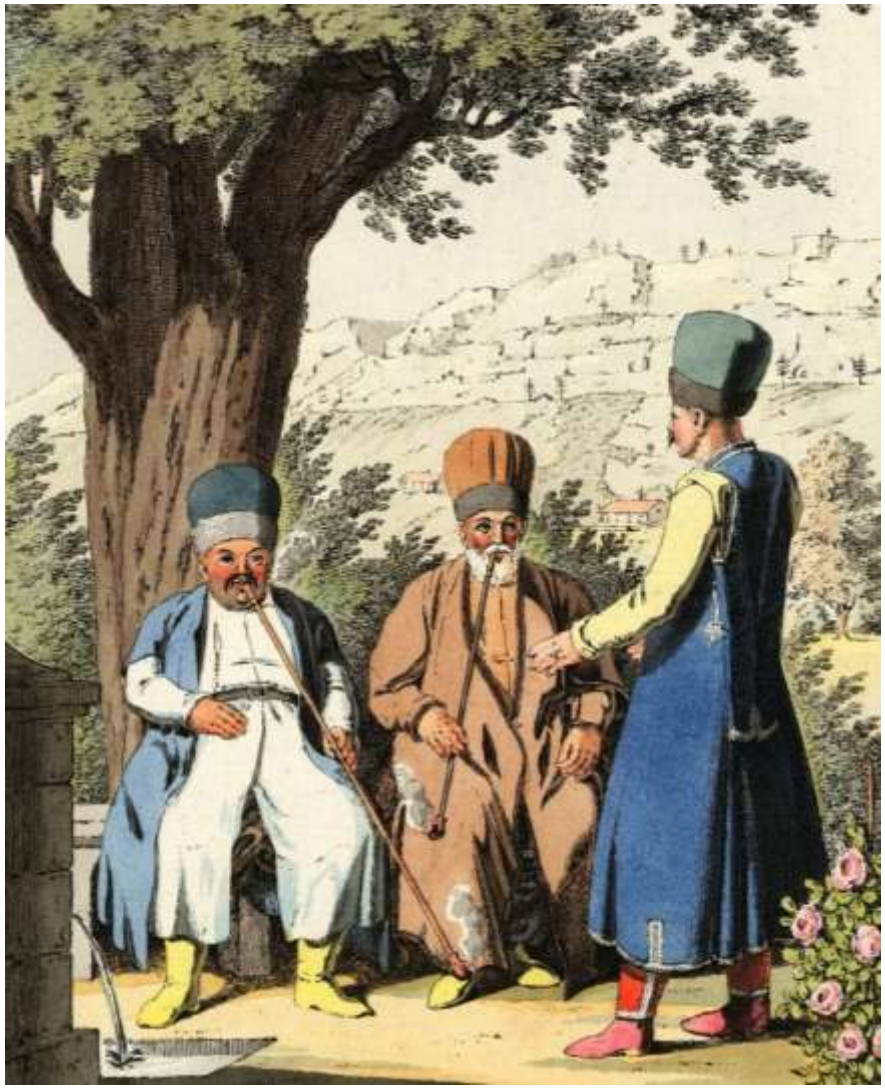

Рис. Л.6.1. «Двоє мурз, або татарських дворян, в їх звичайному вбранні... біля одного з них - стоїть юнак. У глибині скелі – Кара-Ілясов, біля Бельбеку...». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [562]

Рис. Л.6.2. «Татарський і ногайский музиканти... купець-татарин слухає музику...». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [562]

Рис. Л.7.1. «Звичайний одяг татарських жінок в Криму. Дві жінки - у найбільш святковому вбранні, який носять біля будинку, без верхньої накидки; третя - у верхній накидці з одягненою вуалью».
1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844).
Розфарбована гравюра [562]

Рис. Л.7.2. Турецька жінка у вуличному костюмі. стамбул. 1829 р. [228]

Рис. Л.8.1. «Кримський караїм. Польський єврей». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [554]

Рис. Л.8.2. «Кримська татарка. Кримський мурза або дворянин». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [554]

Рис. Л.9.1. «Кримський караїм. Польський єврей». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [554]

Рис. Л.9.2. «Кримська татарка. Кримський Мурза або дворянин». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [554]

Рис. Л.10.1. «Кабардинець і кабардинка». 1799-1801 рр.
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [554]

Рис. Л.10.2. «Черкеський князь і княгиня».
1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844).
Розфарбована гравюра [554]

Рис. Л.11.1. «Казанський татарин. Татарка казанська...».
Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844).
Розфарбована гравюра [554]

Рис. Л.11.2. «Ногайська княгиня (в центрі), пані з її оточення (зліва) в супроводі невільниці».
1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844).
Розфарбована гравюра [561]

Рис. Л.12.1. «Караїмська родина». Серпень 1837 р. [180]

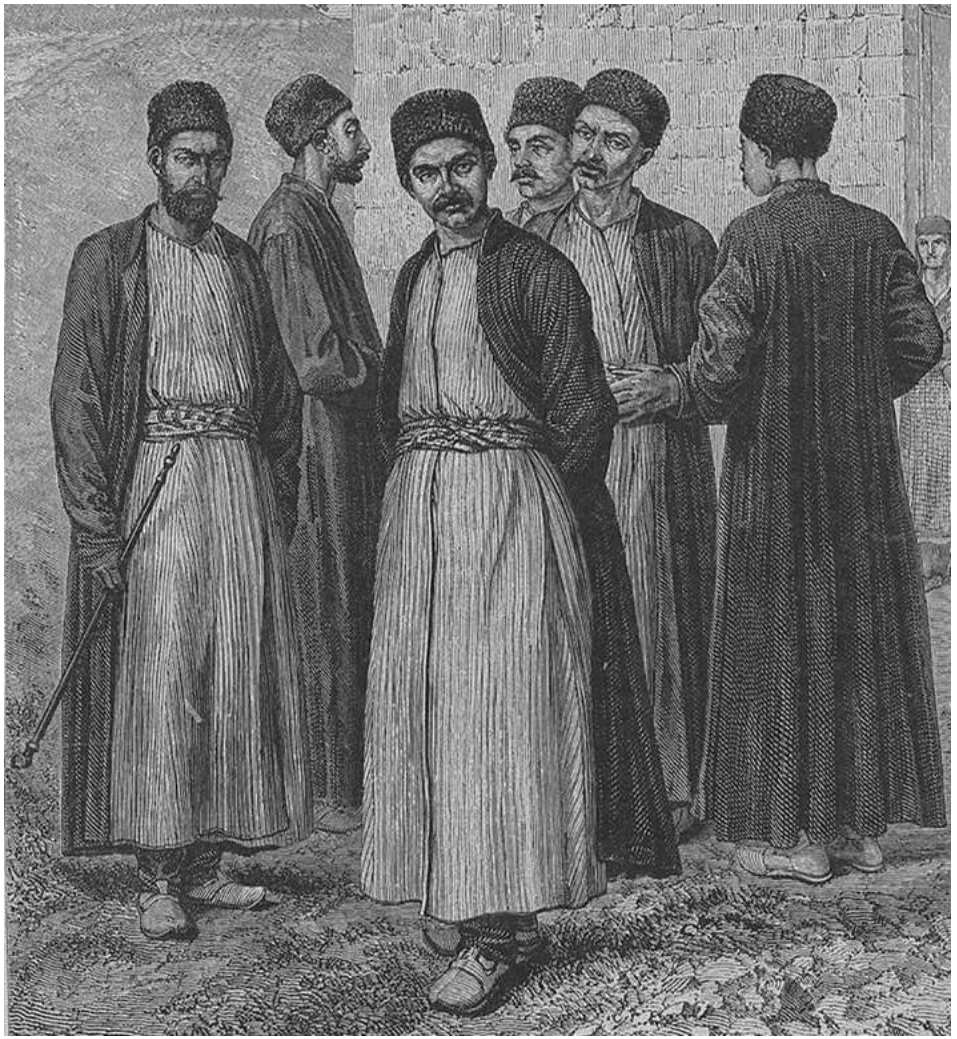

Рис. Л.12.2. «Караїми з Феодосії». Жовтень 1837 р. [181]

Додаток Л.13

Літографії. О.-Д.-М. Раффе (1804-1860).
Кримські караїми в Одесі. Кримські татари в Бахчисараї.
Середина XIX ст. Хромолітографії

Рис. Л.13.2. «Кримські караїми в Одесі» 1837 р. [235]

Рис. Л.13.1. «Кримські татари» 1837 р. [235]

Додаток Л.14
Літографії. О.-Д.-М. Раффе (1804-1860).
Кримські цигани. Середина XIX ст.

Рис. Л.14.1. «Гірські кримські цигани». Серпень 1837 р.
Літографія. О.-Д.-М. Раффе (1804-1860) [177]

Рис. Л.14.2. «Циганська кузня в Бахчисараї». Серпень 1837 р.
Літографія. О.-Д.-М. Раффе (1804-1860) [187]

Додаток Л.15
Літографії. О.-Д.-М. Раффе (1804-1860).
Кримські татари. Жінки. Середина XIX ст.

Рис. Л.15.1. «Кримські татарки з Байдара».
Серпень 1837 р. [182]

Рис. Л.15.2. «Кримськотатарська школа для дівчаток поблизу Ялти». Серпень 1837 р. [183]

Додаток Л.16
Літографії. О.-Д.-М. Раффе (1804-1860).
Кримські татари. Родини. Середина XIX ст.

Рис. Л.16.1. «Повернення з джерела». Серпень 1837 р. [176]

Рис. Л.16.2. «Інтер'єр житла кримських татар».
Жовтень 1837 р. [179]

Додаток Л.17
Літографії. О.-Д.-М. Раффе (1804-1860).
Кримські татари. Кав'ярня та мечеть. Середина XIX ст.

Рис. Л.17.1. «Вірмени (у центрі) та кримські татари у кав’ярні».
Серпень 1837 р. [175]

Рис. Л.17.2. Мусульмани подають милостиню при виході з мечеті.
Серпень 1837 р. [185]

Рис. Л. 18.1. «Гарем татарського торговця». 1845-47 рр. [530]

Рис. Л.18.2. «Циганська дівчина...». 1845-47 рр. [530]

Рис. Л.19.1. «Караїми». Середина XIX ст. [452]

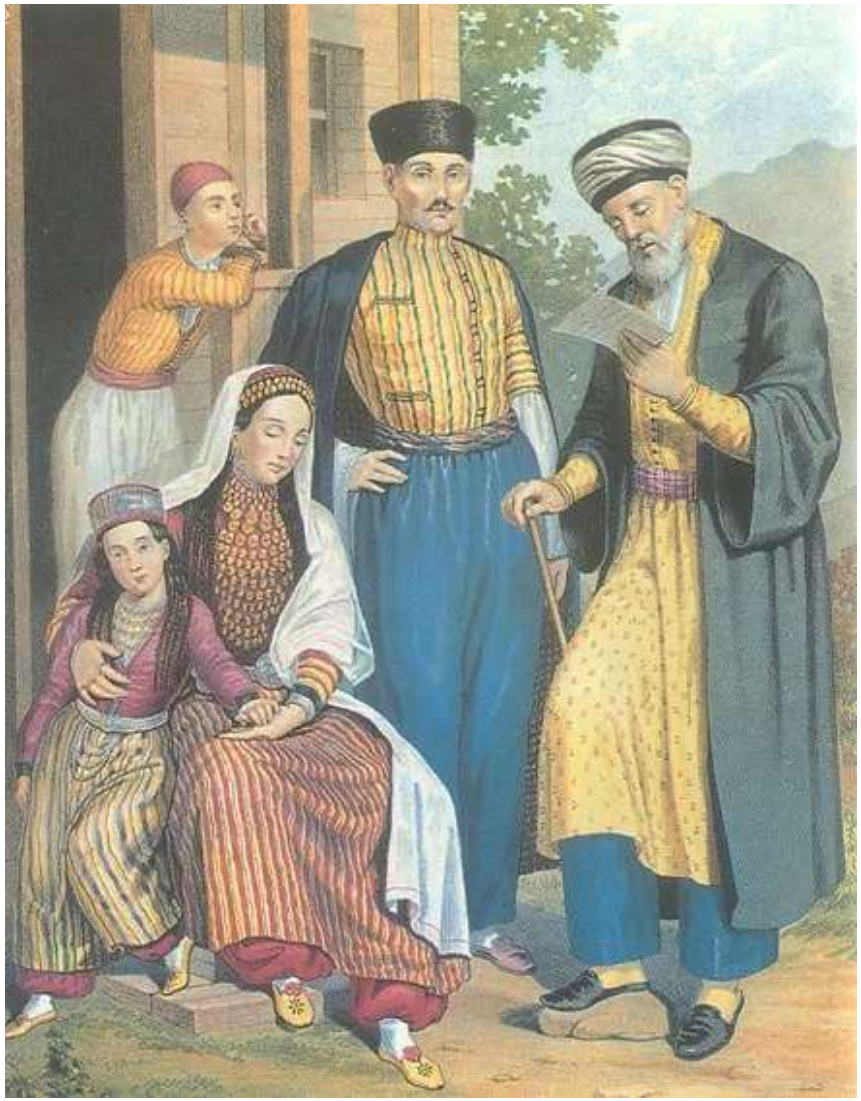

Рис. Л.19.2. «Кримські татари. Мулла». Середина XIX ст. [452]

Додаток Л.20
«Російські народи:
Таврійська губ. Кримскі татари, цигани, караїм», 1894 р.

Степові татари.

1. Мулла зі степових татар.
2. Міщанин м. Сімферополя.
3. Розсильний зі степових татар.
4. Степовий татарин с. Седжеут, Перекопського повіту.
5. Степовий татарин с. Шакил, Феодосійського повіту.
6. Караїм м. Сімферополя.

Гірські татари

7. Дівчина – гірська татарка.
8. Жінка – гірська татарка з села Таракташ, Феодосійського повіту.
9. Татарин з села Таракташ.
10. Ялтинські татари.
11. Ялтинські татари.

Цигани

16. Степовий кримський циган – дрібний торговець.
17. Степові кримські цигани-заробітчани.
18. Степові кримські цигани-заробітчани [236].

Додаток Л.21

Кримський татарин (Південне узбережжя Криму) і турок (Стамбул) 80-х рр. XIX – початку XX ст.

Рис. Л.21.1. Повсякденне вбрання кримських татар з Південного узбережжя Криму. Початок XX ст. Поштова листівка «Типи кримських татар» [195]

Рис. Л.21.2. Повсякденне вбрання анатолійських турок. Продавець кавунів. Стамбул, р-н Галати. 1880-ті рр. [210]

Додаток М

Провідники Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу «суруджі» з Південного узбережжя Криму (Ялта, Гурзуф, Кизилташ тощо). Кримські татари. Кінець XIX – початок XX ст.

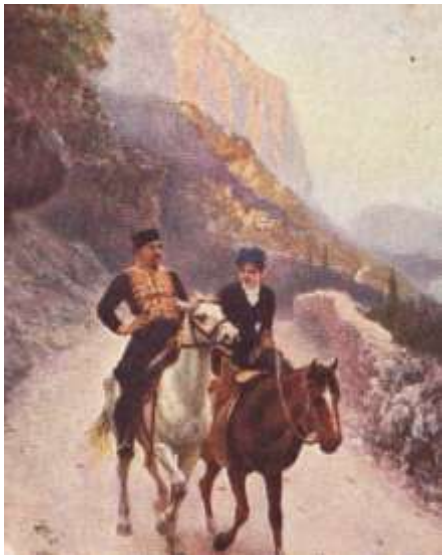

Рис. М.1.1. «Прогулка в горах. Крим». Фрагмент за літографією І. Репіна «Крим: провідник», 1887 р. [Фотолистівка з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Рис. М.1.2. Фотолистівка «Типи кримських татар». Початок XX ст. [Фотолистівка з приватної колекції Н. Ібраїмова]

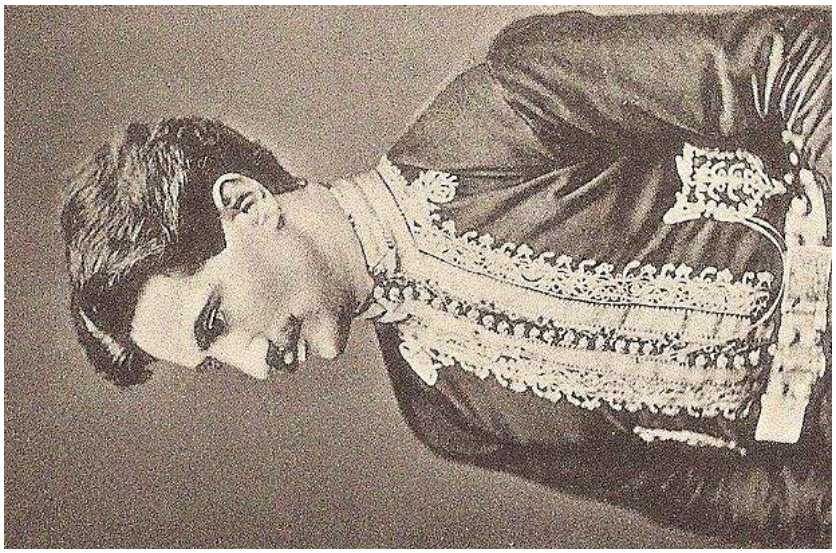
Рис. М.1.3. «Крим: тип провідника в Ялті». 1905 р. [Виставка «Нумізматика та сфрагістика Криму», травень 2012 р., Кримський науковий центр НАН і МОН України, з приватної колекції Б. Рибальченко. Фото автора]

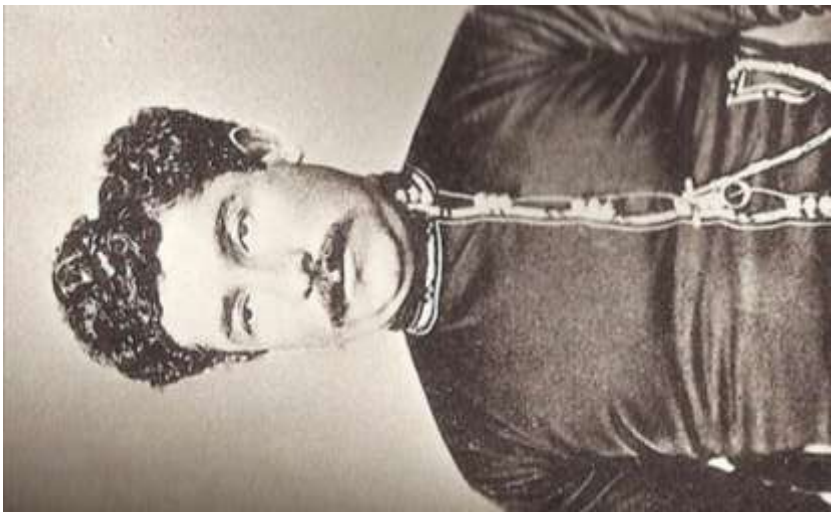

Рис. М.1.4. «Провідник Гірського клубу». Початок XX ст. Автохром П. Веденісова (1866-1937) [400]

Додаток М.1
Типи провідників «суруджі»

Провідники Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу «суруджі» з Південного узбережжя Криму.

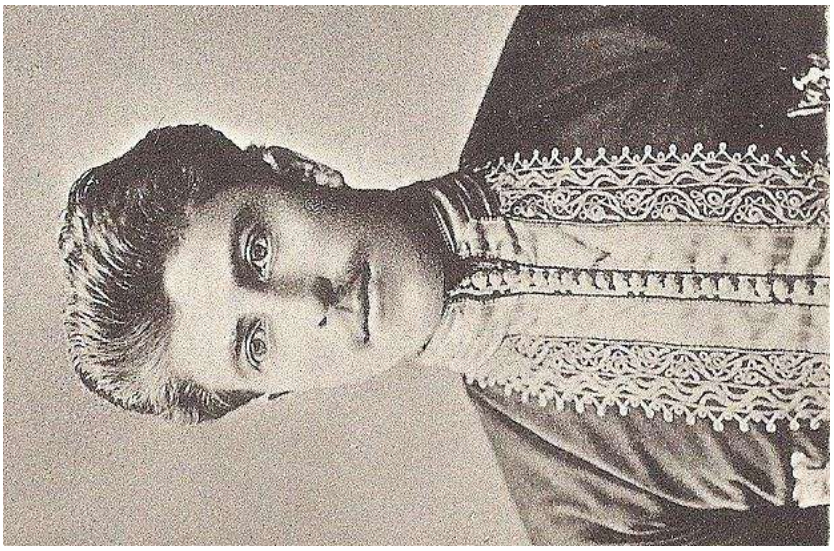
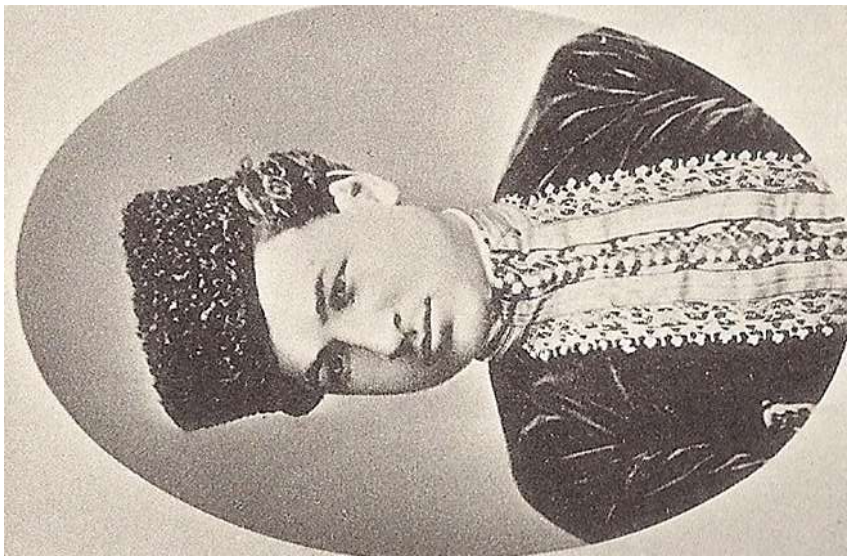

Рис. М.2.1. «Типи провідників» кінця XIX – початку XX ст.
[Фотолистівки з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Провідники Ялтинського відділення Кримсько-Кавказького гірського клубу «суруджі»

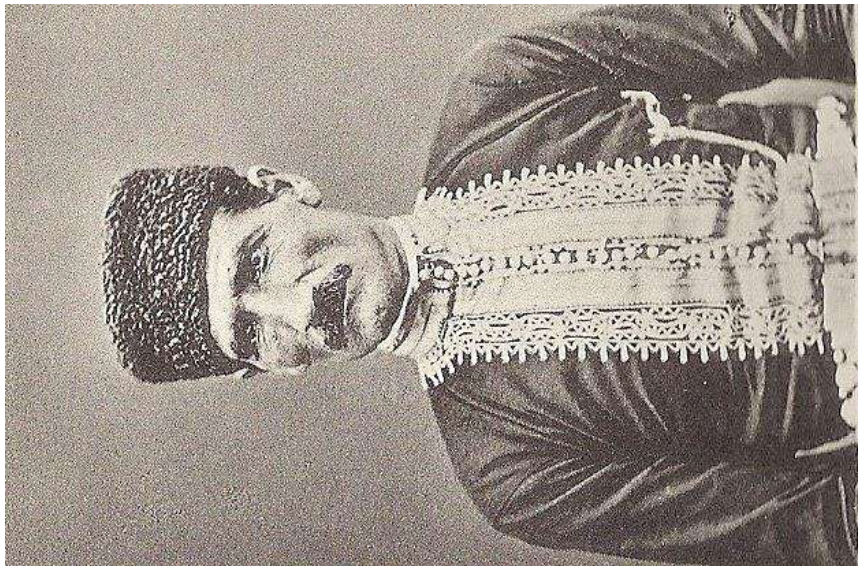

Рис. М.3.1. «Типи провідників» кінця XIX – початку XX ст.
[Фотолистівки з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Додаток Н
Скульптури малих форм. Кераміка
Додаток Н.1
Експозиція КРУ ЕМ: «Етнічна історія Криму в керамічних фігурах», м. Сімферополь, автор А. Бородкін, 1990-ті рр. та експозиція РЕМ: «Образи народів Росії», автор П. Каменський. Початок XX ст. Із колекції МАЕ та РЕМ (м. Санкт-Петербург, РФ) (фотографії)

Рис. Н.1.1. Кримські татари (дівчина) і цигани (музиканти). Танець «тим-тим». XIX ст. [402]

Рис. Н.1.2. Кримчаки. XIX ст. [402]

Рис. Н.1.3. Кримські татари степових районів Криму [402]

Рис. Н.1.4. Кримські татари Південного узбережжя Криму. XIX ст. [402]

Рис. Н.1.5. «Кримські татари. Ялтин. повіт. Тавр. губ.». Кінець XIX – початок XX ст. Порцеляна.

Рис. Н.2.1. Кримські татари. XIX ст. «Ніжність» (святковий костюм) [269]

Рис. Н.2.2. Кримські татари. Кінець XVIII ст. «Жінка з сином» (повсякденний костюм) [269]

Рис. Н.2.3. Кримські татари. Кінець XVIII ст. «По воду» [269]

Рис. П.1.1. «Двогорбий кримський верблюд...[бактріан]». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [562]

Рис. П.1.2. «Дорослий сірий баран [кримська смушева порода «малич», Тарханкут]». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [562]

Рис. П.1.3. «Ягня ... зі сріблясто-сірою хвилястою вовною [кримська смушева порода «малич», Тарханкут]». 1799-1801 рр. Худ. Х.-Г. Гейслер (1770-1844). Розфарбована гравюра [562]

Рис. Р.1.1. Вбрання головних героїв стрічки. Кримські татари. Південне узбережжя Криму. Кадри з кінофільму [Фотографії з приватної колекції Н. Ібраїмова]

Рис. Р.1.2. Портрет Аліма Айдамака. 11 грудня 1849 р. з колекції Феодосійського музею старожитностей [388]

Рис. Р.1.3. Афіша кінофільму 1926 р. [Фотографія з приватної колекції Н. Ібраїмова]

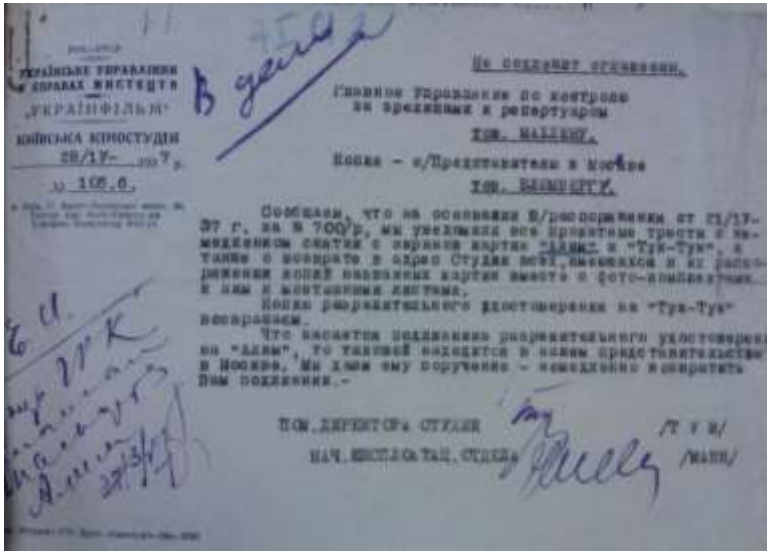

Рис. Р.1.4. Розпорядження «Українфільму» від 21 квітня 1937 р. № 700/р про заборону показу фільму «Алім» [Фотографія з приватної колекції Н. Ібраїмова]